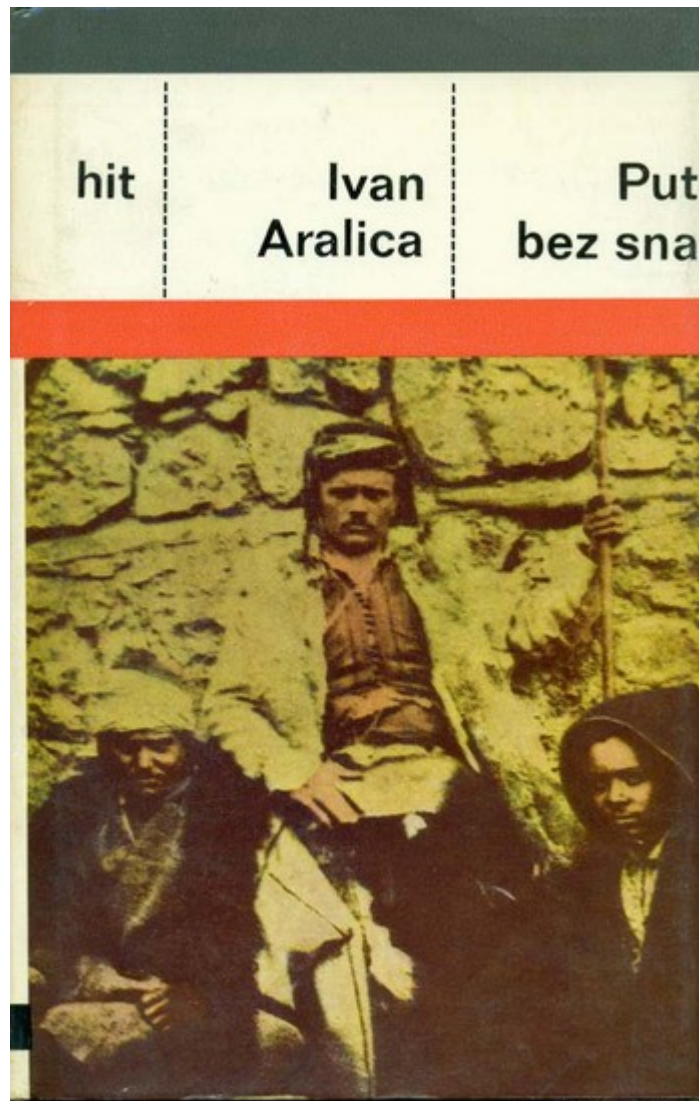

Ivan Aralica-Put bez sna

Tridesetogodišnji Pavao Vučković, fratar ramskog samostana, i deset godina mlađi od njega Šimun Grabovac, sin seoskog kovača i majstora još najmanje tri zanata, obučeni u skromnu odjeću mostarskih trgovaca, sa dva konjića koja su više vodili na povocu nego jahali, spustili su se u Sinjsko polje niz Kamešnicu sredinom sušnoga kolovoza tisuću šest stotina osamdeset i sedme, godine znamenite po velikoj seobi. Trgovačku odjeću, pokrpanu, izlizanu i nečistu, nosili su i da se pruruše i da im se, u tim godinama rata i grabeža, za njom netko usput ne polakomi. A mršave konjiće, zelenka komu su rebra stršila pa ga je sedlo na dva mjesta našuljalo, i vrančića sličnoga magaretu, da se siledžije na putu ne bi otimale za njih, vodili su i stoga što su, na uskim stazama i velikim usponima, bili bolji od brzih i snažnih sedlanika kojima obilno tijelo na takvim tjesnacima i uzbrdicama više smeta nego koristi. S ruba polja, odonud gdje izvire Ruda, na čijem su vrelu ručali i napili se hladne vode, pa sve do sinjske tvrđave, prošli su mnoga sela i zaseoke, nagledali se ravnih njiva i livada, ali čovjeka, zasijanu njivu i naseljenu kuću nisu vidjeli sve dok ne dođoše pod Sinj. Pa ni tu nije bilo bogzna što, nekoliko cijelih krovova i oko njih okućnice zasijane prosom. I da pred njih ne iziđoše vojnici iz tvrđave, koji su ih zapazili na velikoj udaljenosti, moglo bi se reći da i tu vlada ona posvemašnja pustoš kakva je zadesila ovaj kraj kad su lani iz njega protjerani

Turci. Da bi osvetili poraz koji je neku godinu prije toga pod Sinjem doživjela mletačka voj-

ska, i sprali sramotu što je i sam namjesnik Pietro Valier morao gologuz bježati preko krša i jaruga, ovoga puta sve živo, bez zarobljavanja, podvrgnuto je maču, a sve stvari, bez poštode, vatri. Kapetan tvrđave nije im vjerovao kad su mu rekli tko su i kamo idu. Kakvo prerušavanje, kakav poziv, za njega u ovim pustim predjelima živi posebna vrst čovjeka, razularena i bezdušna, koji laže, ubija i otimlje. Kao i njihovu subraču, kapetan će ih okovane baciti u tamnicu i čekati što će im oni iz Splita javiti o njima. Ali je Vučković s prednje strane sedla na svom magaretolikom vrančiću rasparao platnenu stelju i otuda, iz lanene kudjelje, izvukao pismo zapovjednika konjice Antonija žena, u kojemu poziva jednog od ramskih fratara na razgovor k sebi u Split, gdje će se, kako sam javlja, nalaziti sve do duboke zime, pa ga u svako doba dana i noći, prurušeni ili otkriveni, mogu naći. Kapetan se Vučkoviću dugo i ponizno ispričavao: bez obzira što Vučković tako dobro govori talijanski da mu je moralo biti jasno na prvi pogled kako to nije protuha kakvih u ovoj pustari ima ispod svakog kamena, služba je služba i oprez je oprez, a njemu nitko oprostio ne bi, ženo najmanje, da je posjetioce na riječ, bez provjere, pustio u grad, dao im konak, a oni preko noći pomogli napadačima ući u grad. Ponudio im je odmorne konje, a njihovi će ih čekati kad se iz Splita budu vratili. Htio im je za pratnju dati tri konjanika, ali je Vučković sve to odbio i zamolio ga da mu, ako već hoće, dade jednog vodiča, preobučena u seljačko ruho i posadi ga na konja slična njihovim konjima. On bi ih odveo u Split, smjestio u neku skromnu krčmu i najavio ženu, da se više nikomu ne bi trebali ispovijedati odakle dolaze i tko ih sebi zove, jer tamo otkuda je došao, on se namjerava i vratiti, a doznaju li da je ovdje bio, teško njemu i ovom momku do njega! ženu ide a da i ne zna radi čega je pozvan. Možda je to nešto zbog čega će se zastidjeti, pa je i zato najbolje da se posjet njih dvojice ne udara na velika zvona.

U svratištu, kamo ih je pratilac doveo, našli su gazdu, boležljiva, mršava i mrzovoljna čovjeka, koji ih je primio više kao skitnice a manje kao ugledne goste. Kao gosti učinili su mu se odveć ubogi, a kao skitnice prepoznatljiviji neprijatelji. I premda je njegovo svratiste nekada, u mirna vremena, rado primalo ovakve posjetioce, imali hlače nove ili pohabane, pa je čak i dvojan naslov nosila, Bosiljak-Rejhana, da bi se trgovci iz Bosne osjećali kao kod kuće, on ih na noćenje ne bi primio da nije bilo pratiočeva zagovora da su to naši ljudi. Vodeći ih u spavaonicu na katu po zavojitom stubištu, što je škripalo kao da će se rasuti, upitao ih je da li su prošli kroz Bitelić. Rekli su da ne znaju kroz koja su sela prolazili jer su sela popaljena i bez ljudi koji bi im izgovarali ime. A što on njih za Bitelić pita? Tamo mu je lani u listopadu četa zloglasnog četovođe Gariba Popržena uhvatila sina koji je služio vojsku u konjičkom eskadronu kapetana Albertija. Prepoznade ga neki Dželalija koji je kod njih često odsjedao kad bi na skeli kupovao sol. On zamoli Popržena da ovoga roba, koga dobro poznaje, njega i njegovu rodbinu, načisto zakolje; on će se Poprženu odužiti čim novo roblje zarobe i njega u diobi zapadne jedan. A što? Pa, eto, kaže Dželalija, ratujem i ubijam, a ne znam ni koga ni zašto; koje sam skinuo s nogu ne poznajem, pa kao da ih ni skinuo nisam, kao da nikomu nisam nanio ni bol ni štetu; jer ne poznajem njihove ukućane, ne mogu zamisliti ni kako ih boli ni kako pate; a ovoga znam i tek se nadam osjetiti zadovoljstvo osвете za svoje razoreno kućište, eno ono na brijegu pored potoka što su od njega ostala samo kamena avlijska vrata. - Jeste li i vi došli kod žena na razgovor? - upita ih gostioničar dok je prostirao plahu po slamarici. - Ne! Tko je taj? - zaniijeka Vučković. - Nije moguće! Kod njega su svi odlazili koji su kod mene odsjedali. I svi kažu kao i vi da k njemu ne idu, a već u zoru sprema se i krenu tamo gdje on stanuje. Što vas zove, ne znam i ne tiče me se. Ali što krijete kad će sutra, tko god bude htio, znati da ste tamo bili? Jedino

što se o tom čovjeku sigurno zna, otkako je pred pet mjeseci ovamo došao, jest da vas gornjake k sebi stalno zove. On to vješto oglašava: sutra će vas na vratima svoje rezidencije ostaviti da na kamenim klupama sjedite jedan sat licem okrenuti trgu, da vas može prepoznati tko vas poznaje, i zapamtiti tko vas prvi put vidi. A vi se preda mnom krijete! - Ne! - snalazio se Vučković. - Ako i pođemo k njemu, poći ćemo da nam u poslu pomogne. Što mari, neka nas izlaže pred vratima, nije Split grad u kojemu ima uhoda, a ni mi nismo ljudi koje bi vrijedilo uho diti. - Rat je trgovina, a Split je i trgovački grad; kad zarati, oni koji su trgovali robom, trguju savješću. Tu pred neki dan bio jedan čovjek iz Sarajeva i, kao i ostale, odvedoše ga ženu. Pitam ga, kad se vratio, kako je bilo. Kaže, šuti, taj će te čuti. Gdje je žena a gdje je Sarajevo, i on, tako mi Bog pomogao, znade više o Sarajevu i Sarajlijama, što se tamo događa, tko koga mrzi a tko koga voli, nego ja koji tamo živim od djetinjstva. - Kad ste tako dobri pa nam kazujete više nego vas pitamo, može li se znati što se još govori o ženu? - Mnogo se govori, ali se malo kaže - pričao je krčmar dok je prostirao krevet i namještao prostirače po podu, da pokrije rupe koje su zjapile na sastavcima dasaka, a kroz koje se moglo viriti u točionicu, jer ta donja soba, kao i ova u koju su došli spavati, nije imala stropa. Da se iz kuhinje ne bi dizala para od zelja, ribe i prženih balancana, gostioničar je pod prekrivao koma dima grube rase od koje seljaci prave vreće za brašno. Dakle, mnogo se o ženu priča, a malo se zna, a priča se zato što bi se htjelo više znati, pa su priče prava meljava uprazno. Ovamo je došao kad je generalni namjesnik Dalmacije s vojskom otišao zaposjesti Herceg-Novi. Nastanio se u kneževoj palači u Splitu kao na sredokraći područja od Neretve do Zrmanje koje mu je prepušteno na upravu. Službeno slovi kao zapovjednik konjice, ali ne jedino zato što konja znade jahati samo u hodu i kasu, a galopom samo ako ga

uzetom za sedlo vežu kao vreću za samar, njemu je konjica zaklon iza koga se skriva čovjek sa specijalnim ovlastima mletačke vlade, jedan od onih ljudi koji uživaju povjerenje osoba na vrhu vlasti, pa ih šalju na poprišta zamršenih političkih zbivanja da stvari razmrse, jer nemaju povjerenja u službene osobe na tom području. Ženo je čovjek s maskom na licu; masku vidimo, a što je ispod nje, to ćemo tek vidjeti. Kneževu palaču pretvorio je u svoju rezidenciju, a knezu naredio da se iseli i dužnost vrši u svojoj vlastitoj kući. Na kat je uselio sebe i svoje pisare, u prizemlje sluge, a na drugom katu i u potkrovlju žive teklići i Zenova osobna straža. Do jedanaest sati, nekad i preko toga a nekad ni dotle, ženo prima svoje posjetioce, slučajne, zvane, nasrtljive, tko to zna, sigurno među tim mnoštvom ima svega i svačega. Na tim klupama vidi se sjediti siromahe, prave i prerusene, harambaše, kapetane, serdare, možda i njih zakrinkane, svećenike svih vjerozakona i svih redova, trgovce, vojnike i nešto svijeta kojemu ni po obličju ni po odjeći nitko ne bi mogao pogoditi tko su, odakle su, jer takve u Splitu do sada nitko nije viđao. Oni što su dolazili ženu nisu se tim posjetom razmetali, jedva su podnosili izlaganje pred vratima, a još se manje hvalili što su od njega čuli, što im je saopćio ili savjetovao. Izlazili su kao opčinjeni tajnovitošću, zastrašeni prijetnjama ili iznenađeni blagonaklonim obećanjima, jednostavno, imali su drven jezik i olovom zalivena usta. Ako bi što i rekli, nije išlo dalje od onoga što reče Sarajlija: taj sve vidi, taj sve čuje. Tajna se toga glasa, da ženo zna sve, vjerojatno krije u činjenici što taj čovjek svoje sugovornike samo pita i sluša, a oni odgovaraju i odgovaraju, i što znaju i što ne znaju. Kad odlaze, čini im se po pitanjima koja su im upućena da je taj i prije njihova iskaza o upitanom znao sve. On bi njima od svog znanja kazao samo ono malo što bi kroz pitanja promaklo, a oni su pred njim, da budu uvjerljiviji, da se opravdaju ili zbog nečega trećega, vreću istresali do dna. Ostajali su zastrašeni i jednim i drugim: i kako on sve zna, i kako su se do

kraja izlajali. Možda je te ljude više stid nego strah priječio da kažu ponešto od onoga što se među njima i ženom govorilo. Ali, ženo nije osobenjak koji bi se krio iza zidova, pozivao druge sebi, a sam ne izlazio nikamo. On je plovio i jahao, posjećivao gradove i tvrđave na kopnu i otocima, zalazio u duboku unutrašnjost, pratio kaznene ekspedicije, posjećivao javna mjesta, odlazio u šetnje i ribolov. Već u jedanaest sati, ako ne i ranije, sa dva tjelohranitelja iza sebe, koji su ga smjeli samo na oku držati, ženo izlazi u obilazak grada, koji traje do jedan sat. U njegovoj ophodnji nema ničega službenog, dapače, ponaša se kao svaki drugi građanin koji je pošao nešto kupiti ili nešto prodati, koji lunja ulicama, koji je u potrazi za slučajnim susretima. Šetao je tržnicom, slušao kako ljudi prodaju i kupuju, pitao pošto je blitva, pošto rajčice i patlidžani, kušao mrkvice, trešnje i dinje, primjećivao da su kisele ili slatke i nudio da će platiti ono što je pojeo. Onda bi zašao u dućane i radionice, sjedao na stolac kao kakav danguba i gledao kako ljudi rade i kupuju, pitao koliko što košta, i odlazio bez pozdrava, da bi se poslije nekoliko koraka zaustavio pred novim dućanom, povirio u nj, svratio ili produžio. Kad bi ga netko htio prepoznati i počastiti nečim, ljepšom stolicom, pićem ili bar ljubeznom riječju, on bi rekao: radite vi svoj posao; i to tako osorno da ga se poslije nekoliko beznadnih pokušaja nitko više ne usuđuje zapaziti, ni kad mu kao tat uđe u radnju i šutke sjedne u kut. Samo ako ženo nešto pita, može mu se odgovoriti, inače imaju šutjeti. A i kad ih pita, ne smiju pokazivati udvornost, moraju mu odgovarati kao da odgovaraju posljednjem bijedniku. Trgovcima, obrtnicima, činovništvu, svima kojima je grad mjesto gdje žive i rade, njegova je prisutnost postala nepodnošljiva. Sretni su kad se iz Splita udalji na nekoliko dana. Je li uplovio u luku ili sjahao pred gradskim vratima, ljudi opet hodaju potišteni sve do njegova ponovnog odlaska. Nekima je već prevršilo. Jedan je od njih rekao: bolje bi bilo da nas po deset

svaki dan bičuje i po jednog vješa, nego što ovo od nas radi; ili je ovaj ženo zbilja velika budala ili je u njemu neviđeno velika politika. Gostioničar je ponjavama prepriječio dopiranje svjetla iz prizemlja, pa je u sobi, kad su legli i ugasili svijeću, nastao mrak. Ali ljetno doba, kad se po ulicama do kasno seta i do kasno sjedi po terasama i dvorištima, i kad nitko ne bi vikao ni pjevao, nije pogodno za rani počinak, jer uvijek odnekuda dopiru glasovi izgovoreni u mraku, bat koraka, tresak vratnica i prozora. Dolje ispod njih, u prostoriji za piće i blagovanje, i kroz prozor od malog dvorišta sa dva oleandra u dvije stare bačve za kupus, s vremena na vrijeme čuo bi se ljutit šapat. Gostioničar je igrače upozoravao da su mu na katu pozaspali gosti, neka ne galame, a kako su to bili njegovi susjedi i rođaci, oni su ga dijelom i poslušali. Šaptalo se samo kad se moralo nekomu nešto saopćiti uz igru i piće. Više od šapta čulo se struganje koraka po kamenu, klokotanje vina niz grlo i na grlić boce, zveckanje stakla i pljuckanje u jagodicu prsta kad bi je trebalo ovlažiti da se bolje nalijepi na poledinu karte prilikom »peškanja.« Slaba tavanska daska, propusni sagovi, a uz to širom otvoren prozor, i šapat je bio čujan kao da je izgovoren nad uhom. Neusporedivo nesnosniji nego da je bio glasan razgovor, izrečen negdje u daljini. Pogotovo onima koji nisu naučeni na život u tijesnim prostorima kakvi su ovi među gradskim zidinama. Ni Vučković ni Grabovac u toj zapari, pod tim pljuskom šapata, nisu mogli zaspati. Kao da ih je tko ubacio u vruć kazan pa šiba po njima vrelim prućem. Vučkovića nisu uzbuđivale krčmareve priče o ženu. Osobenjak! Pa što? A da je lud, valjda ga mudraci koji vladaju ne bi poslali ovamo da obavlja odgovorne poslove! Njega je brinula odgovornost koju je preuzeo onoga trenutka kad je pred okupljenom braćom gvardijan Stjepan Matić, pošto su pročitali Zenovo pismo i odlučili da mu se odazovu, rekao, ti bi, Pavle, trebao tamo poći. I dosad je on prihvaćao odgovornost: kad su ga slali na studije u Rim i Padovu, kad su odlučili

da ide u Budim i dvije godine predaje filozofiju. Ali, sve se u tim poslovima svodilo na njegov ulog, na ničiji više, svi su ostali bili promatrači dobre ili zle volje. Međutim, kad mu rekoše, idi ženu, vidi što hoće i odluči što držiš da valja, uz ponos da je ponio takvu odgovornost, uvukla se u nj i neizmijerna zebnja. One sigurnosti, ja to mogu i hoću, iz prijašnjih obveza, posve je nestalo, štoviše, nestalo je i njega sama, rasplinuo se, pretvorio u druge, one o kojima će odlučivati. Pavao Vučković bio je mlad čovjek i, kao svi mladi, sklon prijekim postupcima, osobito kad su gorljivi i neukrotivi kao on. Ali on nije bio zelen čovjek, balav zanesenjak kojeg u javne poslove gura sebeljublje, pa da ne bi vidio kako je sve njegovo znanje, sve njegovo iskustvo i urođena bistrina još uvijek premalen ulog u igri s prepredenim igračima kakve je nalazio u povijesnom štivu. Eto od čega je Vučković strahovao: ne od osobenjaka žena, već hoće li u svemu biti dostojni protivnik tom osobenjaku? A njegov pratilac Šimun Grabovac, koji, isto kao i on, i zbog šapata oko sebe i zbog šapata u sebi, nema sna, njegove brige nije dijelio, zapravo o njima ni znao nije ništa. Jest, da oni idu nekom mletačkom velikodostojniku na važan razgovor, ali kakve bi posljedice toga razgovora mogle biti, to i da je htio i da mu je kazivano, ne bi mogao do kraja sagledati. Njega je zeblo srce što se ni kriv ni dužan, naglavačke izbačen iz očinske kuće, gonjen smrću, našao u tuđem gradu i među tuđim ljudima. Njega nije zabrinjavalo kako će proći susret sa ženom, njega je brinulo nešto mnogo vlastitije: što će sutra, kad se Vučković sam vrati u Ramu, biti s njim u tuđem svijetu? A kad se zna kako je iz Rame najuren, ne treba ga optuživati ni za sebičnjaštvo ni za nemar prema zajedničkoj sudbini.

2.

Selo Kopčići leži u najplodnijem dijelu ramske kotline, uza samu rijeku, tamo gdje teče ispod šljivorodnih brežuljaka, posljednjih odvojaka Proslapske planine. Ima džamiju i uz nju lijep han, najčudniji u Bosni, o čemu ćemo pričati ako ikada na njega dođe red. Pred džamijom je izvorska voda, uokolo nekoliko dućana i zanatske radionice, više kao trag stare parbe Kopčića s Prozoranima da im u tom kraju oduzmu prednost jedine varošice nego što bi to bila prava čaršija. Tu se tkalo i šilo samo za domaće potrebe, a ni trgovine nije moglo biti jer kroz Kopčice ne vodi nijedan od glavnih putova. Da je to selo moglo, kod onolike želje Kopčića, davno bi bilo varošica, ali nije bilo nikakvih uvjeta. Nešto od težnje da budu nad ostalima, više nego u izgledu kuća i ulica, ostalo je u naravi Kopčića. Svi u Kopčićima nose prezime Kopčić i po tomu su vjerojatno jedno od rijetkih sela. Prema planini nalazi se na šiljatu brijegu, s okomitom stijenom na jednoj strani, davno oronuo a još davnije napušten čardak. Kad su ovdje ratovi prestali, nikomu se nije penjalo na onoliku visinu, niti se komu isplatilo popravljati utvrdi pred kojom se nije niti će se ikada zaustaviti kakva vojska. To je Kopčićima zajednička imovina, zamak njihova praroditelja, nekog Kasumbega, od koga potječu svi Kopčići, i oni u Duvnu i oni u Skoplju, a ovi ovdje su čuvari njegove uspomene i baštinici njegovih posjeda i povlastica. Ako je posjedovao samo to što Kopčići posjeduju, taj Kasumbeg morao je biti bogat čovjek.

19

Ali, njegovi potomci koji su se obilno množili, diobom imanja postajali su sve siromašniji, dok se, osim po nazivu beg, ne prestadoše razlikovati od drugih seljaka. Kao u svakom selu, ima među njima i bogatih i siromašnih. Putovi diobe u različitim obiteljima išli su različitim rukavcima: neke se obitelji u jednom koljenu raspadnu na pet ognjišta, i od bogataša u jednom, postanu siromasi u drugom pokoljenju; a negdje je prirast muške djece manji, pa se kućište raspada polaganije jer se iz koljena u koljeno dijeli na manje dijelova. Možda su Kopčići imali razloga da svi skupa budu ponosni na svoje selo i zajedničkog pretka, ali da se svi odreda uznose svojom imovnom moći, bilo je previše u onim slučajevima kad te imovine, ni moći uz nju vezane, nije bilo. Među ove spadao je Durmiš Beganović zvan Treho, jer su mu se tresle ruke, glava, ramena a pomalo i koljena. Kao da mu se u tijelo uvukla neka trajna i bezbolna groznica. Bože sačuvaj da ga tko zovne Treho, već je dvojicu zbog toga nožem u bedro badnuo. Do Beganovića, koje su množenje i dioba ostavili na tankoj grani nekad moćnog posjednika Kasuma, nije držao mnogo, jer na prozivku »siromaše« nitko se s veseljem ne odziva. Ostalo je da ga zovu Durmišbeg, a tko bi uz to dodao još i Kopčić, zvao ga je na kavu ako su bili u čaršiji, a ako bi se vidjeli na polju, obećavao bi častiti ga kad se u čaršiji susretnu. Tim ponosom postao je najviđeniji čuvar priče o Kasumbegu Kopčiću. Priča nije jedino Trehina, nju su svi znali, Trehina je samo po tomu što je više od ikoga iz nje sisao sokove za svoju nadutost. Kažu da potomci u precima traže veličinu kad je sami nemaju. To ne mora uvijek biti istina, ali kad je riječ o Trehi, u tu bi tvrdnju trebalo vjerovati. Neki car iz Stambola zaratio s mađarskim kraljem Janošom i ovaj Kopčić bi pozvan u vojsku. Na ratištu mu pođe od ruke da uhvati kralja Janoša. I dođe jedan četovođa i otme ga od Kopčića. A Janoš kralj kaže: »Pričekajde!« I odreže komad od svoje zelene dolame i

dade je Kopčiću: »čuvaj to, valjat će ti!« Od četovođe oduže Janoša alajbeg, od alajbega vojskovođa, pa s njim pred sultana, kaže: »Ja sam ga uhvatio.« Pita sultan Janoša: »Je li te ovaj zarobio?« »Nije, padiša«, veli njemu Janoš. Onda sultan posla glasnika u vojsku neka mu se javi za nagradu onaj koji je uhvatio Janoša kralja. I javljali su se po redu svi koji su ga preotimali jedan od drugoga. A Janoš bi odgovorio: »Nije taj, nije ni taj.« Najposlije dođe onaj goljo redov, bijeda gologuza iz Rame. Kaže Janoš kralj: »Mislim da je ovaj. Ako si ti onaj što me je zarobio, istrkao mi sablju i koplje iz ruku i svezao ih naopačke, pokaži mi onaj skut od dolame.« Kopčić iz njedara izvuče komad zelena sukna, prinese ga Janošovoj dolami, i oni koji su tu za svjedoke pozvani, vide da se boje i tkanina podudaraju. Pita sultan Kopčića: »Što ćeš da ti dadem?« »Ja, vala, svijetli padiša, neću ništa nego mi daj onoliko zemlje koliko ću na svom konju Mlikoti oprčati za jedan dan.« Kaže njemu sultan: »Budalo ramska, što ćeš vrat lomiti po brdu i jarugama, zaišti nešto drugo!« »Ništa nego to«, kaže Kopčić, »što objašem konjem, da je moje.« I sultan mu dade što je tražio. Za jedan dan objašio je svu Ramu, Vukovsko, Kupreško polje i jedan dio Duvanjskoga. Za sobom je bacao kruh kao biljeg kuda je prošao. Po tom su tragu išli carski činovnici i graničili. Na tu zemlju sultan mu je svojeručno napisao pismo. Osim čardaka, imena i priče, od starog je Kasumbega ostalo još jedno obilježje, posljednje i najdugovječnije, njegova grobnica na kosini ispod sela Rumboka. Uokolo nje nema ničega što bi zapelo za oko i uputilo nas na razlog zbog kojeg su Kasumbeg ili njegovi potomci to mjesto izabrali za vječno počivalište: ni livade ni vrtova da se na njima razlistaju trave i cvjeta cvijeće, ni pitke vode ni vode tekućice da zastane tko je žedan i željan žubora, ni visokog drveća da se pod njim hlada i uživa u sagovima jesenskog

lišća, ničega, samo glinasta zemlja, laporast kamen, na kojima može rasti jedino glogovina i šipak. Ako nije sahranjen ondje gdje ga je smrt zatekla, prirodna ili nasilna, čovjek bi do sudnjeg dana mogao pogadati i ne bi pogodio što su ga, pored toliko lijepih mjesta u Rami, ovdje pokopali. Neki kažu da je tomu kriva bezimena vračara iz Varvare. Kad je zapjenjeni Kopčić »objahivao Duvno«, pred sam zalazak sunca dođe u Varvaru i, ne znajući, onako umoran, hoće li na premorenu konju stići do mjesta otkuda je jutros pošao i tako zaokružiti svoje posjede, upita prvog čovjeka na koga je naišao, neku babu, čime se najlakše mogu okrijepiti malaksao konj i umoran čovjek. Baba ga posavjetova da je za okrepu najbolje: čovjeku, da se napije kisela mlijeka, a konju, hladne vode. Kopčić je poslušao jer ga baba nije samo posavjetovala nego i poslužila. U zao čas po se i svog konja Mlikotu: obojica crkoše za malo puta na onoj kosi ispod Rumboka. Potomci, zahvalni Kasumbegu za onolike »objahane zemlje«, podigoše mu turbe, a na Mlikotu navališe toliku gomilu kamenja da mu se grobnica, jer je bila na višem zemljištu, uzvila nad gospodarevu. Turbe je građeno od jedva klesanog kamenja. Na zidu do Varvare mali je prozorčić premrežen rešetkom od plosnata lima, a na zidu do Rumboka stoje niska željezna vrata, snažno zavravljena, i ako želiš vidjeti nišan, možeš samo kroz prozorčić kad sunce prijede podne i nešto više svjetla padne u Kasumbegov mrak. Mrak unutrašnjosti Kasumbegove grobnice bar otpodnevno sunce malko osvijetli, pa možeš vidjeti kamen, jedino što s vremenom od čovjekove taštine ostane. Ali u mrak tajne njegova »objahivanja« nitko živ ne može ući, ni Treho jer je osvijetljava svjetiljkom koja mu u ruci treperi, a pri tom treperavom svjetlu ne daju se otkriti obrisi ni njegova lika ni njegova imena, djela ponajmanje. Ono što je bilo, uvijek je jedno, čudno, nedohvatljivo, a ono što se priča o tom, sasvim je nešto drugo, više suobrazno licu i naličju pripovjedača nego licu i

«~.-1.

naličju onoga o čemu se priča. Kopčići nisu voljeli toliku Trehinu hvalisavost zajedničkim pretkom jer se i pred njima, iz dana u dan, iz sata u sat, hvalio njime kao da je samo njegov, pa se činilo da ga njima nijeće dok ga za sebe svojata. Bilo je pametnih ljudi, kakav je bio Lutvo Hadžibegović, koji su držali da čovjek hvalisavošću sam ruši svoj ugled, pa nije sramota, čak je i poželjno, da ga i drugi ponize odričući mu pravo na sve ono što sebi pripisuje. Treho se hvalio da ono pismo što ga je car dao Kasumbegu, smotano u svitak i zavezano zelenom vrpcom, leži u rupi ispod jedne od deset kućnih greda, i da je on po tom pismu, čiji je vlasnik, pravi i jedini pretkov nasljednik; ako ne i svih imanja koje je »objahao«, jer neće da svoje rođake pravi sirotinjom, onda sigurno sve njegove slave i ugleda. Ako ga imaš, iznesi ga i pokaži, govorili su mu susjedi. Ne može, pravdao se Treho, pisano je da će onoga trenutka kad netko i samo dirne u to pismo, a nekmoli da ga iznosi preko praga, iz moje kuće izići sav beričet. - Šteta - rekao je Lutvo Hadžibegović - da si ga bar ti mogao pročitati, ako svi mi ne možemo. Možda bi našao da tamo piše o »objahivanju« kojim se nitko živ ne hvali. Kad sam lani bio u Sarajevu i susreo se s učenicim Farikom Čauševićem, knjižničarem nekoliko tamošnjih bogomolja, pitam ga, gospodine, piše li što god u starodrevnim knjigama o onom našem Kopčiću, bijaše li junak kako priča kazuje, i je li zarobio kralja Janoša. Ne znam, kaže Čaušević, je li bio junak ili kukavica, jer poslije boja sve kukavice postaju junaci pa se ne zna tko je kakav bio. O tom Janošu nikad nisam ništa pročitao. Ali sam čuo za jednog Kopčića, ako je to taj vaš. Taj je u dokumentima zabilježen kao čovjek koji je izdao svoga kralja pod Ključem i za tu izdaju od Mehmeda Osvajača dobio prostran timar. Lutvin savjet da se prema predaji treba odnositi oprezno, ne zatirati je, ali ni svoju ljudskost ne graditi isključivo poduprt na taj oslonac, nije poljuljao Trehinu samouvjerenost da njegovo »što je« najveći dio sebe zahvaljuje onomu od koga je. Ništa izuzetno, na

2 Pllt

· ~~~~~

svijetu je dosta takvih. Pa ako se poslovice naslijeđena od čovjeka koji leži u turbetu ispod Rumboka, »objahuje kao Kopčić Duvno«, odnosila na sve njih koji o sebi i svojemu pričaju više nego jesu i nego mogu biti, onda se ona odnosi i na Durmiša Beganovića zvanog Trehu, koji se nije samo hvalio nego i doslovce svojim smicalicama »objahivao« ljude. Trehina je kuća bila na jednom od onih blagih izbrežaka Proslapske planine na kojima su građene sve kuće Kopčića s južne strane puta. Bile su na ljepšem mjestu od onih uz rijeku, kojima s proljeća i u jesen, za velikih kiša, prijete poplava i podljev vode, što prizemne prostorije učini memljivim sve do sušnog razdoblja. Ali kuće uz rijeku, kad nadzemnih i podzemnih voda nema, imale su sve prednosti što ih imaju naselja uz tekuću vodu: lakše je doći do vode, a korito rijeke služi za ispiranje svega i svačega. Dok su kuće na brijegu morale kopati crne jame, ove uz rijeku bile su oslobođene tog teškog posla i stalnog izvora neugodnih mirisa. Tako je i Trehina kuća, drvenjara uobičajena kod dobro stojećeg seljaka, podignuta na kamenom zidu, s krovom od šimle, imala zahod straga, u starom šljiviku. Ispod njega je u ilovači i laporu iskopana nevelika jama, slabo propusna i za najvećih suša, pa je u sebi zadržavala pretežit dio onoga što bi u nju bilo uljeveno. Osim što se brzo punio i teško praznio, zahod je imao i taj nedostatak što se do njega dolazilo izlazeći na ulazna vrata i zaobilazeći kuću, sve preko zemlje, ljeti prašnjave, a zimi blatnjave ili smrznute. Treho zasnuje plan kako će uz dogradnje na starom mjestu napraviti sasvim nov zahod, koji se neće ni praktičnošću ni čistoćom stidjeti zahoda što ih imaju kuće uz rijeku. Po tom planu, na kući bi se otvorila stražnja vrata, niska i uska, toliko da se kroz njih sagnut provučeš. Od njih do zahoda, koji bi s proširenom jamom bio nanovo sagrađen iz temelja, išlo bi se puteljkom od riječnih bjelutaka, koji bi bio ograđen zidićem i nadsvođen krovom na dvije vode, da onomu

koji je nuždom potjeran iz kuće, više ne bi ni kiša lila za vrat ni blato se lijepilo za opanke. Sav taj posao mogli su obaviti i manje vješti majstori, ali Treho nije htio nikoga nego Grabovce, oca i tri sina, čuvene po svoj Rami kao kovače, zidare, drvodjelje, bačvare, majstore svih onih zanata što ih treba život na selu, koji se ni u kakvoj školi ne uče, za koje se nikakve diplome ne daju, koji se u obitelji prenose s oca na sina i čiji nosioci nemaju drugog imena nego majstori. Treho se nadao da će oni dignuti ugled njegovoj gradnji, a da ga neće ni koštati više od nekog nevjesta majstora iz Kopčića, jer se neće usuditi da od njega previše zaištu. Otac je Šimuna poslao prvog da na stražnjem zidu kuće provali vrata, da poravna zemljište za pristupni puteljak i da ukloni dažurine i ćerpič ugrađene u stari zahod, da, kako se to kaže, pripremi gradilište, dok on s druga dva sina kod kuće bude pilio jelovu šimlu i tesao stupice od jasike. Kad i tamo i ovamo bude posao gotov, prenijet će materijal Trehinoj kući, navesti pijeska i oblutaka, pa za dva-tri dana na horuk sagrađiti Trehi nužnik. Prvog dana Šimun je poravnao zemlju, a drugi teslom razbijao izgnjile daske nad zahodskom jamom. Nova je gradnja privukla ljude. Prođu, čuju kopanje i lupu, svrate, pitaju što se dobro gradi, saslušaju i odu, a čim jedni zaminu, evo na vidiku drugih, pa ta dva dana Šimun na gradilištu nije bio ni minutu sam. Ako bi se gledalište kadgod i prorijedilo, sam nije mogao biti jer se uz njega uvijek nalazio Treho, da sačeka prolaznike, da ih zovne ako se nemaju volju svratiti. Proljetni dani s opranim plavim nebom, toplim suncem, bijelim oblacima u visini i bijelim krošnjama rasevalih šljiva po udolinama i pribrežjima pitome Rame! Ranke su već deseti dan u cvatu. Peteljke u čaški su omlohavjele čim se cvijet oplodio, pa vjetar, koji se na mahove javlja odozgor preko polja, podiže rojeve latica što se tiho rune i još tiše, kao velike pahulje tihog snijega, padaju po travi, vrtovima i krovovima. Bijeljela su se ne samo stabla nego i zemlja i

stvari na njoj; i kako je pčela bilo na sve strane, a miris smole s tuokova napajao nosnice, čovjeku se činilo da nije u voćnjaku, nego u središtu cvijeta. I u takav je dan trebalo otkriti i izlijevati zahodsku jamu. Ali, sa čovjekom je tako: gdje god što radi, uglavnom smradi i prlja. Kad je Šimun uz pomoć Trehe i još nekolicine slučajnih promatrača uklonio veliki daščani poklopac na kojemu je bio izgrađen stari nužnik, ukazala sejama do vrha puna. Začudo, nije jako zaudaralo, pa se svi koji su tu bili, a bilo ih je desetak, djece i odraslih, približiše da pogledaju što je unutra. Vjetar što je preko noći, nešto prije zore, zapuhao jače nego smije u ovo doba godine, kroz procijepe dasaka na poklopcu, u jamu je navijao korpe latica koje su se lijepo, jedna do druge i jedna na drugoj, rasprostrte po vodenoj površini. Po vodenoj površini, prije nego su latice nahrupile, plivalo je ponešto, ali' što - sada se nije razaznavalo, jer su latice sve prekrile i samo se po izbrešcima moglo naslućivati da pod njima nešto jest. One male hrpice nisu izazivale ničiju radoznalost, znalo se unaprijed što ispod njih pliva, ali ono nešto na sredini jame izazvalo bi znatiželju i da Treho nije upitao što bi onako veliko moglo biti. Šimun, kojemu je to bila dužnost, jer je on radnik a svi su ostali samo gledalište, uzme letvu i gurkajući polagano onaj predmet s tovarom cvjetnih latica na sebi dogura ga kroz cvjetnu vodu pred svoje noge. Tek kad ga je dogurao preda se, okrenuo ga naopačke da s njega strese cvjetni nanos. U cvijeću je, na drvenom križu od laganog maslinova drva, plivalo sitno, vjerojatno zbog štednje metala, kositreno raspelo. Treho se tresao od smijeha. - Smiji se, smiji, jesi veliko junaštvo napravio reče Šimun, klekne i rukom izvadi raspelo. - Što se ljutiš! Nečisti i valja da stoji u nečisti - reče Treho. - Daj ga ovamo da ga ponovo u nečist bacim. On posegnu za križem, Šimun se izmaknu, zgrabi svoju torbu s alatom i potrča preko šljivika kući. - Eto ti pa sam gradi zahod, mi ti ga nećemo graditi.

- Hoćeš, hoćeš! Sagradit ćeš ga i polizati. A nov cima tvoga ćaće na dasci ću srebrnim slovima napisati: »OVDJE SU SE I NAJHRABRIJI USRALI PRVI ŠIMUN GRABOVAC.« Šimuna su usput susretali mnogi ljudi i pitali što mu je. Samo je Lutvi Hadžibegoviću, koji ga je presreo stojeći u vratnicama svoga dvorišta, kazao da Treho vrijeđa njegovu vjeru. Lutvo je otišao Trehi i, kad ga je ovaj, usta razglavljenih od radosti što mu je uspjela šala, dočekao u svom šljiviku, rekao mu je: - Ti se ponosiš onim čega bi se pametan čovjek stidio. Zar nije dosta što se posvuda oko nas zakrivilo, nego ti treba da se i ovdje zakrvi? Kad dođe do gusta, nitko neće reći, eno mu Durmiša, neka njemu vrati; reći će, hajdmo na Kopčice - eto, čega je meni žao. - Ej, Lutvo, kud ti otjera! Neće do tako visoka doći. Neće škoditi malo šale ni njemu ni njegovu svecu. Većina je u selu mislila da je Treho pretjerao i kad bi vremena bila mirna, a kamoli u ovim nemirima, kad ti uskoci svaku večer mogu doći na konak bez najave i naplate. Oni na njega, a on kao za inat sutradan teško oboli. Oči mu zakrvavile, ispod njih se objesile plave kesice krvnog podljeva, a lice podbuhlo, ublijedjelo i pocrnjelo - slika čovjeka koji već mjesecima stoji iza rešetaka ludnice. Ukućani su mu prsa opasali širokom pašnjačom, jer bi ga uska žuljala, a pašnjaču su otraga konopom zavezali za nekakav kolut u stupu na komu je počivalo kućno sljeme. Da ne bi sama sebe odriješio, na ruke su mu natakli rukavice od ovčje kože i čvrsto ih vezali oko zglavaka. Tako, vezan kao bijesan pas, dočekivao je posjetioce, režao na njih, zavraćao očima, kesio zube i onim rukama u rukavicama prinosiso nešto razglavljenim ustima, odgrizao i žvakao. Sličio je na psa kad prednjim šapama po zemlji privuče kost i glođe je okrećući glavu da zagriže sad s ove, sad s one strane. Nije nikoga poznavao, pa su razgovorljivog Trehu zamijenili ukućani da posjetiocima saopće vrijeme kad se pojavila i objasne oblike očitovanja ove čudne i

nečuvane bolesti. Počelo je sinoć, nešto prije večernje molitve: Treho je, kao da se u njegovu kožu uvukla mahnita zvijer, istrčao na dvorište i otuda ravno na crnu jamu. Kad su Lutvu Hadžibegovića obavijestili što je Trehu snašlo, on je rekao: - Nije mu ništa. Taj je i do sada jeo svoja govna, pa će ih jesti i unaprijed. Ali svi nisu mislili kao Lutvo. Čudu ne treba ni glasnik ni poštar, ono samo sebe širi, pogotovo kad uz njega ide njegova sjenka - opredjeljivanje. Zar je taj Grabovac smio takvo zlo i sramotu baciti na jednog od viđenijih Kopčića! Tko je on, iako je iz kuće čuvenih majstora! I zna li on gdje živi? Trebalo bi njega uzeti ozbiljno, preko toga se ne smije olako prijeći. O tomu bi se morali izjasniti sudski organi. Možda se nešto krupnije krije iza njegovih vradžbina? - Otprilike tako, suzdržanije od ovog ili u povišenijem tonu, opredjeljivala se povlašćena strana, ona koja trenutno vlada i koja prijete da će vlast zadržati vječno. Nasuprot njima, ona Grabovčeva, obespravljena strana, ona što je vlastodršci zovu podrivačkom i prema kojoj usmjeravaju svu svoju budnost i okrutnost, u Trehinoj bolesti vidjela je prst Božji. Kažnjavajući nasilnika, on daje za pravo potlačenima i ohrabruje ih da istraju u tihom prkosu koji se sveo na to da se preživi od danas do sutra, da se sačuva svoje tijelo i svoja duhovnost, bez slavlja, samozatajno, s mnogo slasti i gorčine u isti mah. Svećenik se trećeg dana Trehina ludila vratio s puta u Konjic i odmah s večeri došao Trehu, ispisao zapis na komadu žutog papira, savio ga u trubicu i ugurao u suho ovčje crijevo koje je na sebi imalo uzicu od crvena konca, pa bolesniku objesio o goli vrat. I kako je to učinio i naplatio trideset groša sve zajedno, materijal i trud, onako je, kao da si je rukom skinuo, s Trehe sišla bolest. Izišao je na dvorište, u svježoj bunarskoj vodi oprao lice, ubrisao se čistim ručnikom, i kao da je voda s njega sve čari sprala, po drugi put poslije zapisa, pri-

šao je ukućanima i upitao ih što je za vrijeme bolesti radio, sam se ničega ne sjeća. A kad su mu ukućani kazali kakve je gadosti činio, kakvim je poniženjima bio unižen, naredio je sinu da mu osedla konja, neće čekati jutro, ide odmah u Prozor i tužit će sudu Šimuna Grabovca što je čarima na njega nabacio tu ružnu bolest zbog koje će mu se do kraja života ljudi rugati. U prozorskoj ispostavi sarajevskog kadiluka u to je vrijeme radio Arif Lokman, rodom iz Tešnja, mlad čovjek sklon šali, koji je nedavno došao ovamo, netom je završio školu u Skoplju, i bio, poput stotine drugih pravnika na početku svog poziva, stopostotno uvjeren u pravdu. Uz to, htio se dopasti, a mislio je da je ključ za dopadanje pravično dijeljenje pravde. Neiskusan, nije mogao znati da taj put u deliktima političke naravi, ili takvima koji izdaleka mirišu na politiku, vodi prije u propast nego do uspjeha. U sistemima gdje vlada jedan čovjek, jedna stranka, jedna skupina ili jedan narod kod više njih, sudovi su pristrani čak i onda kad im pripisuju božansko nadahnuće. I ako se dogodi da se u takvom sporu pravda dodijeli pripadniku obespravljene skupine, vladajući sloj to redovno drži pogreškom suca, njegovim neoprezom i neosjetljivošću za političke prekršaje. Ne preostaje onda ništa nego da pravične ishode takvih parnica pripišemo dobroti suca, njegovoj mladenačkoj vjeri u čistotu svoga poziva ili zakrabuljenim interesima sudaca i političara. Ovo posljednje ne može se pripisati Arifu Lokmanu, bio je daleko od političkih kuhinja, u zabačenu gradiću, više na probi, da se vidi što je s njim, valja li ili ne valja, nego u određenoj misiji s točno utvrđenim obvezama. On je slučaju gradnje Trehina zahoda dao visok sudski tretman, sudeći po onomu kakvu je presudu donio i kako ju je obrazložio. Naime, suđenje je trajalo do podne, a presuda je bila neviđeno dugačka, na pola stranice. Koliko se zna, a to ni tužitelj ne tvrdi, Šimun Grabovac nije ni vještac ni vilenjak, niti bilo kakvo nadnaravno stvorenje koje posjeduje moć da čarima nabaci

bolest na bilo koga, čovjeka ili živinu, pa ni na svog poslodavca Durmiša Beganovića. Nijednom kretnjom, nijednom riječju, on nije dao povoda mišljenju da je posjednik crne magije, i s te je strane potpuno nedužan. Jedini uzročnik Durmišova poniženja mogao je biti Grabovčev svetac, koga je Durmiš ponizio. A svakomu je jasno da Grabovac za svečevu osvetu ne može biti kriv. Prije bi se moglo reći da je za tu osvetu kriv onaj tko je križ tamo bacio. Što se tiče Durmiševe tvrdnje da njemu tuđi svetac nije svet, o njoj bi se dalo naširoko raspravljati i teško da bi je pošten čovjek mogao braniti. U slučaju proroka Ise, sina Mejrimina, čiji je raspeti lik bio na križu, ne bi Durmiš mogao reći da taj svetac nije i njemu svet. Poznato je da Kur'an štuje proroka Isu i knjige o njegovim proroštvima zvane Indžil, ali ne drži da je on bog, jer Bog je jedan i ne može imati druga, niti vjeruje da je propet na križu, već je, kao svi proroci, pozvan na nebo s mjesta El-mesdžidul-aksa, tamo i otišao. Durmiš tvrdi da je on u smeće bacio upravo taj simbol raspela i božanstva koji stoji izvan islamskog vjerzakona. To je točno. Ali, ako je, prorok Isa bio jedini koji je na Durmiša mogao poslati kaznu sramotne bolesti, mora se vjerovati da proroku Isi, sinu Mejriminu, nije bilo drago što Durmiš oskvrnjuje ni taj dio njegove uspomene i štovanja. Tko je onda kriv u ovom nemilom slučaju oko križa u Durmiševu nužniku? Grabovac nije. Nije ni prorok Isa, jer njemu ne možemo propisivati koga će i zašto kažnjavati. Jedini bi krivac mogao biti Durmiš Beganović. A kako je on za svoj prekršaj već kažnjen od više sile, sud mu upućuje očinski savjet da više nikad ne ponizuje svetinje drugih ljudi, osobito one koje su dijelom zajedničke svim ljudima. Kad Prozor ne bi bio zaturen u besputna brda, a Lokmanova presuda izrečena na neznatnu sporu i izgubljena u vremenu za koje mnogi tvrde da je zauvijek prošlo, njegovo suđenje moglo bi poslužiti kao ogledalo u kojem će se ogledati crni obraz onih sudaca koji po nalogu samodržaca sude nevine ljude, pravdajući se da drukčije nisu mogli.

U sumrak, da ne bude primijećen, istog dana kad je i presuda donesena, vraćajući se iz Prozora u Kopčice, Lutvo Hadžibegović je prošao pored ulaznih vrata samostana u Šćitu koji se iznova gradio. Po đaku što je, kad su majstori napustili gradilište i otišli na večeru, čuvao građu, pozvao je gvardijana Stjepana Matica i u četiri mu oka rekao neka ode Grabovcu i kaže da sina negdje sakrije. Treho je s još nekolicinom iz Kopčica i Prozora (zna se da on nikada ne ide sam) razjaren otišao preko Fojnice u Sarajevo i tamošnjem će sudu ponovo podnijeti tužbu. On je sutra u Sarajevu, pa ako dobro plati, a hoće, tužba će odmah biti stavljena u postupak, i za tri dana doći će kavazi i mladog Grabovca odvesti u tamnicu. A Matić bolje od ikoga zna kako Šerif lij a sudi. Tko dođe u ruke tom starom Osmanliji koji već deset godina sjedi u sarajevskom kadiluku kao crn oblak na vrhu planine, od čije su crnoće sva lica u dolini siva, taj iz njih ili iziđe iscijeđen ili nikako i ne iziđe. Je li kriv ili je pravedan, to ga, doduše, pitaju, ali to nije najvažnije, jer Šeriflija dere a tek potom sudi. Prije tri godine Stjepan Matić je vidio kakvo je to suđenje. Ovaj isti Treho, koji nije samo ohol i svojeglav čovjek nego i Šeriflijin ortak zadužen da uz određenu nagradu nalazi ljude duboka džepa i smišlja im krivicu, tužio je Matica da noću, kad selo zaspi, dolazi na groblje u Kopčicima i iz grobova vadi djecu što su umrla pred nekoliko dana, nosi ih u svoju crkvu, mrtve ih krsti, a potom svečano sahranjuje u katoličko groblje. Arif Lokman, kao prvostepeni sudac, brzo je presudio da je optužba nevjerovatna, a djelo nedokazano; kad bi se dokazalo, krivca bi trebalo strpati u ludnicu, a ne u zatvor. Stjepan Matić ne može imati nikakve koristi od mrtvih dječjih tjelesa: gnjila u katoličkom ili muslimanskom groblju, ona su samo zemljin prah, kao sve ostalo što zemlju čini, gnjila, crvenica ili lapor. A ono što bi ga moglo zanimati, duša koju bi krštenjem iz rajskih vrtova prenio u vječne tmine gdje prebivaju svi nevjernici, odrasli i njihova djeca, ta je

duša već stigla na zelene livade nebeske i Matic je otuda nikakvim vradžbinama, ni krštenjem tjelešca u komu je do smrti boravila, ne može opozvati natrag. Kad je Šeriflija u ruke dobio Trehinu tužbu, dao je stražarno i okovana u lance u Sarajevo dovesti Stjepana Matica, strpao ga u podrum i tu ga s lopovima i ubojicama na kruhu i vodi držao dva mjeseca a da ga nijednom nije pozvao na preslušanje. Ispošćena glađu i smekšana tamnovanjem, doveo ga je na sudište i rekao mu kako je nekoliko ljudi iz Kopčića svjedočilo da je krivo optužen, pa ga zato sud oslobađa krivnje, ali prije odlaska kući, mora platiti globu od tri tisuće groša. - Zašto ću platiti, čestiti beg - rekao je Matic - kad sam čist kao suza. - Ne moraš - rekao mu je Šeriflija - ne platiš li meni, platit ćeš njemu - i pokaže mu na kavaza golih ramena i čudesno tupog lica. - Ti kako hoćeš, na izbor ti je: ili ćeš biti pravedan i platiti a da ne znaš zašto plaćaš, ili ćeš biti kriv i platiti krivnju, ali ćeš zato znati zašto si platio... A kriv si, kako ne bi bio! Onaj žutokljunac Arif misli da su svi prijestupi razložni. Taman posla! Ti si mrtvu djecu prenašao iz groblja u groblje, ne da im duše preseliš iz rajskih bašća u vječni mrak, nego što si u svojoj prostoti i neznanju mislio da duše i ne idu dalje od groblja. Mislio si da s tijelom i dušu prenosiš u svoje groblje. Eto, krivnju ti je lako doka zati, još lakše proglasiti budalaštinom. Onda, plati, pa idi kući! Kad je Matic izišao iz sudnice, u predvorju je susreo dva svoja fratra iz Šćita koji su već Šerifliji platili tisuću groša samo da pospješi sudski postupak. Oni su se razletjeli po gradu tražeći kod znanaca novac na posudbu da bi sutradan Matica izvukli na čist zrak. Prenoseći starom Grabovcu Lutvin savjet da se Šimun izgubi na mjesec-dva, dok se Treho ne istutnji i dok on među ljudima zdrave pameti ne prikupi svjedoke, Matic ga je obavijestio da noćas, krišom, Pavao Vučković odlazi u Split i Šimun bi mogao poći s njime.

Kad se kriješ, ne krij se sasvim, i miris će te odati. Krij se tako da te što manje ljudi vidi, ali da ni jednom ne bude čudno što te na tom mjestu susreće. Tako nisu ! krenuli u ponoć nego u zoru, i sunce im je granulo kad , su bili na Kamenu iznad Orašca. Obojica su sjahali s konja i stali licem okrenuti kotlini Rame. Šljive su se odavna oplodile, plodovi imaju tamnozelenu boju, istu kao i listići i, gledano s visine, njihovo se zelenilo gotovo crni. Travnjaci, smješteni po padinama brežuljaka, preplanuli su dobivši žutozelen sjaj sličan mjesecu u magli. A proso je po dolinama žuto, žuto. Raslinje i kolovoz učinili su da Rama nalikuje na more s prosenom vodom od zlata, obalama od crnog šljivina granita i s otocima od mjesečevih odraza. Ni jedan ni drugi nije ni pomišljao da je posljednji put takvu vide.

3.

Pavao Vučković, koji se prije zaređenja zvao Josip, nikad se nije mogao prisjetiti kada se javilo njegovo osjećanje izdvojenosti iz svoje obitelji: je li to bilo u šestoj, sedmoj ili osmoj godini, pred sam odlazak, ili tog tjeskobnog osjećaja, da nisi onih čiji si, nikad nije ni bilo u tim godinama, nego ga je naknadno, kad je već znao od koga je, protegnuo i na prve dane svog života, sve tamo dokle sjećanje seže. Bio je prvo dijete svojoj majci. Svake godine jedan novi brat ili sestra gurnuli bi ga dalje od majčinih prsa i očeva srca. Ali, da bi njemu u to vrijeme netko rekao, ti nisi naš, kao što se djeci u šali kaže, tebe je rođa donijela, našli smo te na putu - to nikada, čak ni u šali. Imao je sve što su i druga djeca imala, a ipak mu se čini da je u nečemu zakidan i da mu je baš to uskraćeno mnogo nedostajalo. Majčina je brižnost za njim po nečemu bila čudna: nikad je ne bi pokazivala pred ocem ni pred drugom čeljadi, jedino kad bi njih dvoje bili sami. Mazila ga je i grlila suznih očiju, uz to dijelila darove vadeći ih iz dubokih džepova na bijeloj suknji. Ako me voli, što me voli tajno? Isto tako čudila ga je očeva hladnoća. Ne da bi ga tukao ili progonio, da bi mu bilo što uskraćivao, nego hladnoća popraćena gađenjem koju imamo prema ljigavim stvarima, stvarima koje su nam suviše, mrske i nametnute, a mi ih moramo trpjeti. Ta odbojnost, čini se, dosegla je vrhunac kad mu je, negdje u osmoj godini, prilikom lomljenja pogače, rekao. - Na, ti i tako nećeš kod nas dugo - a imalo je značiti da s njima više neće lomiti božićnog kruha.

OQ

Slijedeće godine potkraj lipnja majka ga je odvela svom ocu Peri Lukiću - Potočaru, dobro stojećem težaku iz Kreševa, koji je posjedovao dosta šuma, livada i oranica, a najbolje su mu bile one u Kojcini. Uz dva sina, oženjena, držao je u najmu i dvije sluge, a kako su mu snahe po kući prosule samu žensku djecu, obrnuto nego u kući Vučkovića, dočekali su ga ukućani radoznalo, ali uz različite osjećaje, od kojih su oni kod ujaka bili jedno, oni kod ujna drugo, a oni u bake i djeda treće. Ostali će se poslije iskazati, za djedov valja reći da je s početka bio mješavina ljubavi, dužnosti i milosrđa. Majka je otišla tek što ga je dovela, odmah sutradan, a punu brigu nad njim preuzeo je djed. Začudo, baka se držala suzdržano, ne samo da nije toplinom prema došljaku htjela ozlovoljiti svoje snahe i njihove djevojčice nego, i kad je mogla krišom, nije prema njemu pokazivala više od prisne hladnoće, onoga držanja za koje se kaže »niti smrdi niti miriše«. Djed ga je vodio kreševskom ulicom, za ruku, da sva čaršija vidi, on ga je upisao u pučku školu, čiji su učitelji bili kreševski fratri, a izdržavali su je roditelji. Škola se nalazila u iznajmljenoj kući, a pohađali su je oni koji se kane zarediti, i oni kojima nešto nauka treba za trgovinu i zanat. Učili su hrvatski jezik a od pisma bosančicu i latinicu, učili su vjeronauk, latinski jezik, račun i mali zemljopis. Prvu godinu bio je najbolji u svojoj klasi, drugu je godinu bio najbolji u školi, u trećoj su ga postavili za dekana svoj djeci, i tu je čast, na beskrajnu radost svoga djeda, nosio sve dok iz Kreševa nije iznenada otišao. Majke se sjećao i viđao je jednom godišnje, ali gubitak njene ljubavi djed mu je udvostručio: ne samo da ga je volio koliko i ona, nego je to javno pokazivao i na sve strane razglašavao. Bio je voljen onom djedovskom ljubavlju koja po odanosti i darežljivosti nadmašuje i očinsku i majčinsku, jer potječe od čovjeka komu sebičnost više ne pristaje, pa se razdaje bez ostatka. Sklonost znanosti razvijala se u tijesnoj sprezi s pobožnošću. Crtu razgraničenja u njegovu školovanju

između to dvoje nije bilo moguće povući. Nad žrtvenikom svete Katarine, djevice aleksandrijske, zaštitnice kreševskih metalaca, rudara i poljodjelaca, na bijelom kamenom luku pisalo je: »Gospode, obljubio sam diku kuće Tvoje i mjesto prebivanja slave Tvoje.« Za njega to nije bio samo odlomak iz psalma, za njega je to bila odluka da u toj kući nađe prostor i svrhu svom životu. Ali, odmah s desne strane pored glavnog žrtvenika svetica, kojoj je bila posvećena crkva, visila je slika na kojoj posljednja bosanska kraljica, zajedno sa ćelavim fratrom, prinosi na dar minijaturnu maketu kreševskog samostana Majci Božjoj, u čijem se krilu igra sin dotičući ručicom kraljičine prste. Iz usta kraljice Katarine tekla je bijela lenta na kojoj je pisalo: »Zaštiti Bosnu od neprijatelja.« A na istoj takvoj lenti Marija joj odgovara: »Ja ću im biti majka.« Taj razgovor preko slova na vijugavim vrpcama spuštao je pobožnost iz nebeskih sfera na tvrdo zemljino tlo, gdje je sve živo, ako je živjeti htjelo, moralo ogresti u politici, u beskrajno zamršenom spletu ljudskih odnosa, gdje se i pojedinci i ljudske zajednice bestraga gube ako nemaju čvrstu jezgru koja ih privlači i veže, koja im pomaže da duhom i tijelom pregrme nedaće turobnih vremena. Mutni zanos, kojima su obrisi bili neulovljivi, ulijevali su u malog dekana snagu da ustraje. I uglavnom u njima, iako ih do kraja života neće sažeti u nešto sasvim jasno, nalazio je vrelo izdržljivosti da svlada neprilike kojih bi bilo preko glave i kad bi se podijelile na desetoricu. Ali, i to se mora reći, taj mutni zanos, koji je tinjao u svakom njegovu postupku, postat će uzročnik najvećeg dijela njegovih stradanja i njegovih poniženja. Kad bi u travnju škola završila rad i dječaci odlazili za poljskim poslovima što će potrajati sve do rujna, njemu djed nije dopuštao da ode u Ramu, majka ga i otac nisu zvali, kao da ga ne trebaju, i tako je preko ljeta ostajao u Kreševu na djedovu imanju. Da sebi zaradi odjeću, da očvrsne ili da »okusi život sa sedam kora«, kako je govorio Potočar, iz Visočice, Tiljina Vagnja i Mihovršja nosio je snopove drva povezane

tankim uzetom i prodavao ih u čaršiji po cijeni »tri snopića jedan groš«. Treću godinu školovanja, kad je postalo izvjesno da će u redovnike, preko ljeta ga je triput tjedno, a preko zime svaki drugi dan zvao k sebi stari Josip Šunjić na poduku talijanskog jezikoslovlja, da dijete zna govoriti kad ode u tuđinu. Zauzvrat, više kao zahvalnost nego obveza nastala pogodbom, on mu je ložio peč u ćeliji, donosio vodu, brisao prašinu s pokućstva i mokrom krpom prelazio preko kamenog poda. Na papiru što mu ga je Šunjić dao, a on je i više nego Potočar zavolio malog Vučkovića, napisao je majci u Orašac prvo sačuvano pismo. U njemu piše: Moj djed Pero Lukić - Potočar, pokoj vječni daruj mu Gospodine i svjetlo vječno svijetlilo njemu, pred dva tjedna promijenio je svijet. Kad je došla njegova smrtna ura, sjedio je na tronošću i srkao kavu. Bio sam kraj njega i zadržao ga na svojim rukama kad je ispustio šoljicu i počeo padati na leđa kao pokošena trava. Ni riječi nije izustio. Ja sam mu zauvijek zaklopio oči. Tako hoće Bog. Ode moj djed Pero, a meni je, grešnom i nekorisnom sluzi, daljnji salamat (sreća) po svijetu kao pčeli po cvijetu. Ujaci se među sobom svađaju i hoće da se dijele, a mene šalju u Orašac. Ja bih već došao, ali mi je žao ostaviti školu. Odmah dođi: ili me vodi odavde ili me kamo drugdje zbrini. Svi čovjekovi dani kao da su poredani na usporedno povješane nisce, godina do godine, nizac do nisca. Ali, postoji nekoliko dana u životu, ili samo jedan jedini, kad se svi nisci vežu u čvor. Taj čvor onda biva, s jedne strane, ušće u koje se stiječe sav dotadašnji čovjekov život, a s druge, izvorište za sve konce na koje će unaprijed nizati svoje dane, tjedne i godine. Vučkoviću je takav dan bio onaj kad je, poslije njegova pisma, došla majka. Kako je sjahala s konjskog samara, onako je ušla u kuću, rastreseno se pozdravila sa svima i pozvala ujake da negdje nasamu porazgovaraju, ona je zbog toga došla i ona ne može na to čekati.

Bila je jesen, on je kleknuo na dasku ispod prozora i gledao u žute ljeskove šume. U susjednoj sobi razgovarali su ujac i majka, dugo, bez zastoja, upadajući jedno drugomu u riječ, na trenutke preglasno, ali uvijek nerazgovijetno. Ukućani su se, čak i bučne djevojčice, razišli ili posakrivali, pa je kuća živjela samo u toj prepirci. Kad su razgovor završili, majka ga je pozvala. Na vratima sobe mimoišao se s ujacima, koji ga nisu ni pogledali. I oni su se iz kuće ili negdje u kući izgubili, pa su on i majka imali mira i vremena da se razgovore koliko su htjeli i o čemu su htjeli. Majku je našao zaplakanu, ali već u podmaklom stadiju, kad suze presuše a raznježenost ustupi mjesto gorčini, prkosu i mržnji. Tako je i počela: veliki si (a bilo mu je svega jedanaest godina), kažu da si i pametan, pa ćeš razumjeti što se od tebe traži da znaš; budeš li čvrst, i izdržat ćeš, ne budeš li čvrst, ode moja muka utaman. Zatim je rekla: Njegov otac nije onaj koga poznaje kao oca. On mu je dao svoje ime, on ga je odgojio kao svoje dijete, ali ne bi bilo pravo da i dalje ostane u njegovoj kući i oduzima baštinu njegovim sinovima. Dakle, povratka u Orašac nema. Neka je ne pita za ime svoga pravog oca, on nije nepoznat, njegovi žive u Kreševu, on ih sigurno poznaje, a preklinje ga svojim mlijekom da ni druge o tomu ne ispituje, niti da sam istražuje, sada ni bilo kada, da se dvije obitelji ne bi zamrzile i da ne bi blatio svoju majku i vrijeđao uspomenu svoga oca, ma tko on bio. Istina, u grijehu ga je začela, ali se njen grijeh može donekle opravdati. Između nje i njegova oca bilo je najavljeno vjenčanje, druga crkvena napovijed, kad je pred njega izišla smrt u jednom kiseljačkom hanu. Tamo ga je zatekao neki Balaban, poturčeni Grk, pijan ljudeskara, i čim je vidio mlada i pristala momka, prišao je njegovu stolu i počeo ga nagovarati na protuprirodan blud, za novac, za zlato, za što hoće. Mladić se gnušao i na ponudu i na Balabana. Ovaj mu zaprijeti prstom i ode nekamo. Ali, kad momak pođe u Kreševo, on, taj Balaban, uzjaše konja i sustigne ga na

pustu mjestu kod nekih vodenica. Momak izvuče kuburu i saspe naboj Balabanu u truh dok je svlačio gaće. Sam se prijavi sudu, mlinari posvjedočiše da je bio napastovan, to potvrdi i handžija iz Kiseljaka i sud ga oslobodi krivnje. Ali brat Balabanov razjari bašlije po čaršiji sarajevskoj i njih tridesetak dojašu noću u Kreševo, izvuku mladića na ulicu i na komade sasijeku. Kad joj je zaručnik poginuo, ona je bila noseća, ne više od dva tjedna jer je počela griješiti poslije druge napovijedi, a ženik je poginuo tri dana prije vjenčanja. Ocu Petru Lukiću odmah je rekla što nosi pod pašom. On je imao odlučiti hoće li pred svijetom pokazati da mu je kći grešnica i tražiti posmrtno vjenčanje, čime bi stekao nasljedno pravo svom unučetu, a čemu će se obitelj pokojnikova odlučno oprijeti - ili će smisliti neki drugi izlaz, manje bučan. I on ga smisli: ponudio je kćer svom sluzi Vučkoviću, vrijednu ali neuglednu čovjeku, zatutuljenu, plašljivu i siromašnu. Pred njim nije krio da je noseća, dapače, odatle su i počeli: on će njemu dati kćer i bogat miraz kojim će u Orašcu sagraditi kuću i prikupiti zemlju, a Vučković će zauzvrat kao svoje dijete odgojiti unučete do osme godine. U osmoj godini, svejedno, bio dječak ili djevojčica, dovest će ga k njemu i otada će se o djetetu, ne otkrivajući pred svijetom tajnu, brinuti djed. Da ne bi sramota pala na Potočarevu kuću u kojoj ženska čeljad začinju prije vjenčanja, Vučković će dijete držati svojim. To mu neće biti teško: kad dođe u Ramu, može reći da sa ženom živi vjenčan već nekoliko mjeseci, koga će se ticati je li nekoliko ili nijedan, tko bi to i zašto išao provjeravati! Ujaci bi njega sada izdržavali još dvije godine, koliko mu treba da stekne pravo polaganja ispita i stupanja u redovničku kušnju, ali oni ne pristaju platiti otpremninu na koju je djed bio pristao. Oni to nisu dužni. Jer, tko je vidio sestrično izvanbračno dijete uzimati kao brata, ako je njegovoj majci dan miraz veći od dijela što ga braća u diobi mogu dobiti! Naime, otpremnina koja se davala mladićima prili-

kom zaređivanja bila je različita, ovisno o imovnom stanju oca, ali se vrtjela oko tri tisuće groša. Ako je momkov dio u očevu nasljeđu bio veći od te svote, otpremnina bi išla naviše, a ako je dio manji, onda na manje. Ali se nije smjela spustiti ispod dvije tisuće groša. Upravo toliko stajalo je samostan najoskudnije opremanje i upućivanje u daleku zemlju mladog novaka. To je bilo toliko uobičajeno da su porodice koje bi se na takav način rjašavale jednog djeljenika tu otpremninu skupljale godinama. Njena visina nije bila neznatna kad se od pet kandidata trebalo odlučiti za dva, i kad su u bogatijih bile skromnije sposobnosti. E, tu otpremninu ujaci ne žele platiti. Oni znaju mnogo bolje rješenje i za sebe i za dječaka i za njegovu majku. Mali znade pismo i račun, i što će mu više? Mnogi dućani takve će primiti za slugu, u mnogim hanovima njih čekaju slobodna mjesta. Od sluge takvi doguraju do gazde, ako imaju soli u glavi. Njihov poznanik Kućak, handžija u Bravardžiluku sarajevskom, traži po Kreševu jedno vrijedno pismeno momče, jer zna da tu nešto pismenih ima. Samo da se sestra složi, oni će dječaka odvesti u Sarajevo. Ne prođe ni tri mjeseca, a Vučković piše majci: Kućak je strog gazda, a žena mu je kućka. Daju mi dvadeset četiri groša mjesečno i pride hranu i stan u sobici ostrag kuće, ali mi odjeću ne daju. Sam ne znam kako ću kad mi se ova podere, a dođe zima. Moj je rad jedno te jedno od sunca do sunca: u dva velika vjedra na brezovoj motki nosim vodu sa česme ispod Kovača i njome opskrbljujem han i gazdaričinu kuću. U Bašaršiji rade moji Kreševljaci, Ivan Andrić (Paljoš) kao bravar, Niko i Marko Čoće kao mlinari. Vide me usput ili seja kod njih na trenutak svratim, pa me sažaljevaju i čude se kako mogu povazan vući na sebi onoliku vodu. A ja im kažem, ništa to nije, ja mogu, samo me uvečer malo ramena bole. Majka ga je došla obići poslije sedam mjeseci. Došla bi i ranije da nije bila u kasnim mjesecima trudnoće s

osmim djetetom. Tek kad je dijete ojačalo i moglo sisati kravlje mlijeko, ona iskoristi priliku, odlazak nekih Ramljaka na sud, i s njima pođe u Sarajevo. Noćila je u sobi gdje je i njen sin noćivao, jela je hranu koju on jede, i vidjela ona vedra na brezovoj motki. Nije rekla ni jao tebi ni blago tebi. Samo je često ponavljala: takav je život, trpi, svaki udarac koji te ne ubije učinit će te jačim. Postelja je bila široka, i ona ne zamoli gazdaricu da joj prostre po podu, legla je uz njega. Rano su legli, a do kasno su razgovarali. Sutra rano on će po vodu za han, a ona na put, prilike za razgovor više neće biti, i kako da zaspu. U tom razgovoru zaboravi prije spavanja izići na dvorište i izmusti prsa koja odpodneva nije izmuzala. žena u najboljim godinama, mljekata, dva mjeseca poslije poroda, morala se, da joj prsi nenabreknu, izmuzati svaka tri sata. Usput, gdje je zgoda na svakom koraku, ona je to i činila, ali u gradu, u tjesnoći i u razgovoru sa sinom, nije bilo prigode, pamet odlutala drugdje i ona zaboravi. Nešto poslije ponoći bol je probudi. Nađe košulju na prsima sasvim mokru. I sina je probudila da joj pomogne. Nisu imali čime upaliti svijeću, ali je mjesec kao za njih naručen zasjao kroz prozor i sobu osvijetlio da su se igle po podu mogle kupiti. Gdje da se ovdje izmuze? Da prođe kroz kuću i iziđe na dvorište, u hodniku podnice tako škripe da bi sve ukućane probudila. Njemu gazdarica noću zabranjuje šetnje hodnikom. Pa što i da krene hodnikom, kućna su vrata zaključana, a ključ je Kućku ispod jastuka. Da se nagne, pa kroz prozor, to bi se moglo da ispod prozora nije gazdaričin cvijetnjak pun mladih jasmína. Ako ih popraska mlijekom, pa to gazdarica sutra otkrije, past će u nesvijest, isto kao što je pala kad je jednom vidjela da joj pas zapišava rascvjetalu bekovinu. Nema druge nego u šalice što su na polici poredane kao ukras, njih devet, a na svih devet naslikane su unakrst položene borove grančice. Sin je držao šalicu i pazio da bradavica, crvena kao zrela jagoda, bude na sredini otvora. Majka se nagnula, i! i i

čelom dodiruje njegovo, a objema rukama, objumivši sisu prstima, polako klizi od korijena prema vršku, dok bijeli mlaz šiklja i buci u šalici. Mjesec, jedini pomoćnik i jedini svjedok, iako je prilično star, jedva da je ikada vidio takav prizor. Ali, ako ga je i vidio, onaj dječak nije bio sretan koliko ovaj što gleda kako iz prsa njegove majke teče živodajno vrelo. Izmuzli su jednu dojku i napunili dvije šalice, izmuzli su drugu i napunili još dvije. On dohvati i petu, ali majka prsa prekri košuljom i reče da je do svanuća neće više boljeti. Kad ona ne htjede, on uze one četiri pune šalice i poreda ih na polici onako kako su uvijek bile poredane. Ležeći nauznak, s otvorenim očima, gledao je borove grančice obasjane mjesečinom i udisao blagi miris toplog mlijeka. Tek desetak dana potom pisao je majci: Kad si ti ono jutro otišla i rekla mi da ne zaboravim izliti mlijeko iz šalica, ja rekoh, što da ga sada na dvorište iznosim šalicu po šalicu, vidjet će me gazdarica, donijet ću ja iz hana kablič, uliti u njeg sve mlijeko i iznijeti ga iz kuće skrivena pod skut. Ja se pred ručak vratim s vjedrima vode za gazdaričinu kuću i s onim kabličem za mlijeko, a mene gazdarica ćap za uho, i vuci, i vuci kroz hodnik i sobu sve do police, i pita, što ti je ovo. Ja rekoh što je, a ona meni: stoko, svu ste mi kuću zasrali, po smradu sam ovo i nanjušila. Uzmi, kaže, ove šalice, nosi ih i baci na đubraluk. I još kaže, od tvoje mjesečne plaće ustavit ću petnaest groša i namiriti sebi štetu. O zločo! O nevjero! Zar se mlijekom može opoganiti kuća! Zar ima što slađe, čistije i zdravije od zdrave matere mlijeka! O sljepočo! Uzmem šalice i ispraznim ih u kablič, mlijeko prolijem na dvorištu, a šalice odnesem na česmu ispod Kovača, dobro ih operem i osušim. Kupio sam žensku maramu, onakvu kakvu ti nosiš, tkanje kafeno a po njem izvezeni bijeli križići, šalice u nju zavežem i odnesem ih kod našeg Kreševljaka Ivana Andrića (Paljoša) i rečem mu, pričuvaj mi ovo.

Odlučio sam, od ovih me šalica samo smrt ili kakva druga sila mogu odvojiti. A sebi sam rekao, tko se gadi na mlijeko tvoje matere, s tim za stolom nećeš jesti, niti ćeš s njim stanovati pod istim krovom. Na preporuku Ivana Andrića (Paljoša) u službu gaje primio Mičo Nastić, trgovac raznom robom. Prodavao je travnički sir u kacama, kravlje maslo, loj goveđi i loj ovčji prije topa i poslije topa, krupicu, kašu, suhe šljive i kruške, suho grožđe i bravlje meso - radio je i ovdje sve i svašta, ali mu je bilo lakše nego povozdan nositi vodu. I zarađivao je više, pedeset groša na mjesec. Kad se uputio u posao i kad je kod Nastića stekao povjerenje, hvalisavo je pisao majci: Nastić je dobar čovjek, sve mi povjerava. Tako je mene, nekorisnog slugu, zavolio da svog rođenog sina Arsena zgrabi i baci kao vreću soli s kraja na kraj dućana ako mi štogod nažao učini ili mi štogod ružno kaže. Od svih njegovih magaza imam ključeve u džepu i tako mi je, ne budi mi poređenje za zlo primljeno, kao Josipu u Misiru. U istom pismu majku neizravno podsjeća da je još uvijek dekan, ponos Pere Lukića-Potočara u kreševskoj čaršiji: Kod Nastića sam upoznao majstora Radovana Kablara iz Klokota blizu Busovače. Veliki je šaljivdžija i dobričina. Sad je moj meštar iz španjolskog jezika. Kablar obilazi kuće i popravlja i prodaje drveno posuđe, zdjele, kablič, tanjure i sve što je po kući drveno. Obavljajući tako svoj obrt po kućama židovske sirotinje, a razgovorljiv je čovjek, naučio je njihov jezik. Za dva sata nauka, kao za šalu, plaćam mu dva čokanja rakije. A kad je vidio kako brzo pamtim, odveo me je kod jednog starca u čifutsko naselje, da me nedjeljom podučava talijanskom jezikoslovlju, da ne zaboravim ono što me je Josip Šunjić naučio.

Njemu još manje plaćam nego Kablaru, jedan čokanj za dva sata, ali mu ja od svoje volje svaki put i somun sa sirom donesem, jer je siromah više gladan nego sit. Bio je kod Nastića punu godinu dana i svakog drugog mjeseca javljao se majci. Nikad ništa loše nije javio, sve dobro i sve bolje. Ne samo da uči talijanski i španjolski nego je počeo učiti i turski, ali mu ne ide od srca. A onda odjednom majka dobiva pismo: napustio je dobroga Nastića kod koga je živio kao Josip kod faraona. Zašto? Iz dobra nitko ne bježi. O tomu je u pismu jedan do kraja nejasan stavak: Hvala svetom Anti, čija je kapela u Latinluku blizu moga stana, uslijed jedne kušnje pobjegao sam kraj kuće Konstantina Jeftanovića i nakon godinu dana službe u dobrog Nastića napustio ga zauvijek. O kakvoj se kušnji radi? Netko ga je napao, našao se u prilici da počini grijeh koji Bog i suci strogo kažnjavaju, netko ga je nagovarao na nešto nedostojno, da ukrade, da izda, netko je nasrnuo na njegovu nevinost (bio je mlađi, ali nimalo ružniji od svog oca, prema majčinu kazivanju, isti on), neka ga je žena mamila, neki ga je muškarac htio - nema odgovora, ni u tom pismu ni u kojoj drugoj bilješci, a od njega ih je dosta ostalo. Ali, što god se dogodilo, moralo je biti nešto opasno kad nije napustio samo Nastićev dućan nego se i iz Sarajeva izmaknuo. Sada radim kad gdje ustreba, malo ovamo malo onamo, u trgovini i hanu kod Drage Pamučine na Ilidži. Han se zove željeznica, a dućan je odmah uza nj. Plaća mi sto groša na mjesec, stan i hranu, a od bakšiša što ga u hanu dobijem za ljubeznu podvorbu sve ide meni. Plaća je bila mnogo veća od one što su mu je davale dotadašnje gazde, ali je i rad bio dvostruko teži. Po

danu je radio u trgovini, a do kasno noću u hanu, ali je i po danu stalno trčkarao od hana do dućana. Han je pun ušiju i čimavica, a voda je oko hana mlaka, smrdi na sumpor, puna je gnjileži i žabokrečine, nalikuje na konjsku mokraću. Ovdje je teško biti čist i zdrav. Kad uvečer odlazim u han, i ostat ću tamo do ponoći da poslužujem, čistim i njegujem bolesne, obućem odijelo što ga preko dana držim obješena na murvu, ako sunce grije, da iz njega uši poispadaju. Jer, kad bih u istom odijelu bio i danju u dućanu i noću u hanu, gamad bi me izjela. Svejedno me jede. Ja i još dva najamnika što sa mnom u hanu rade, čim gazdi izbrojimo novce, trčimo kući, svlačimo pred vratima hansku odjeću i oblačimo onu dućansku. A sutradan, ako u dućanu nema mušterija, i tu dućansku svučemo i gledamo nije li u nju zalutala koja uš. Svi su hanovi ušljivi, ali ušljivijeg od ovoga u Ilidži u carevini nema. Svi putnici tako pričaju, a Pamučina kaže da on tu ne može ništa, ušima prija mlaka sumporna voda pa se razmnožavaju. Ni tu nije išlo bez teškoća. Šteta! Moj gazda Drago izgubi tisuću groša, a i meni voda odnije pedeset, polovinu moje siromašne mjesečne zarade. A evo kako. Gazdi Dragi Hercegovci kriomice donose duvan zvan »skija« i on ga prodaje »ispod banka«, najviše vojsci koja luduje za tim duvanom. Prodavali smo ga onako iz vreće pa na kantar, a prodavali smo ga i u zamotuljcima koje smo sami pravili od starog platna. Prodaja »skije« više je obogatila gazda Dragu nego sva roba iz dućana i uz nju han. Ali, zlo ne miruje. Dođe pred deset dana financ i dva mu pomoćnika, iznenada, baš kad je naišao buljuk vojske i kad smo uveliko trgovali »skijom« iz vreća i s paketićima. Zaplijeniše sav duvan, oglobiše vlasnika i sve u svemu štete, kako rekoh, tisuću groša. A naš ti gazda Drago, ne budi lijen, od sve trojice nas najamnika uze po pedeset

groša da i mi osjetimo štetu. Kaže, drugi ćete put raditi kako sam vas učio: kad se »skija« prodaje, jedan izlazi van i gleda tko dolazi u dućan. Na jednoj strani šteta, na drugoj dobitak. Čini se da je zaradom, i pored štetovanja, bio zadovoljan. Ovuda pored hana prolaze velike kolone azijske vojske, sve ode u Ugarsku, tamo mora biti grdno klanje. U jednom danu prođe više tabora, a Ugarska ih sve proguta. Pa što se to tamo radi! S Turcima sam po čitav dan i sada kao nikad imam priliku naučiti njihov jezik, a i od srca mi ide jer osjećam korist koju mi donosi znanje toga jezika. A evo o čemu se radi. Od vojske što se u Ugarsku izljuje vraćaju se samo male skupine bolesnih i ranjenih ljudi kojima je duša u nosu, koji se dovuku do hana i tu ostaju nekoliko dana, da se odmire, da im rane zacijele, da bolest mine. Nekada ostanu jer su sami nemoćni dalje krenuti, a nekada čekaju bolesnog druga. Ova vojska, premda je to ista ona koja je ovuda iz Azije prošla, sasvim je drukčije naravi. Kad u Ugarsku odlaze, bahati su i veseli, više zli nego podnošljivi, više ljudi nego pametni. A kad se odonud vraćaju, krotki su kao janjci, pametni kao mudraci, ravnodušni prema politici i, ako si im pri ruci, vrlo naklonjeni i darežljivi. Kakav je to čovjek, majko! Kad je zdrav i nahranjen, onda je osion silnik i ohol tiranin, a kad ga pritisnu bolest, glad i rane, iz njega proviri dobrotu. Ili ni tada dobrote nema: pred nama je nemoć kao naličje svačije moći. Među bolesnicima prepoznao sam jednog alajbega koji je u hanu bolovao deset dana od rane na bedru. Pred polazak iz Kanjiže, učinilo mu se da je zacijeljela, ali se po putu dala na zlo. Sjećam ga se kad je pred alajem odlazio na Ugarsku, govorio je, dosta su kopita naših konja pa da je osvojimo. Ja sam mu ranu ispirao rakijom, dovodio sam mu liječnika, kuhao ovčje meso po njegovu napatku, pa ga upitah, je li, efendija, hoćete li uskoro osvojiti tu Ugarsku. Sinko, rekao je,

40

efendiji je ovo osvajanje došlo do grla, do vruga i Ugarska i sve što nas iza nje čeka. Samo on, zato što sam ga lijepo dvorio, dao mi je na polasku četrdeset groša. A oni drugi jadnici, siromasi i propalice, dadu manje, ali dadu, valja biti pravedan, koliko mogu dati, jer do Azije dalek je put, mnogo je hanova, pa će im i kupljenog milosrđa mnogo trebati. Meni svaka mala pomaže, pa kad sračunam »kraj s koncem«, dođe mi da više u hanu bakšiša primim nego me Pamučina mjesečno plaća. A mislim i ovo: dobro je da se naučim oko ranjenih i bolesnih, čovjek mora pomagati druge ljude, pa i ne bili od njegova naroda i njegova vjerezakona. Otkako odlazim na poduku kod Hodže Japalaka (ne hvaleći mu zakona, a osobu da, po mom mišljenju, ovakvi ljudi i mudraci rijetki su na ovoj zemlji), govorim i pišem turski posve dobro. A malo ih oko mene zna taj jezik, pa me ti nesretni vojnici baš vole. Jedini im ja mogu pomoći jer razumijem što me pitaju i što im treba. I svaki se put, kad me čuju govoriti njihov jezik, čude gdje ga tako zelen naučih kad nisam bio u Aziji. Mnogo više od svojih radnika, na vojsci je zarađivao njihov gazda, koji je uz tri stara najamnika za godinu dana primio još dva nova i, poslije njihova uvođenja u posao, više nije dizao ništa teže od pera i papira. Htio je da se njegova imovina vidi, htio je brže stizati u Sarajevo i otuda u Ilidžu, s poslom i u posjete, pa je kupio lagana kola na dva kotača, sa dva sjedala od kože, s krovom koji štiti od kiše i sunca. Kupio je i novog konja koji će samo ta kola vući. I kako se neće uprezati ni u plug ni u taljige za gnojivo, trebao je biti »vatra živa«. I pogodio je na takvog, na neuškopljenog arapskog ždrijepca. Zamolio je Radovana Kablara, koji je osim koritarskog zanata znao i konje krotiti, da mu ždrijepca nauči voziti ta lagana kola. Kablar je dolazio svaki dan poslije ručka i, naočigled mnogih vojnika, kupaca i radoznalaca, vježbao bijesnog arapina po putu i livadi kako će kasom, galopom i hodom

vozati gazda Pamučinu. Što bi ga danas naučio, do sutra bi zaboravio, i svako je uprezanje sličilo na prvo. Sedmoga dana te konjske torture, kad se činilo daje arapinu dosta prkosa, Kablar ponudi Vučkoviću da sjedne uz njega. Tu vožnju on ovako opisuje: Radovan potjera konja, a konj neće da povuče. Radovan onda bičem po konju, a on neće pa neće. A Radovan opet udri po njemu, i konj potegne, ali neće pravo nego gura ukraj puta, u tarabu i grmlje. I slomi rudu. A gazda, nesklon gubitku, plati popravak rude sa sto groša od Vučkovićeve plaće. Ogorčen sumnjom da je taj strvoder načuo nešto o njegovoj namjeri da ode, pa ga je oglobio više za odlazak nego za rudu, pisao je majci: Dao sam da mi se napravi tužba, i baš kad sam je mislio predati, zamoliše me ugledni seljaci iz Lužana da ne tužim svoga gazdu. Vele mi, ti si najamnik, a on je handžija, tko zna kud koga puti vode, možda će ti opet valjati. Mislim, ja sam još dijete, a oni su stariji ljudi, kako da ih ne slušam kad si me ti učila: tko ne sluša ljude, taj nije čovjek. Uvijek su se na slabijem kola lomila. Ali, i to ću reći, svijet je pun Pilatovih sljedbenika. Ti isti ljudi iz Lužana mogli su Pamučinu savjetovati ovim riječima: ako je dijete istrčalo iz dućana i uskočilo u kola, nije ono uzde držalo ni bičem tuklo, niti je ono uprezalo konja u nova kola, nego je sve to činio Radovan Kablar iz Klokota; ti si, gazda Drago, bogat, a Vučković je siromah, ne učini mu krivo, jer je suza siromahova težak grijeh i pred Bogom i pred ljudima. Čovjek treba podupirati potlačenog siromaha, a ne svojim podupiranjem ohole ljude činiti još oholijima. Onoga dana kad se mali Vučković, nakon tri i pol godine izbivanja pojavio u Kreševu, Josip je Šunjić bio u svojoj sobi, u prvoj do ulaza s lijeve strane

hodnika. Prozor joj je gledao na dolinu i suprotni brijeg, po kojemu je bukva i jasikovina oblačila pepeljavo proljetno lišće popunjavajući zelen što su je za duge zime održavali samo otočići jela i omorika. Slabo je na daljinu vidio i pred tri godine, a sada vidi još slabije. Kad se na njegovim vratima pojavio mladić, nazirao ga je kao kroz maglu. Misleći da ga učitelj prepoznaje, Vučković je pozdravio, stao i nasmiješio se. (Na žalost, učitelji slabo pamte svoje đake, samo đaci pamte svoje učitelje, sve odreda, i loše i dobre. Učitelji se najtrajnije sjećaju učenika kojih se ne bi trebali sjećati, onih slabijih koji su im svojom tupoglavošću zadavali mnogo briga ili su ih bezobraštinama dovodili do očaja i činili im život gorkim a znanje mrskim. Oni dobri učenici, zbog kojih je vrijedilo biti učitelj, zbog kojih su i predavali više nego su morali, i kojih su se stidjeli ako su kadgod ovlaš obavljali svoju dužnost, oni se slijevaju jedan u drugoga, dobivaju jedno lice i jedno ime, zovu se »vrijedni, pametni, obzirni, radišni«. Nema se vremena; dobro se lako zaboravlja, a rđavo dugo pamti; pamet svijetom tiho teče, a glupost larva - i stotinu sličnih opravdanja. A doista bi samo njih trebalo pamtiti, samo oni mogu opravdati život utrošen u učiteljevanje). Vučkovića je povrijedilo kad ga Šunjić nije prepoznao ni na metar udaljenosti kad ga je upitao koji je on i što bi htio. Nije očekivao da će ga tako brzo zaboraviti, a on se njega sjećao svakog dana. Tek kad mu je kazao da je unuk pokojnog Potočara, Šunjiću je sijevnulo tko je pred njim. Da se ispriča zbog zaboravljivosti, a dobrim je dijelom i istinu govorio, potapša ga po ramenima i reče da je mladić okrupnjao, promijenio se i u licu i u stasu. Eto, otišao je golobrad, a vratio se s brčićima. Draga majko, što je moje srce željelo, to je moje srce dobilo: ja sam ponovo u Kreševu. Stanujem kod ujaka i pohađam školu. Ujaci su me primili čisto lijepo, i jedan i drugi ponudili su mi da kod njih stanujem, a ja sam, da ne bude jednom krivo, odlučio da tjedan dana stanujem kod jednoga, a drugi tjedan kod drugoga.

Kad sam došao Jozi Šunjiću, iz svoje sam kese na njegov stol istresao dvije tisuće i osam stotina groša. Rekao sam mu, ujaće, ja bih bio donio još dvjesto groša da se nije slomila ruda od kola Drage Pamučine, ali se slomi, on mi odnese sto groša, ja napustih službu, i tako nisam mogao namiriti ravno tri tisuće. Bio bih ja našao drugu službu, mene su mnogi trgovci molili da kod njih dođem, ali, budem li služio još dva mjeseca, primaknut ću se granici od četrnaest godina, poslije koje neću moći biti primljen u red. Pa vas molim, rekoh ja Šunjiću, da me s ovoliko novca primite. A on onda pita otkuda meni toliki novac, da ga nisam pokrao. Nisam, ujaće, rekao sam, sve sam to svojim trudom zaradio. Ako meni ne vjerujete, pitajte našeg Kreševljaka Ivana Andrića (Paljoša), kad u Kreševo dođe, kako sam ih zarađivao. On mijе svjedok jer sam ih u njegovoj gvozdenoj škrinji čuvao. Svakog sam mjeseca donosio višak svoje zarade, on mi je otvarao škrinju i ja sam novac pohranjivao u devet bijelih šalica na kojima su naslikane unakrst položene dvije borove grančice. I pitali su Andrića, a on im je odgovorio da je to istina. A za onih dvjesto groša do dvije tisuće nitko i ne pita, svi kažu, dosta je i ovo. A koliko sam se ja zbog toga srdio i žalostio! Ti bi sigurno htjela znati što sada radim? Učim. Ali što? Začudit ćeš se, hrvatski jezik najviše. Kad sam Šunjiću rekao da sam uz latinski i talijanski učio i španjolski i turski, on mijе rekao, sinko, što ti je sve to trebalo i što si ti sam mogao naučiti. A jesi li učio hrvatski? Nisam, njega znam. Ma ne znaš. I pokazao mi je pismo provincijalovo o tomu kakvi će ispiti ove godine biti za novake. U tom pismu piše i ovo: »Budući smo mi Hrvati, za čudo je što se među nama nalaze neki koji ne znaju pisati svojim pismom na svom materinskom jeziku. Zato naređujem svim učiteljima da svoje učenike podučavaju čitanju, pisanju i lijepom govorenju hrvatskog jezika, jer ako ih oni tomu ne nauče, kad odu na škole u tuđinu, tamo ih

nitko naučiti neće. Zato dajem svakomu znati: niti će se mladići u redovnike oblačiti, niti đaci na ređenje slati, ako na ispitu ne dokažu da su rečeno pismo zvano bosanica i jezik hrvatski naučili.« Obdan malo na njivi radim i čuvam krave, a uvečer dođem u Šunjićevu sobu, kleknem pred njega i on me ispituje što sam i kako sam naučio. Molim te, otiđi u Šćit i neka ti dadu moju krštenicu, pa mi je pošalji, trebat će mi kad budem pristupio ispitu. A ispiti su ove godine u Visovcu i održat će se za vrijeme godišnjeg sastanka uprave bosanske redodržave, pa će nas ispitivati sam provincijal i definatori. Veselim se odlasku na Visovac, gdje ću, ako budem sretan na ispitu, provesti godinu dana kušnje, a veselim se i što ću na putu proći kroz Ramu i Orašac i vidjeti tebe, Draga moja, Voljena moja! Ako i nije mogao galopom i kasom, Vučković je polagano, s noge na nogu, došao na rimsko učilište Ara Coelli, a potom godinu dana slušao građevinarstvo u Padovi, da bi i nešto praktično znao raditi. Nakon studija pohađao je vježbe za predavača filozofije, da bi protiv svoje volje, jer se htio odmah vratiti u Bosnu, bio poslan u Budim za nastavnika, pri čemu je nemalo značenje imalo njegovo poznavanje turskog jezika. Otišao je uz obećanje da će se nakon dvije godine, kad ispredaje jedan kolegij, ponovo vratiti u Rim i da će ponovo, u skladu s općim potrebama reda, biti razmatrana i njegova želja za povratkom kući. Kad je iz Budima doputovao, nakon teških nagovaranja da odustane od svoje namjere, jer da je takav čovjek potrebniji svugdje prije nego u Bosni, ipak su mu odobrili da ode, uz napomenu da bude spreman da ga otuda pozovu u Rim i pošalju na bilo koju stranu svijeta kad se ukaže potreba. Na izlasku iz zgrade, pošto su mu dopustili odlazak, dok se spuštao dugim stubištem, njegov pratilac, neki otac Pavao, rodом iz Ravenne, koji je znao za njegovu

borbu, a nekoliko puta prisustvovao i razgovorima o njegovoj želji, zamolio ga je da bude iskren i da mu kaže što ga vuče u tu Bosnu. Bio je zatečen. Kao dobru prijatelju, trebao mu je reći pravi razlog, ne ono što je javno govorio i što Pavao već znade. A što da mu odgovori? Zar je moguće da je štogod prikrivio? Ničega više nema. Ili ima? I da li sličnost imena ili slično pitanje, tek, prisjetio se onog pohoditelja Pavla iz Ravenne koji je trebao obići bosansku provinciju i o tomu podnijeti izvješće u Rimu, a na Visovac je došao u siječnju one godine kad je on tamo izdržavao kušnju. Koliko je god Visovac pitom komad zemlje na širokoj rijeci, kad su dani topli i lisnata zemlja, u proljeće i ljeto, bliz i onima koji su na obalama i koji izdaleka dolaze, u zimi, kad pute do njega zaviju snjegovi, pritisne mraz i blato, a bura zapuhne, podigne valove i ne izlazi iz jablanovih krošanja, on je pusti otok nakraj svijeta, u čije žitelje, premda su se sami odlučili na samoću, ulazi čamotinja, i da ih izgubljenost u svijetu ne povezuje s onim koji nad svijetom stoji, ni zimsku noć tu ne bi prenoćili. A pohoditelj iz Ravenne tu je već deset dana noćivao. Na katu uske duguljaste kuće, na kojemu su svi spavali. Na nj se penjalo drvenim ljestvama, koje bi se podigle i uvukle u kuću, kad bi se svi na kat ispeli, da noću ne bi došli razbojnici i našli stepenice po kojima će uljesti u njihov san. Sitna mjera opreza, ali dovoljno govori kako se tu živjelo. Tih naivnih obrambenih rješenja u građevinarstvu pohoditelj je vidio nekoliko. U Širitovcima crkva svetog Petra ima mala vrata, moraš se dobro sagnuti kad kroz njih ulaziš, jer gornji prag i osrednjeg čovjeka tuče po prsima. Vidi se da su nekada bila visoka kao i sva druga. Rekli su mu da su ih morali i sniziti i suziti, jer su se softe iz drniške škole navadile ovamo dolaziti u vrijeme bogoslužjenja i ujahivati u crkvu na konjima, tamo s njih sjahivati, timariti ih, zobiti i pojiti. Pitao je svakoga o svačemu i poneke odgovore bilježio u uski ali debeli sveščić s kožnim koricama koje su,

kad bi ih sklopio i zasponio, sasvim zaštićivale papir i sličile na malu torbu. I knjige je pregledavao. Toga dana dugo se zadržao na nekrologiju, knjizi umrlih, i dosta bilježaka iz nje crpao. Njih je desetak, đaka i odraslih, stajalo ispod kuće na suncu koje se ukazalo kad je bura rastjerala oblake. Znali su što je toga dana čitao i zapisivao, pa su znali i što je u glavi pohoditeljevoj kad im je prilazio nekako uplašen i rastresen dok su mu zapuši vitlali onih nekoliko bijelih dlaka na glavi. Uz ime mrtvih, u mrtvaru je bilježen njihov dan rođenja, ako je bio poznat, i vrijeme smrti, također ako se točno znalo, a uz to i način na koji je preminuo. Ravenjanina je, kako su poslije čuli, ovo posljednje zanimalo. A tu su ubilježeni ovakvi podaci: »posjećen u bici kod Grahova«, »prostrijeljen prilikom opsade Nečvena«, »umro u Lišanima viđajući kužne bolesnike«, »prodan na galiju i tamo nestao«, »zaklan na spavanju u vlastitoj kući«, »ubijen iz puške dok je propovijedao blizu Zvonigrada«, »umlatio ga topuzom na pravdi Boga neki pijani aga iz Bogočina«, »našli ga zadavljena u Čikoli niže Ključića«, »rastrgao ga vuk«, »pao niz Rošnjak kad je prelazio Krku i udavio se«, »na sudu u Livnu pred kadijom zadavljen žutim rupcem«, »pozvan na gozbu i otrovan«, »srce ga izdalo dok ga je naib nečvenski jahao uza stranu od Stinice do Pozdravljenja«. Pa je li tu netko umirao naravnom smrću? Jest. Te što su tako umirali vidio je Ravenjanin kako na krevetima leže zgrčeni, ubogi, osakaćeni, zamrli i zabezeknuti. »Lakše bi mi se dalo plakati nego ovo opisivati«, dodao je Ravenjanin na kraju svojih bilježaka i došao k njima. Oni su se skupili uokrug njega, a on je upitao: - Što vas privlači da živite u ovoj divljini? Pitanje je, samo drukčije oblikovano, bilo isto ono kakvo će drugi Pavao iz Ravenne postaviti Vučkoviću na stubištu Ara Coelli. I onda je nastao muk, i sada je Vučković šutio. Najednom je, istim onim glasom kojim je bilo odgovoreno pohoditelju na Visovcu, i isto

onako trljajući promrzle ruke i pokazujući na burno vrijeme, sam rekao: - Zrak, čisti zrak. - Čisti zrak? - Jest. Ako te netko ne umlati, ne umreš od kuge ili od gladi, doživjet ćeš starost od sto godina. Zrak, nego što! Zašto stranomu čovjeku, koji ga može razumjeti ali i izrugati, pričati tamo o nekim šalicama sa dvije borove grančice unakrst, o nekom napisu na bijelim lentama, o nekom najamniku koji ne bi trebao plaćati kad se lomi ruda na gazdinim paradnim kolima? Te stvari, ako se ikad kazuju, kazuju se tek na kraju života. I onda samo bude li prilika i postiže li se time kakva svrha. Neka oprost Ravenjanin, čovjek ne treba izuvati obuću i svlačiti haljine sto milja prije nego dođe na rijeku zaborava, jer gol i bos na trnovitu bespuću neusporedivo je ranjiviji nego da je odjeven i obuven.

4.

Ali, uzalud čovjek uskraćuje riječ koja bi ga odviše razgolitila, uzalud svrh sebe oblači svakojake haljine s očitom namjerom da mu odjeća govori što je i tko je, u nenadanoj prilici, čak i neizgovorena, prava riječ, ona koja otkriva istinu, isplutat će iz mora drugih riječi. Odjeća je i tijelu slabo pokrivalo: kroz nju se vidi da smo trbušasti kad imamo trbuh, i da smo vitki kad nam se rebra mogu prebrojiti ispod kože. Kako onda da pokrije čovjekov značaj? Ta vreća je vreća, tvrdo tkanje od vune i kostrijeti, pa vješt čovjek, neka je samo prstom kucne, znade koje je žito u nju usuto. I oni koji su mnogo značili i bili nadaleko čuveni, a u životu su učinili nešto čega se valja stidjeti i što nije u skladu sa slikom koju su u javnosti sami o sebi ostavili, kad prestaje nasilje njihova opsjenarstva, smrću ili padom, postaju prozirni i ostaju goli. Što goli? Postaju kosturi kroz čija se rebra i duplje nazire sve što im je bilo u lubanji i među zdjeličnim kostima. Dugi skuti ne pokrivaju krive noge ni svilene haljine sramotu, jer čovjekova usta nisu čvrsto zakovana kutija u kojoj bi zabranjena riječ čamila i istrunula. Štoviše, najčešće su usta bez poklopca, pa što im odozgo u tjeme upadne kao u mlinski koš, to dolje u ustima jezik i zubi samelju, pa prospu po putu. Tako se, istina, melje svašta i svijetom prosiplje koješta, ali tko umije slušati tu meljavu i lučiti brašno od trica, taj će lako umijesiti lik javnih ljudi o kojima zubni mlini najčešće melju. Tako se i dogodilo da je Vučković, čekajući na primanje, čuo još jednu priču o ženu, pa kad ju je, kao dva poluprstena, sastavio s onom gostioničarevom o

i!

ženu njuškalu, načinio se okvir iz koga se kao iz začaranog ogledala pojavila Zenova slika. Na klupu za čekanje sjeli su prvi, ali su kratko vrijeme bili-sami. Jedan po jedan, i do osam sati bilo ih je više od dvadesetorice. Neki su se poznavali, pitali za zdravlje, a poslije prepričavali što su čuli i doživjeli. Grabovca i Vučkovića niti je tko poznao da ih što pita, niti su oni koga što pitali, šutjeli su i držali se postrance. A kad bi štogod međusobno i progovorili, riječi su izgovarali tiho jedan drugomu blizu uha. Tom su povučenošću i tajnovitošću privukli na sebe neugodnu pažnju. Sreća pa se u neko doba na trgu iz pravca obale pojavi časnik mletačkih plaćenika iz kontingenta čuvara gradskih zidina. Pred sobom je, držeći ih ovlaš za mišice, gurao dva otočka seljaka, koji su se, dok ih je on ušutkivao, međusobno prepirali, izbacujući komade nedorečenih rečenica iz kojih se moglo razumjeti da se ne slažu oko nekog prvenstva i da o tomu presudu mora donijeti ženo, na koga se plaćenik pozivao prijetnjom: »Vidjet će se u zapisniku«. Oba su seljaka istih godina, istog uzrasta i nalik jedan na drugoga kao da su braća blizanci. Tu je sličnost poticala ista odjeća: crna kapica navrh tjemena, bijela lanena košulja i široke hlače. A od odjeće još više način na koji ih je sunce ispeklo. Ruke, od vrha prstiju do ispod lakata, ono što ostaje golo kad se zavrnu rukavi, lice i vrat, doslovce su sasušeni, onako kao kozovina nakon dva mjeseca dimljenja nad ognjištem. Ali, umjesto da boja ispečene kože bude bakrena, crna i masna, popepelila je, kao da su, crneći na suncu, pobjeljivali. Tu istu pepeljastu boju, za koju ne znaš je li bjelina ili crnoća, poprimili su im i brci, čekinje i obrve. Samo su oči bile drukčije. A prepirka im je, bez razgraničenja koji što govori, ovako izgledala: »ja sam već pet puta bio«, »a misliš da ja nisam«, »ma jesi bar jednom manje«, »što manje, više«, »ako smo i po pet, na tebi je red«, »a zašto ne bi bio na tebi«, »ja samo znam da mene ne ide«, »i ja samo znam da nije moj red«.

- Vidjet ćemo što piše - kaže časnik i ugura ih na vrata Zenova glavnog stana, ali ne ode s njima uz stepenice gdje je rezidencija zapovjednika konjice, nego nekamo u dubinu dvorišta. Valjda tamo gdje čuvaju onu knjigu u kojoj je sve zapisano. Kad se pred mnoštvom nešto čudno dogodi, uvijek se nađe čovjek koji će to razjasniti. Čini se da takav nikne samo zato što ima zajamčene slušaoce. Ako je to istina, onda na zemlji istrunu mnogi proroci i propovjednici, ne objavivši svoja viđenja samo zato što nisu imali slušateljstva. Ovaj što se ponudio da im ispriča o čemu se radi, čekao je na primanje kao i ostali. Nije se predstavio jer to nitko nije ni tražio, samovoljno je uzeo riječ i zadržao je jer su ostali jedva dočekali da čuju. Imao je isturene vilice i debele usne, a kad takvi pričaju, učini se kao da nešto slasno jedu. Očito, žena nije volio, pa mu se pričom unaprijed sveti za ono što će mu »konjanik«, kako ga je s podsmijehom nazvao, učiniti kad se kod njega nađe. Matična palača obitelji ženo nije našla mjesto na obalama Velikog kanala, na kojemu je svoje domove sagradio najveći dio mletačkog plemstva. To bi mogao biti podatak o njenu zakašnjesu usponu. Sagrađena je na samom rubu lagune, izložena sjevernim vjetrovima, okružena neuglednim građanskim kućama i, premda je svega nekoliko trenutaka plovidbe udaljena od središta grada, njenim se vlasnicima činila izvan svijeta. Nije gora od drugih, ali da je i tri puta bolja od svake, sasvim malo vrijedi kad joj pročelje ne gleda na vodu po kojoj se u jednom danu provoza sve što u Veneciju dođe i što u njoj živi. Kad se Antonio ženo odlučio odvojiti od obitelji i zasnovati novo ognjište, slobodnih prostora na Velikom kanalu nije bilo i on se opredijeli za prostran komad zemlje na zapadnom izlazu kanala, koji je od vode dijelio Španjolski prilaz i blok kuća. Tako se bar centru svijeta približio kad nije mogao i ugaziti u njegovo središte. Da nečim nadomjesti tu manjkavost, kupio je sve raspoloživo zemljište, ogradio ga i zasadio ukrasnim grmljem i drvećem, dobivši vrt neviđen u

zaleđu bilo koje palače koja svoje pročelje izlaže šarenom svijetu na vodi Velikog kanala. A hoće li mu i građevina nadvisiti sve ostale, to tek treba vidjeti. Gradnja kuće opustoši i duhovno i materijalno svakog gospodara i kad joj je jedina svrha da se u njoj stanuje. Kad se pak gradi da bi pokazala prestiž gospodarev, ne samo da ga zakida nego ga potpuno dokine i postaje istovjetna s njime. Tek tada se ne zna ni kad će joj se gradnja završiti ni kakva će biti dogotovljena. Prestiž je, naime, u nadležnosti sreće, a sreća je varljiva. Nikad se ne može znati koliko će čija prsa na kraju puta nositi lenta, lanaca i ordenja, ni koliko će čija kuća, kad je dovrše, imati stupova, vijenaca, grbova i reljefa. Znat će se, vjerojatno usporedo, kad se završi i gradnja i gospodareva karijera. S druge strane, poštivala se navada da svaki mletački činovnik i starješina pojedinih gradova u svom mandatu sagradi nešto po čemu će njegova vlast ostati trajno obilježena. Nisu to neki zamašni radovi od većeg javnog značenja, takvi bi iziskivali mnogo napora i novca, bile su to spomeničke gradnje: popločio bi se glavni trg, napravila fontana, luka dobila lukobran, iskopao se novi bunar, sagradio tornjić sa satom koji otkucava ure. Činovnika na gradnju nitko ne obvezuje, to je njegova privatna stvar za koju će mu država odati doličnu zahvalnost, ali troškove neće snositi niti želi znati otkuda su namaknuti. Činovnik ih može naći u svom džepu, a može privoljeti građane da mu pomognu radom i novcem. Malo ih je plaćalo iz svoje kese, svi su našli način da privole građane na pomoć. I nisu bili na šteti. Uostalom, običaj da se nešto gradi i nastao je tako što je država htjela da činovnik bude nagrađen više nego ga ona može nagrađivati. Ženo se odlučio na spomenarski čin u Splitu. Tu mu je sijelo i može sam nadzirati poslove. A odlučio se za popravak oronulog Cornerova bastiona jer je htio naglasiti svoju ratničku službu i značaj ulaganja u vojne objekte. Cornerov bastion nije stariji od sto godina, ali je i u tom kratkom vremenu silno ostario. Uzrok naglom

starenju bio je kamen vađen u kamenolomu poviše žrnovnice. To je suri vapnenac, izbrazdan jedva zamjetljivim crvenim venama. Kad je vađen, klesan i ugrađivan u oblogu, djelovao je stameno i lijepo. Crvene su brazde bile čvršće i teže za obradbu dljetom od surog dijela kamena. A kad bi se blokovi ugradili, te su šare stvarale dojam da je kamen na sastavcima zaljeven mjedom i da je čitav bastion više obložen metalom nego kamenom. Vrijeme je, međutim, pokazalo da žrnovički kamen sa crvenim rigama nije otporan ni na sunce ni na kišu, a najmanje na sol. Crveni su spojevi popucali i kamen se stao križati na stotine kriški. Padale su niza zid i u temeljima stvarale hrpe škriplja. U nastale rupe vjetar je unosio zemlju, sjemenje trava i drveća. Ponikla je kopriva, sljez i razorna turutva. Bilo je i divljih smokvica i crvenog trna. Sad je suncu, soli i vjetru pomoglo korijenje i do koju godinu sva će obloga biti oglodana, a potom će se bastionovo punjenje, zemlja i šljaka, urušiti i rasuti. Nije li pravo vrijeme da se bastion popravi i prozove Cornero-Zenov? Otočko stanovništvo, po Zenovu sudu, nije nosilo teret rata ravan onomu što ga nose stanovnici kopnenog dijela zemlje, otkako je Otomanski imperij izgubio svaku silu na moru i ratne operacije bile pretežno kopnene. Istina, i oni su sudjelovali u četovanju, i oni su plaćali povećane ratne poreze i lađama prebacivali trupe, ali njihovi domovi nisu bili izloženi razaranjima pa su bili u neizmjernej prednosti pred svojim sunarodnjacima na kopnu. Tu su prednost morali platiti udjelom u javnim radovima. I ženo je za graditelje Cornerova bastiona uzeo zidare iz Pučišća i Praznice, vične obradi i ugrađivanju bračkog kamena, a za dovoz, prema određenom redu što ga je propisivao njegov nadstojnik radova (onaj časnik što je ženu doveo dva zavađena čovjeka), zadužio je dvadesetak brodovlasnika iz Sutivana, Milne, Supetra i Postira. Dolazak Antonija žena za zapovjednika konjice pada u vrijeme kad i odlazak namjesnika Girolama Cornera pod opsjednuti Herceg-Novi. Cornero je so-

bom poveo najveći dio vojske i gotovo cjelokupnu flotu. Ona mu je trebala za prijevoz trupa, ona mu je dovozila hranu iz gradova južne Italije, ona je stražarila na Otrantskim vratima da se do Herceg-Novog ne bi probila turska flota. Zauzetost vojnog brodovlja i nedostatak trgovačkih plovila pružio je ženu izliku za mobilizaciju svih preostalih brodova. Mogao ih je upotrebljavati za što je htio, pa i za prijenos pošte do Mletaka i natrag, ako je njegova galija Stella, brzi poštanski brod, zauzeta nekim drugim poslom ili je, prenoseći poštu, bila već na putu. Nekad je Stellu predstavljao u luci da čeka hitnije pošiljke, a na put je slao privatne brodove, neka polagano guraju do Mletaka s pismom koje nije hitno, a nekada je slao u južne vode, pa su, čini se, privatni brodari prevozili i hitnu i neažurnu poštu. Prilikom polaska na put, na njihove su brodove, kao pomoć postojećoj posadi, ukrcavani i vojnici da budu straža, poštari i veslači, ne bude li u jedrima povoljna vjetra, pa osim po sporosti, ta poštanska veza po sigurnosti nije zaostajala za Stellom. Onaj čovjek debelih usana i isturene vilice što je slasno pričao o Zenovoj kući, Cornerovu bastionu i bračkim lađarima, nije uspio završiti, a dva se brodarara, sad se već znalo koja, vratiše natmureni, šutljivi i pomireni. Njihova spečena lica, u čijem su bojenju sudjelovala tri elementa, sunce, sol i kamena prašina, bila su ne samo siva od truda nego i plava od srdžbe. Časnik, njihov pratilac, išao je za njima smiješeći se. Čovjek koji je pričao upita: - Onda, svađalice, što je u knjigama zapisano? Umjesto njih, odgovorio je časnik: - Oba su plovila po pet puta. - I što ženo odluči: koji će danas ići? - Obojica. - Što? - Kad se nisu mogli nagoditi na komu je red, neka obojica idu odjednom! Drugi će se put lakše dogovori. Kad se časnik udaljio, pričalica se glasno nasmijao i uskliknuo:

- Ej, što je vještina! Po njegovu tumačenju, ženo nije kaznio dva brodovlasnika nego je iz njihove svađe izvukao nenadanu korist, oni su mu naletjeli kao »trica na keca«. Ti brački brodari što dovoze kamen i odmah iz Splita kreću na poštansku rutu u Mletke, ne nose u glavni grad samo pisma. Jedan dio tereta istovare u splitskoj luci, a drugi, najbolji, pragove, ugaono kamenje, žljebove, balustrade, zadržavaju na brodu i voze sve do pristaništa na Španjolskom prilazu, tu ih pred Zenovom novogradnjom istovare i onda odu predati pismo adresantu. - Tako se grade pročelja na prsima i palačama rekao je čovjek komu je govor velik užitak i ne manja opasnost. Nitko nije prigovorio kad je sluga pozvao Vučkovića prvoga da uđe, on je prvi i po redu bio, ali bi ga ženo prvog pozvao i da je posljednji došao na vrata, jer se znalo da ne poštiva redosljed ničiji osim svoga. Kroz široki hodnik došli su do kamenih stuba s izlizanim nogostupom, vidi se, gaze ih noge obuvene u obuću tvrdih potplata. Stubište se završavalo na uskom podiju, popođenu samo sa dvije velike ploče. Jedna od njih zalazila je pod široka vrata i služila im kao prag. Ta je raskošno urešena vrata otvorio stražar, i Vučković, a Šimun Grabovac za njim kao umanjena sjenka, uđe u dvoranu za primanje posjetilaca. S kraja dvorane, podigavši se iz naslonjača u čelu velikog stola što je dvoranu presijecao nadvoje, prilazio im je Antonio ženo, srdačan i nasmijan. Gospodstvo i služba priječe ga da ih dočeka raskriljenih ruku i da s njima izmijeni poljupce, ali odlučnost koju je nosio u svom hodu i smiješak nalik na onaj što ga vidamo na ljudima kad se nakon dugih godina ponovo susreću sa starim znancima, htjeli su reći da će i čvrst stisak ruke značiti isto kao kad bi se izljubili. Ako ne baš isto, jer gluma i spontanost ni kod najboljih glumaca nisu bez razlike, onda bar dovoljno da se potcrta kako je željno očekivao svoje goste iz Rame. ženo je čovjek srednjeg rasta, živih, odsječnih kret,,,,uk.

nji, odjeven u dolamu od zelenog sukna sa širokim rukavima, obilnim naborima i skutima do zemlje. Opasan je kožnim pojasom sa mnoštvom zlatnih školjkica koje su ukucane u kožu, i s obrubima od zlatotkane vrpce. O tom pojasu visi crna sedefna torbica s lijeve i kratki bodež s desne strane. Oko vrata nosi srebrn lanac, a na glavi plitku kapicu nataknutu na tjeme odozgor, pa kosa ispod nje viri i na čelu i na zatiljku. Mogao je imati trideset, ali i pedeset godina. To je ona vrst lica koja brzo ostare, već u tridesetoj, pa starjeti prestanu i zadrže gotovo nepromijenjen izgled sve do šezdesete, kad naglo omršave, ublijede i oronu. Istina bi mogla biti negdje na sredini, da mu je bilo oko četrdeset. Znači, i dovoljno iskusan da se ima pouzdanja u njegovu zrelost, i dovoljno poletan da se od njega dozive iznenađenja. Više nego godine, iskustvo i temperament, Vučkovića je zabrinuo čudan izraz Zenova lica, premda na njemu nije bilo ničega čudnog, osim prerane starosti koja ga je činila sličnim kruhu pečenu prije nego je nakvasan. Lice svakog čovjeka može se prisposodbiti izrazu neke ptice. Neki nalikuju na sokola, neki na sovuljagu, a neki na orla. Svako lice ima svoju pticu, i svaka ptica ima svoje lice. Za sličnost čovjeka i ptice važna je svaka pojedinost, ali se najvažnijim čini odnos u kojem se nalaze nos i oči. Iz tog odnosa, kao iz sraza kamena i željeza, vrca spojna iskra svjetlosti. Neki je odnos nosa i očiju postojao i kod žena, mogao se točno opisati, ali se nije moglo pogoditi kojoj ptici odgovara. Čini se, svim pticama skupa i nijednoj posebno. Njemu se nije moglo reći »Ptico, znam ti perje«, jer se boja ptičjeg perja ne čita ni na repu ni na krilu, nego iz smjera u kojem nos zrak siječe i iz načina kojim oči svijet gledaju. Kod žena je između nosa i očiju postojala trajna neusklađenost: koliko god se nos trudio da istrči u susret, da se klanja, rukuje, prijateljski razgovara, obećava, nagrađuje, toliko su oči bježale nekamo unatrag i toj susretljivosti davale drugi smisao. Koji? Pa, kad bi Vučković to znao, znao

bi i u kakvom su odnosu nos i oči. Tada bi kao od šale za Zenovo lice našao prikladnu pticu. Moglo bi se reći: »Znam te, ptico«. I ne dati se iznenaditi. Svi zidovi velike dvorane u kojoj su razgovarali, izuzevši otvore za prozore i vrata, od poda do stropa obloženi su ormarima. U njima su mnogobrojne knjige, ukoričeni spisi ili gomile uzicom povezanih papira. Dva sveska, uvezana u blijedu kožu u kakvu se korice evanđelistari, stajala su - jedan pred Šimunom, drugi pred Vučkovićem. Ispod njih je nekoliko neispisanih listova ponuđenih gostima da se njima posluže bude li im trebalo što god zabilježiti. Odmah do bijelog papira nalazila se prekrasna tintarnica s perorezom i snopićem zašiljenih pera. Isti pribor za pisanje, samo s perima na koje je navučena metalna cjevčica da ih je lakše držati među prstima, stajao je i ženu nadohvat ruke, ali se ni on, kao ni gosti, nije njime poslužio. Obje su strane u pregovorima imale povjerenja u svoje pamćenje. Ipak, najzanimljiviji predmet na stolu, a možda i u dvorani, bila je velika kožna torba od teleće kože obojene u crveno. Nalikovala je na dvije korice velike knjige, pa je, isto kao korice takvih knjiga, da se ne izliže, na rubovima zaštićena metalnim bridom, a na uglovima srebrnim zakovicama sa šestokrakim glavama Davidove zvijezde. Zatvarala se pozlaćenim katancem, što ga je ženo otvorio vrlo malim ključićem koji mu lancem bijaše vezan za džepni sat. Taj mehanizam za otvaranje, koji je omalovažen nazivom lokot, s nutarnje strane morao je biti nekom oprugom spojen s napravom nalik na zvonce i sirenu. Jer, kad je ženo zavrnuo ključem i podigao poklopac ispod kojeg se pokazala unutrašnjost torbe s mnoštvom malih i velikih pretinaca, dvoranom se razlegao krajnje neugodan zvuk, učestao kao jecanje i prodoran kao krik, zvuk koji je u kući čulo i nenaviklo uho, a budno, izvježbano, mnogo dalje, na dvorištu i ulici. Šimun je protrnuo, Vučković pogledom ispitivao što to dreči, a ženo ih umirivao da se ne plaše, to je

igračka. Iz jednog pretinca izvadio je primjerak istog onog pisma koje je bio poslao ramskim franjevcima i s kojim je, ušivši ga u stelju sedla, Vučković došao u Split. Sad se znalo: u crvenoj torbi pod ključem sa zv.onom ženo čuva svoju korespondenciju. Kad je zatvorio poklopac i okrenuo ključ, mehanizam je otkucao nekoliko nježnih akorda, kao da nekome svira uspavanku. Još dok je sviralo, privukao je torbu sebi i na nju položio oba lakta držeći pismo u šaci pred očima. S tom torbom pod lavljim šapama, s vječnim smiješkom, s licem nepoznate ptice, ovoga je puta nalikovao na sfinđu koja pod pločom u postamentu čuva skiriveno blago, tajne svoje korespondencije, u kojoj se nalazi mnogo više od onoga što će s Vučkovićem dogovoriti nego što će svom sugovorniku reći.

5. (Antonio ženo Državnoj inkviziciji u pismu iz Ostrovice od 25. svibnja 1687.)

Već su tri mjeseca otkako sam napustio Mletke, a još se nijednom nisam javio časnom sudu. To je za mjesec dana prekoračenje vremena danog mi da preuzmem špijunsku mrežu u Dalmaciji, da se uputim u poslove, upoznam suradnike, izvore obavijesti i predmete koje ste naveli u strogo povjerljivom napatku. Ispričavam se za prekoračenje, nisam prije mogao obaviti te opsežne poslove. Ovo je zemlja izdužena uz more, bez dobrih putova i brzih lađa, a mreža uhoda, koju sam imao naslijediti od svog predšasnika, nevrjednna spomena, bila je u tolikom neredu da je to premašilo moja očekivanja. Glavna krivnja da je mreža olabavila i postala nedjelotvorna leži u pogrešnom shvaćanju upute tajnoj službi da se novac štedi, "upute što ga je časna inkvizicija izdala svojim povjerenicima. To je moj predšasnik doslovno shvatio, pa je uhode slabo plaćao i time ih odbijao od sebe. Poznato je da je uhoda često osoba i bez časti i bez ideala, osoba dvojna, pod stalnom prijetnjom da bude otkrivena, masakrirana i obeščaćena, i ako joj se rizik ne plaća, zašto bi se izlagala tolikim opasnostima? A što sam ih zatekao na popisu i na riječima vjerne da nam i dalje služe, što se nisu odvrkli i raspršili, može se zahvaliti činjenici da špijuni isto toliko strepe od onih za koje rade koliko i od onih koje špijuniraju. Svakoga od njih morao sam u četiri oka ohrabriti za daljnji posao, a ako

FiQ

to nije moguće, onda pismeno. Za sve je to trebalo vremena i dovitljivosti, jer je časnom sudu poznato kako se naš posao odvija ispod pet neprozirnih velova. Za ubrzanu cirkulaciju vijesti, oko čega su morale nastojati i velike i male uhode, trebalo je utrošiti i mnogo novca. Bankar iz Zadra kod kojega, prema uputi časne inkvizicije, uzimam onoliko novca koliko trebam, ovih će vam dana, ako već nije, poslati izvještaj o svoti koju sam do sada utrošio. Meni je ona poznata i bojim se da mi časni sud ne zamjeri kako je previsoka. Nešto košta onoliko koliko košta i, ako ćeš to imati, toliko moraš i platiti. Ako si platio više nego je cijena, onda je to rasipanje; ali je rasipanje i ako si platio neki škart upol cijene, jer je novac uzalud utrošen čim kupnjom nisi dobio ono što ti treba. Zato je moja deviza da se ratna ekonomija ne sastoji u škrtarenju, makar ga zvali štednjom, nego u razumnom trošenju novca. Htio bih uvjeriti časnu inkviziciju da trošim novac na najbolji način. Hrvati su rijetko surov i grabljiv narod, sumnjičave i nestalne čudi. Njime se može vladati, ili da mu se dijele velike nagrade koje bi zasićivale njegovu grabljivost, ili da se drži pod stegom, da se kažnjava za svaku sitnicu. Stanje je naših financija takvo da nam ne dopušta prvi oblik vladanja, a naše su snage male, pa kad bismo pokušali strogošću i kaznama, izazvali bismo protiv sebe jačega. Zato je novac, utrošen u tajnu službu koja će vladi i časnoj inkviziciji pomoći da se upravlja ovim neobuzdanim narodom, najsvrsishodnije upotrijebljen novac. Naše je najubojitije oružje prijetvornost i nečujna i nevidljiva osveta nad nepokornim pojedincima koji kolo vode. Zato nam ne preostaje drugo nego trošiti novac na kupovanje duša i obavijesti kojima ćemo se razumno služiti u svoju korist. Još jednom molim časnu inkviziciju da mi oprostí prekoračenje vremena i novčanih sredstava, a ja ću se već u slijedećem pismu potruditi da pokažem kako je to prekoračenje bilo za naše dobro.

(Državna inkvizicija svom povjereniku Antoniju ženu u pismu od 2. lipnja 1687.)

Ovaj je sud i do sada znao cijeniti svoje revne službenike, a nastojat će da to i nadalje čini. Mi očinski savjetujemo svakoga od njih, pa i tebe, dragi sine, da štedite svaki novčić, jer samo budale vjeruju da se rat dobiva na bojnopolju. Doista, svaka bitka, prije nego će se odigrati, kupljena je novcem. Dakako, i poraz se kupuje. Mi nikada nećemo nama povjerljivu osobu upitati zašto je potrošio toliko i toliko, ako nam je kupio pobjedu, čak ako je i premašio dopušteno. Ali ćemo ga upitati što uradi, sinko, ako je kupio poraz, čak i po desetorostruko nižoj cijeni nego bi nas pobjeda stajala. Nadamo se da nas razumiješ. Očekujemo uskoro priliku da te za revnu službu obilno nagradimo. Giovanni Marcello, inkvizitor Nicolo Soranco, inkvizitor

(Antonio ženo Državnoj inkviziciji u pismu iz Posedarja od 10. lipnja 1687.)

Na prvom mjestu napatka za rad u Dalmaciji što mi ga je časni sud uručio na polasku bili su kotarski serdari, i ja sam taj poredak prioriteta poštivao. Usporedo sam obrađivao svih pet serdara koje časni sud želi ispitati, ne samo da posao što prije završim, nego i da utvrdim koji je od njih petorice za nas trenutno najzanimljiviji i da pokušam ustanoviti njihove međusobne odnose, jer je za obavještajca važnije kakvo je kolektivno raspoloženje nekog vodstva nego što koga pojedinačno boli, kamo se okreće i što bi htio. Toliko da časnom sudu posluži kao jamstvo uvjerenosti onoga što ću napisati, navodim da sam oko spomenutih serdara aktivirao stare doušnike, ali, kako sam se bojao da su raskrinkani i da su se slizali sa serdarima, poslao sam pod različitim izlikama na posao i druge, pa sada svakog serdara promatra i po

deset pari očiju, a nijedan par ne zna za drugi. Ne pouzdavajući se do kraja ni u tako dobivene podatke, i sam sam po više dana bio u društvu s tim ljudima, a u tri navrata išao s njima u ratni pohod, jednom do Bilaja, dva puta do Glamoča. Od pet kotarskih serdara, za nas su zanimljiva samo dvojica, Stojan Janković i Smoljan Smiljanić. Zakrčki serdar Matija Nakić najmanje je trenutno opasan, a po mom sudu takav će do kraja ostati. To je nagao čovjek, brzo se raspljuje i još brže smiruje. U ljutnji skreše u brk sve što je trijezan mislio. Kad se ocijeni ono što bijesan istrese, vidi se prostodušnost toga čovjeka. On, doista, malo misli, pa ništa opasno i ne može smisliti. Omiljen je među svojim ljudima, koji znaju njegovu ćud, pa mu sve opraštaju i ostaju odani, to više što on malo što poduzima ako se oni s time ne slažu. Takav kakav je, Nakić nije ni prst odmakao ispred svoje družine koja je sva odreda seljačka. Oni do podne oru, a od podne idu u tučnjavu i ljute se na nju jer im je omela oranje. Matija Nakić, premda ne bi morao, i sam ore svoje njive (ja sam ga zatjecao kako brana i sije). To je ona vrst vojnika koja još ne zna da vojninstvo nije samo obrana ognjišta, već i vrsta lagodna života s obilnim komadom vlasti. Kažu da Nakić od četrdeset dukata, koje mu dajemo mjesečno, trideset upotrijebi za kupovinu naboja i to dijeli svojim oračima-ratnicima, i priča da te novce i dobiva za obranu Petrova polja, a ne za svoju kesu. Čujem da ga stariji sin naziva budalom, krišom, jer kad bi ga Matija čuo, zavrnuo bi mu vratom prije nego ga takav naslijedi. Bozo Miljković je mlad čovjek, svega mu je dvadeset i dvije godine. Na mjestu serdara Gornjih Kotara naslijedio je svoga strica Šimuna, čiji je bio miljenik i uz koga je četovao od četrnaeste godine. On je zauzet brigom da bude dostojan stričev nasljednik. Kao svaka promjena, i ta je izazvala protivljenje i slaganje. Unutar serdarije ima velikih otpora od ljudi čija je tjelesna moć na zalasku. On lijepo postupa s njima, ali su oni još bezobrazniji. Ja sam ga savjetovao da ih se otrese i da na njihove položaje dovede mlađe i svoje

ljude. Rekao je da će me poslušati, i zamolio da mu budem pri ruci. Neću se žuriti da ga oslobodim svih suparnika, jer, dokle god bude ovisan o meni, za časnu inkviziciju neće biti zanimljiv. Šimun Bartulačić, vranski serdar, takva je budala da se uz njegovo ime ne može postaviti pitanje je li ili nije zanimljiv, nego kako se naša vlada može oglušiti o bezbroj upozorenja da je taj čovjek nedolična luda, i ostavljati ga na tom visokom položaju. Ne, on niti zna, niti bi htio okrenuti drugim pravcem od ovoga kojim sada ide i kojemu može zahvaliti da je još serdar: ulizivati se našim činovnicima, podmićivati ih i dvoriti u svojoj kući i tako im držati zavezane jezike i ruke. To je jedini serdar čije sam darove morao primiti da u njega ne izazovem sumnju, i po onomu koliko meni daje, vidim koliko je davao drugima i čemu zahvaljuje svoj položaj. Vidio sam na ratnom pohodu kako se prema svom serdaru ophode Vranjanci: kao prema budali. A drukčije ne bi mogli ni kad bi htjeli. Njega u zaštitu uzima Smoljan Smiljanić. Ali kakvu? Pustite ludonju na miru, kaže Smoljan, a vi slušajte mene! Proširujući svoju vlast na vransko područje, Smoljan je, vojnički gledano, najmoćniji serdar. Našoj je vladi poznato da su Vranjanci nekoliko puta tražili da im Smoljan bude serdar, a vlada se na te glasove uvijek oglušivala. Molim časnu inkviziciju da obavijesti našu vladu da će Bartulačić biti serdar dokle to Smoljan bude htio. Ali, kad jednog dana Smoljan kaže, ova nam budala smeta, Vranjanci će Bartulačića kamenjem kao šugavog psa zatući - toliko ga mrze. Tako sam odvojio ono što za nas može biti zanimljivo od onoga što zasad možemo gurnuti u stranu. Očekujem daljnje upute časnog suda.

(Državna inkvizicija svom povjereniku Antoniju ženu u pismu od 18. lipnja 1687.)

Čini nam se da je naš dragi sin stao na pravu stazu i nanjušio miris zvjerke koju treba slijediti. Zato mu

IL

naređujemo da otvori zapečaćene omotnice broj tri i četiri. U njima će poklonik naše pravičnosti naći podatke koje smo do sada znali o Jankoviću i Srriljaniću. Neka ih pažljivo prouči i još pažljivije s njima postupa. Oprez, sinko, u našem poslu nekada više vrijedi nego obavljen posao: uz oprez, što nisi obavio danas, obaviti ćeš do nekoliko dana; ali što si obavio, pa se otkrilo da ti stojiš iza toga, bolje da nisi ništa uradio. Samo onaj ribar koji ne dopušta da njegova sjenka pada po rijeci, uloviti će ribu; onaj koji se ne skriva, čija sjenka kao i jablanova premošćuje vodu, taj će ribe otjerati u dubinu. Očinski te savjetujući, želimo tvoju opreznost učiniti još opreznijom, jer nijedno savršenstvo nije krajnji oblik savršenosti. Giovanni Marcello, inkvizitor Nicolo Soranso, inkvizitor (Antonio ženo Državnoj inkviziciji u pismu iz Novigrada od 30. lipnja 1687.)

Pročitao sam tajni dosje dvojice serdara i sjetio se pisma časne inkvizicije koje mi je uputila dok sam djelovao na Peleponezu. Tamo je rečeno da inkvizitor i njegovi pomagači čovjeka gledaju s lica, kao i drugi ljudi, ali ga vide s naličja. Kad se odlučuju na udarac, nikad neće udariti sprijeda. Bolje da žrtvu općine svojom pažnjom, da je uljuljaju i polagano navode da sama natrči na rupu u kojoj će se udaviti, ili na bodež koji će je, zato što se kretala natraške, s leđa probosti. Na ovaj savjet, kad sam ga se sjetio, nadovezala se moja misao kako nijedan čovjek, viđen ostraga, ne zavređuje divljenje koje mu se poklanja kad se gleda s lica. Čini mi se da otuda izvire naša nadmoć nad ljudima, čak i nad onima koji su, promatrani sprijeda, izrasli u gorostase, jer, gledani s naličja, manji su od patuljaka. Tu nadmoć osjećam danas i prema Jankoviću i prema Smiljaniću. I to je najveća vrijednost tajnih spisa što sam ih o njima pročitao. Javljam časnom sudu da se Stojanov dosje obogatio

zanimljivim pismom. Pismo sam dobio od mog doušnika koji se kreće u Jankovićevoj blizini zahvaljujući smrti starog svećenika, potpuno nepotkupljivog, koji je do sada čitao i otpisivao svu Jankovićevu poštu na hrvatskom i talijanskom jeziku. Janković je nepismen i našao se u nevolji tko da mu pročita pismo koje je dobio preko carske pošte u Senju. Naletio je na mog čovjeka. On kaže da mi nije mogao dostaviti pismo koje mu je Janković dao da pročita, nego jedno drugo od nekoliko njih s istim poštanskim pečatom. Dakle, ovo nije ni prvo ni posljednje pismo koje je Janković dobio iz Beča. Upozorio sam moga čovjeka da bude oprezan, ali da svakako vidi što u tim pismima piše i od koga su. Međutim, on mi javlja da su pisma negdje skrivena i da njega Janković ne traži više za pisara. On zasad ne zna tko mu to radi. Doznat će. Trebalo bi provjeriti tko je grof Ilijanović. Nije li to izmišljena osoba? Iz pisma izdvajam dvije stvari: nazivanje Jankovića generalom i pečati koji se čine pravi. Uhoda kaže da se Janković tom naslovu slatko smijao, odbacujući ga od sebe, »kakav sam ti ja general«. A pečate je uzeo među prste i dugo ih zamišljen trljao, kao da ih provjerava jesu li pravi ili lažni. Tako neuki primitivci u trenucima velikih odluka zazivaju tajne sile da ih posavjetuju što će i kuda će.

(Matija Ilijanović Stojanu Jankoviću u pismu iz Beča od 30. srpnja 1686.)

Gospodine generale i moj najbolji prijatelju! Ne sumnjam da se Vaša Svjetlost ne bi sjećala teške sudbine plemenitaške porodice Ilijanovića koji su bili grofovi od Gabele i vojvode Huma. Njihovo se gospodstvo prostiralo na svu hrvatsku Dalmaciju, pa je u njihovu posjedu bila i sva bogata i lijepa zadarska okolica, gdje vaša uzoritost danas ima zapovjedništvo nad tisućama Ilijanovićevih vojnika. Od slavne porodice Ilijanovića, koja je stradala u turskim provalama,

ja sam jedini živi potomak. A ni ja ne bih bio među živima da me iz turskog ropstva nije otkupila kuća Habsburgovaca. Ali sada, kad je sklopljen savez između Svetog Rimskog Carstva i Mletačke Republike, pa združene snage bilježe slavodobitce jedno za drugim, i mojoj lozi sviću bolji dani, vrijeme kad će joj se povratiti sve što joj je s nepravom oduzeto. Zato vas molim, moj prijatelju i generale, da, više nego ratne potrebe iziskuju, ne dopuštate svojim vojnicima da mrcvare moje jadne podanike, plijene njihovo dobro i njih same prodaju u ropstvo. Jer, kako sam već rekao, ja ću se u najskorije vrijeme vratiti u svoju domovinu i ustoličiti kao vlasnik zemlje koja mi legitimno pripada. Sačuvate li moje kmetove na njihovim kućistima, ja Vam tu velikodušnost nikada neću zaboraviti. Učinit ću sve da se na Vas obilno izlije milost rimskog cara. Ako bi Vaša Svjetlost bila voljna, i prije nego se nađemo pod slavolukom pobjede, u međuvremenu bismo se mogli vidjeti negdje na području Karlobaga i Brinja. Ostajem vaš najveći dužnik. Grof Mutimir Matija Ilijanović, vojvoda Huma i nasljednik čitave hrvatske Dalmacije.
(Državna inkvizicija svom povjereniku Antoniju ženu u pismu od 13. srpnja 1687.)

Ako našem dragom sinu kažemo da nas je zadužio obaviješću kako se Stojan Janković dopisuje s Ilijanovićem, što nas je bacilo u velike brige, naše dijete može znati koliko smo zadovoljni njegovim dosadašnjim radom i koliko unaprijed od njega očekujemo. Na žalost, Ilijanović nije fantom. Postoji takva osoba koja se u Beč doselila iz Dubrovnika i koja se zanosi ostvarenjem planova što ih je izložila u pismu. Ali, u krugu nekolicine njih, koji vrše pritisak na dvor da s

vojskom upadne u turske zemlje, Ilijanović nije najglavniji, nego možda samo najgrlatiji, pa trči pred rudu. Taj krug ljudi, među kojima je najviše Dubrovčana, traži da vojska rimskog cara upadne u Bosnu i Hercegovinu i pripoji ih hrvatskom kraljevstvu, jer da je to uvijek bio hrvatski posjed. Molimo našeg sina predragoga da nam javi o čemu je govorilo pismo koje je naš uroda čitao Jankoviću, i tko ga je pisao, jer je propust našeg djeteta da je zaboravilo o tomu obavijestiti ovaj sud, zbog čega mu upućujemo očinski prijekor, uz savjet da to više ne čini. Jer, tko nemarnošću ili hotimice propusti obavijestiti ovaj sud o onomu što zna, a zakleo se da će to činiti i uživa blagodati te zakletve, bit će opomenut, a proizide li iz toga šteta, i strogo kažnjen. Naš sin dobro zna kako bi se naše srce rastužilo kad bi tu kaznu izvršilo, i kako bi bilo kivno na ruku koja pri izvršenju kazne ne bi zadrhtala. Podsjećamo te da Jankoviću, dokle god bude pod tvojom punom paskom, na svakom koraku iskazuješ počast: pisma koja pišeš senatu, daj javno čitati i u njima ga hvali na sva usta; u sporovima vojnim i imovinskim, a čujemo da su brojni, bili oni s harambašama ili s običnim vojnicima, budi na njegovoj strani, i kad nema pravo. To je korisno iz više razloga: jedno, što ga tako pridobivamo ako je u dvojicama na koju će stranu, a drugo, misleći da nije pod paskom, ono što bi radio skriveno ispod pet velova, sakrit će samo pod jedan. A iza toga jednoga naš sin sigurno ima oči koje za nj gledaju. Iako nije na prvom mjestu, slijedi najvažnije: odmah, na osnovi podataka koje imaš, onoga što si sam zapazio i onoga što ti u toku rada bude prispjelo, pristupi izradi odgovora na pitanje - da li je Janković ličnost koja bi u ovom trenutku promijenila smjer, i da li oko njega postoji raspoloženje da se smjer promijeni? Giovanni Marcello, inkvizitor Nicolo Soranso, inkvizitor

(Antonio ženo Državnoj inkviziciji u pismu iz Nadina od 17. srpnja 1687.)

Iako sam vam brzopleto poslao samo staro Ilijanovićevo pismo, a zaboravio javiti što u posljednjem pismu piše, nisam propustio poduzeti potrebne mjere da pratim što će se s porukom u tom pismu zbiti. Sada vam mogu javiti i tko pismo piše i što je unutra napisano i, najvažnije, što je Janković učinio. Pismo je od Ilijanovića koji preuzima posredovanje između Jankovića i nekog generala Gundulića. Ilijanović piše da se Janković noću od četrnaestog na petnaesti srpnja nađe u pustoj luci ispod starog grada Ljupča, da će tamo zateći usidrenu galiju, a na njoj rečenog generala, o kojemu, osim da je visoki austrijski časnik, ne znam ništa. Ja sam se uoči dana ugovorena za sastanak izmaknuo dalje od tih krajeva, u Ostrovicu i Skradin, ali sam petorici svojih ljudi naredio da s Jankovića ne skidaju oči. Iz vlastitog iskustva znam kakav je to prepredenjak. Četrnaestoga srpnja otišao je u Joviće. Tamo je harambaša Iveško Jović slavio zaruke svoje kćeri sa ražanačkim vojvodom Lukom Martinčićem. Do pola noći svi su se uzvanici izopijali, kao što redovito biva kod ovog naroda neumjerena u svačemu. Najednom je negdje ispod sela opalila puška, a Janković je, činilo se, mrtav pijan, rekao da je njemu dosta, da on ide povratiti, pa će negdje u slamu. Doista, na dvorištu je povraćao, izbacio je dva ključa iz sebe, umio se na bunaru i, još onako mokar, bacio konju u sedlo. Odjahao je u pravcu Ljupča. Kod ruševina staroga grada pred njeg je izjahao konjanik, pozdravili su se, sjahali i, vodeći konje na povocu, obojica sišli u luku. Tamo ih je čekala galija na čijem se pramcu njihao zapaljen feral. S galije je sišao krupan čovjek i na gatu se izljubio s dvojicom koje mu je donijela noć. Razgovarali su na hrvatskom jeziku. General je govorio preglasno, a Janković ga je upozorio da govori tiše, ovdje i noć ima oči, a kamen uši. Zatim su stupili na galiju i tamo se zadržali više od

dva sata. Pred zoru je Janković došao u kuću Iveška Jovića, tamo se još bančilo, i glumio bunovna, tek probuđena čovjeka. Bila je noć bez mjesečine, uhoda se bojava primaći jer bi mu žižak s galije osvijetlio lice, taj se kod Iveška Jovića nije svraćao, odjezdio je u noć - i tako moji momci nisu ustanovili tko je bio čovjek koji je s Jankovićem posjetio galiju. Ako me predviđanja ne varaju, to je morao biti Smoljan Smiljanić. Moji su ljudi naizmjenice, i kao da ga traže nekim poslom, dolazili kući Smiljanićevoj i pitali njegovu ženu Maricu gdje je Smoljan. Ona je svima odgovorila da je u Zadru, a njega u Zadru za ta tri dana nije bilo. Vi ćete reći, ako je to bio Smoljan, što one večeri kad je galija zanoćila u Ljupču nije bio na gozbi kod Iveška Jovića? Pa, ima tomu više razloga, onoliko po koliko se osobina Smoljan razlikuje od Jankovića. Nama Janković vjeruje i ne vjeruje, voli nas i ne voli, onako i onoliko kako se i s koliko ljubavi najamnik odnosi prema svom poslodavcu, najamnik koji ne misli da je njegov poslodavac vječan i da je najbolji, nego da je u ovom trenutku podnošljiv, a kakav će biti sutra, kad se pojavi bolji, to će se sutra vidjeti, kad se, možda, ljubav i vjernost, kao voda u vino u Kani Galilejskoj, pretvori u mržnju i nevjeru. A Smoljan nas mrzi iz dna duše i ne vjeruje nam onako kao što se ne vjeruje omrznutom. Služi nas samo zato što se ne može osamostaliti. On ne bira gospodare, pa da kaže, kod ovoga hoću, kod ovoga neću, njemu je svaki gospodar sotona. On sluti da su nam poznati njegovi osjećaji i da ga zbog toga stavljamo na drugo mjesto, uvijek iza Jankovića - on do tog poretka ne drži, jer misli da je mjesto prvog sluge goTe od mjesta drugoga sluge. On odavna nešto čeka, što, ne zna - ali da se bilo što pojavi na obzorju, makar i ne bilo ono što godinama čeka, on će mu poletjeti u naručje, u nadi da će ga taj osloboditi gadljivog osjećaja sluganstva. Zbog nabujale mržnje prema nama ima dojam da mu se ona na obrazima čita, i zato pred nama skriva i ono što se ne bi moralo skrivati - a

upravo ga to odaje. On nije kao Janković mogao riskirati da se ne povjeruje njegovu odlasku i povratku, on se puna dva dana krio negdje u šumi, jer zna da će Jankoviću susret na galiji inkvizitori oprostiti ako za nj doznaju, ali njemu neće, jer Janković se može sastati s Gundulićem, pa opet ne izdati, a sastane li se on, izdat će, jer je za izdaju spreman i prije nego se za izdaju ukaže prilika. Gledajte i ovo: Jankovića opija vlastita slava, pohvale, odličja, darovi, zlatna pera i dolame od samura; on ne propušta bitku da se u njoj osobno ne bi istakao, i u prilikama kad njegovo junaštvo ne rješava ishod bitke; njemu pobjeda nije pobjeda kad nije dobivena njegovom zaslugom; on se bogati na sve načine, kupuje kuće u Zadru, kupuje zemlju i mlinove, prisvaja najveći dio ratnog plijena, i tko mu što može, neće on za ništa ratovati; oko sebe je okupio skupinu ljudi koji ga u zboru i pojedinačno hvale i stvaraju uvjerenje da je nezamjenljiv. Ne treba misliti da je Smoljan siromah, da ne prima ordenje i pohvale. On je od ujaka naslijedio veliko imanje u zemuničkom polju, ali to imanje nije mnogo uvećao. Ordenje koje se daje njegovu alaju raspoređuje pravično, da zadovolji svoje ljude, jer je najnagrađeniji kad se oni osjećaju nagrađeni. Desetinu ratnog plijena plati državi od svog dijela, a od ljudi traži da mu to namire čime im to bude najlakše. U bojevima ne izlaže ni sebe ni svoje ljude smrtnim opasnostima; geslo mu je da se spašava onaj koji bježi, i da je glava uvijek preča od obraza. Ne traži od svojih ljudi da ga veličaju, traži da ga slušaju i poštivaju. A guslare ne hrani da pjevaju o njemu nego o njegovim ujacima Iliji i Filipu, koji su mladi izginuli i čija je slava potpora njegovu ugledu. I na kraju, njegovo slizavanje sa svojim starješinama i vojnicima, njegova politika međusobnog poravnavanja i njegovo stvaranje mita od umrlih haramija, nije nevina igra, to je najbolja priprema da nam okrene leđa. I da sažmemo:

Janković ima svoju cijenu i može se kupiti kao svaki najamnik; Smiljanić neće da bude najamnik, on nema cijene i ne možemo ga kupiti; prvi je opasan kad nemamo novca da platimo njegovu cijenu, a na pazaru se pojavi trgovac koji plaća i preko nas i preko onoga što on traži; a drugi je opasan čim se pojavi netko, makar bio opsjenar, koji mu obeća da najamnik neće biti. U ovom su se trenutku stekle okolnosti kad su obojica postali opasni, ako je taj Gundulić s jedne strane platežan trgovac, a s druge opsjenar.

(Državna inkvizicija svom povjereniku Antoniju ženu od 26. srpnja 1687.)

Da se umnoži znanje našega sina, javljamo mu da je general Gundulić kolovođa skupine Dubrovčana koja u Beču snuje da se ovaj rat pretvori u oslobođenje svih Slavena od turskog jarma. Ako baš i nije kolovođa, jer nam se čini da to društvo bezglavih sanjalica nema svoje glave, jedan je od onih što ih potiču i okupljaju. Snovi njegovi i njegovih istomišljenika ne zanimaju nas odveć. Te snove ispod našeg nosa snivaju u Dubrovniku već duže vrijeme, uglavnom zaludu. Sada, kad je Cornero opsjeo Herceg-Novi i zašao im pod rep, snovi su im se pretvorili u grozomorna stanja. Otuda tolika povika i buncanje. General Gundulić velika im je nada, pa su ga pozvali da dođe u Dubrovnik. Koliko on na taj put odlazi svojevoljno, koliko kao predvodnik skupine iz Beča, a koliko opet kao austrijski časnik, ne znamo točno. Jedno je sigurno, kad austrijska vlada ne bi bila suglasna s tim putom, on na nj ne bi išao. I to je ono što ovaj sud brine: naš saveznik u ovom ratu provjerava koliko bi mu Dubrovčani mogli pomoći da ostvari svoje osvajačke planove. Nas ne brine da će on ispuniti njihova očekivanja, on za to ima manje razloga nego mi, jer bi mu velika hrvatska država na ovom prostoru smetala više nego nama, nego nas brine da on njihove želje

uklopi u svoje planove, da iskoristi snove hrvatskih sanjalica, i tako nas pretekne i prevari. Vješto su ocijenili da bi takvu misiju Gundulić najbolje mogao obaviti. S jedne strane, on ima neokaljan glas patriota jer se takvim iskazuje, s druge, sin je pjesnika Ivana Gundulića koji je pjevao o »slovinskom carstvu«, pa se misli da je dio tih snova prenio i na sina. Moramo ti, sinko, uputiti još jedan prijekor. Zašto nam nisi javio kamo je otišao Gundulić poslije susreta s Jankovićem i Smiljanićem, kad znaš od kakve je važnosti kuda je prošao i s kim se sastao? Znamo da ti je teško, da su vremena prevrtljiva a ljudi neposlušni, ali znamo i to da gradnja tvoje kuće lijepo napreduje i da ne bi trebao pokazivati rastresenost misleći na ono što ti se u obitelji događa. Svjetovali bismo te, kad si se već odlučio da stupovi trijema budu od bijela uglačanog mramora, a ne mogu biti od jednog komada jer u bračkom kamenolomu nema velikih dizalica, da komadi od kojih će stup biti napravljen budu od kamena iste boje. Neka se stupovi, iako sastavljeni od više dijelova, doimlju monolitno. Kako je za čovjeka lijepo čuti, gledaj ga, kao da je od kamena odvaljen, još je ljepše to isto čuti za kamenje na kojemu počiva pročelje naše kuće. Giovanni Marcello, inkvizitor Nicolo Soranso, inkvizitor
(Antonio ženo Državnoj inkviziciji u pismu iz Sinja od 29. srpnja 1687.)

mimohodu isticanjem zastave na drugi jarbol i topovskim hicem s pramca. Naši su bili iznenađeni, na pozdrav nisu ni uzvratili. Kad sam se vratio iz Nadina i kad su mi to saopćili, u isto mi je vrijeme došao uhoda iz Kule Atlagića i javio da je sinoć kroz njegovo selo prošao austrijski general preodjeven u seljačku odjeću s još dva pratioca. Dao sam se u potjeru. Slijedio sam ga sve do Klisa, tragovi su mu posvuda, vidio se s mnogim poglavicama. U Klisu mi rekoše da je pred nekoliko sati kod Stobreča pristala galija i Gundulić se u nju ukrcao. Kakva drskost! Neka mi časna inkvizicija ne kaže da sam ovo mogao spriječiti. Da sam se s njim i susreo, što sam mu mogao? Ništa, biti mu pratnja. Zar nam nije saveznik? Pokoran, očekujem savjete časnog suda.
(Državna inkvizicija svom povjereniku Antoniju ženu u pismu od 6. kolovoza 1687.)

Očekivao sam da će Gundulićeva galija sutradan, zorom, kad lađe obično kreću, poći na put i da će se oko podne svratiti u zadarsku luku i tu prenoćiti, pa sam se držao dalje od grada, da se ne moram s njim susresti čim stupi na obalu. Neka ga moji činovnici nagovore na dva dana odmora dok ja dođem. Mislio sam ga gostiti, opiti i štogod izmusti iz njega. Ali Gundulićeva lađa nije svraćala, pozdravila je grad u

Ne žalosti se, sine! Što da se ljutimo na Gundulića! On je veće zlo nanio onima koje je posjetio nego nama. Nama je samo dobro učinio. Zamisli da se nije pojavio, mi bismo još oklijevali i oklijevajući doživjeli iznenađenje. On nas je podsjetio na naše geslo: ako se nešto mora otpisati, najbolje odjednom, i glasno za gubitkom zaplakati; a ne gledati kako se nešto samo od sebe udaljava i zbog toga uzdisati. Imali smo muke uvjeriti našu vladu u ispravnost odluke da Jankoviću i Smiljaniću zahvalimo na dugogodišnjoj službi, uza sve počasti koje smo im na odlasku dužni, i uz obilne nagrade njihovim nasljednicima. Naša je vlada mislila da Gundulićev posjet ne bi trebalo precjenjivati, njegovo je »slovinstvo« napuhani mjehur. Zbog Gundulićeva posjeta lišiti se usluga dvojice serdara u trenutku kad su sve ratne operacije na njihovim leđima, političko je i vojno sljepilo koje će snažno oslabiti naše partnerstvo sa savez. nikom sutra, kad se prema ratnom ulogu bude dijelio

plijen. Rekli smo našoj vladi, u redu, to što govorite jedna je strana, ona bolja. Ono drugo, što inkvizicija vidi, posve je drukčije. I Janković i Smiljanić, nešto svojim zaslugama, nešto našom potporom, prerasli su od vojnih zapovjednika u kondotijere. Svatko tko se u politiku razumije znade da je duševno stanje kondotijera složeno, njihovi postupci nepredvidljivi, a narav promjenljiva. Kao plaćenici, dužni su se pokoravati civilnoj vladi, a kao vođe su dorasli da zbace sa sebe tu vladu i postanu sami sebi gospodari. Samo iznimno skromni, tupi i nepokretni kondotijeri ne podliježu toj kušnji. Tko ima vojsku, imat će i vlast. Do prevrata dolazi i u slučaju kad su kondotijer i vlada pripadnici istog naroda, uz ispriku da je vlada nesposobna a kondotijer sposoban. A kad su kondotijer i njegova vojska od drugog naroda, isprika se i ne traži, ona se sama nameće: zbacimo s leđa tuđina! Možda je Gundulić o ovom podučio Jankovića i Smiljanića. Za nas je vrlo opasno na vrijeme ne shvatiti prijetnju koja vije iz te poduke. Neka nam vlada odgovori čime bi ona suzbila pobunu dvadeset tisuća vojnika koje bi serdari za sobom mogli povesti! Kad smo uvjerali našu vladu, poučili smo je o njenim postupcima. Rekli smo, budite bez straha, mjesta dvojice serdara neće ostati prazna. Hrvati nisu ni prvi ni posljednji narod u kojih je obilje onih koji će služiti strancu zapovijedajući svojim. Kad se ti novi uvode u dužnost, da se pazi (Inkvizicija neće biti posljednja koja će o tomu voditi brigu): nitko se ne smije uzvisiti do vođe, do kondotijera, ni jedan ni nekoliko njih, neka se biraju više odane nego samosvojne i snažne ličnosti, neka nam služe sive, neugledne osobe, male pameti i velike podlosti, koje se ne uzdaju uzdići, koje pužu trbuhom i trče na koljenima - od njih nećemo dočekati da se uzvise i osamostale. A to da su malih moći, naknadit ćemo umnažajući ih - neka ih bude što više i neka se međusobno čupaju za našu milost. U našoj vladi sjede pametni ljudi, čini se da su nas shvatili. Dijete naše, sad imamo odriješene ruke da

izvršimo nečujnu i nevidljivu osvetu nad dvojicom serdara. Na tebi je red, sinko, da nam javiš kako ćemo to obaviti. Giovanni Marcello, inkvizitor Nicolo Soranso, inkvizitor (Antonio ženo Državnoj inkviziciji u pismu iz Splita od 15. kolovoza 1687.)

Poznato mi je da časni sud svako odugovlačenje u izvršavanju svojih odluka bilježi kao propust. Isto tako znam da je i žurba jedan od sedam smrtnih grijeha. To su razlozi što sam, pribran i smiren kao da je preda mnom godina dana, pristupio izradi prijedloga kako ćemo svečano otpratiti dvojicu serdara. Jednu po jednu razmotrit ću svaku mogućnost kojom se služimo u sličnim slučajevima. OTROV. Odmah po dolasku u Zadar stupio sam u dodir s liječnikom Mistochielijem, koji je, kako sam iz spisa vidio, stari suradnik Inkvizicije. On mi je obećao pomoć, napominjući da je takve stvari radio i do sada u zajednici s fizikom Bonafigliom, pa moli da tako i odsada bude. A za pokriće sebe i svog suradnika traži da mu se Inkvizicija u svakom slučaju obrati kratkim pismom i da mu pošalje odgovarajuću tekućinu. Jer, kaže, on ne želi odgovarati za djelotvornost napitka, on odgovara samo da će ga bolesnik popiti. A kako se kod njega već nekoliko mjeseci liječi Smoljan Smiljanić, a kura će još dugo potrajati, jer su posrijedi nekakav nadim i grčevi u želucu, nema muke da Smoljan umre naravnom smrću i da ga, kao i njegova ujaka Filipa, svečano sahranimo u Svetoj Stošiji. Jankoviću, otkako mu je u siječnju umrla žena Antonija, kuha neka Soka Lakić iz Karina, koju su Turci kao djevojčicu uhvatili na gumnu i dali je »za jabuku« Mehmedu Atlagiću. Nju je, dok je s Atlagićevim haremom bježala iz Knina u Livno, negdje u blizini Vrljike odrobio Jankovićev alaj. Bio bi je vratio njenim roditeljima da ih je našla žive. Kad nije imala kamo, ostala je

s Jankovićem. Vrlo mu je privržena. Da njega otruje, poslušala bi jedino Mehmeda Atlagića, za koga priča da joj je bio dobar i da joj je žao što su je oslobodili ropstva. A da joj tko od mojih ljudi kaže da otruje Jankovića, ona bi mu to odmah rekla. Na ratnom pohodu Janković je oprezan, ne jede ništa drugo nego što je u svojim bisagama ponio, pije vodu koju je sam na izvorima natočio u drvenu čuturu. Kad jede s društvom, grabi žlicom iz iste zdjele i pije iz istog vrča. Ako se na trovanje ipak odlučimo, trebat će kupiti nekoga iz njegove pratnje i dati mu otrov koji u malim količinama brzo i razorno djeluje. **DA JE SAM UZROČNIK NEZGODE U KOJOJ POGIBA.** Moć se najlakše nametne kroz usta. Mi smo to znali, pa smo najveći dio pomoći što smo je povremeno davali ovom stanovništvu slali preko Jankovića. Preko njega smo primali molbe, on je dijelio zaslužne od nezaslužnih, on je govorio koga treba pomoći, a koga kazniti. Stvarajući tako moć nad dušama kroz želudac, on je stvorio i mnogo mržnje. Ima ljudi kojima se smrtno zamjerio i koje ne bi trebalo ni mnogo ohrabrivati ni mnogo plaćati, dovoljno bi im bilo samo pružiti zgodnu priliku i preko stote osobe šapnuti da će kazna biti samo koja godina tamnice. Više takvih našlo bi se među potpisnicima ovoga pisma za koje znade i naša vlada, ali, kako takve pritužbe na njene kondotijere pristižu odsvukud, ona ih nepročitane do kraja baca u koš. Istina je da su neki od nas uskočili u Kotare kad je u Udbinu došao strogi nalog da se selimo, ali je istina i to da su mnogi od nas došli svojevolarno. IH prisiljeni na selidbu ili došli od svoje volje, svi smo išli u uvjerenju da ćemo biti lijepo dočekani. Prije polaska na put, naše smo vrijednosti, više od pet stotina reala u novcu i vreću punu srebrnih toka i igala, pohranili na tovarne konje Jankovića i Bartulačića, koji su nam jamčili da će vrijednosti kod njih biti na sigurnom, ako za nama krene potjera. Nismo ni posumnjali da bi nam to mogli ne vratiti. A oni, pro-

kleti bili, ne samo što nam to nisu vratili, nego su otjerali i svu našu stoku, sitnu i krupnu, i otrijebili nam sve što je bilo vrednije u prtljazi. Kad smo im rekli da nam vrate što je naše, odgovorili su da su oni sada naši gospodari, da ćemo odsle njih slušati. U narodu se priča da je Janković za naš novac, i za novac što ga je dobio za prodaju našeg blaga, kupio kuću u Zadru od Cattarine, kćeri Grigorija Grizogona. Mi tražimo pravdu! Zato vas molimo da Jankoviću, njegovoj braći i njegovoj opakoj družini stanete na kraj, jer ćemo biti prisiljeni učiniti nešto protivno Božjoj volji i duždevoj vlasti: ili ćemo se vratiti na svoja stara ognjišta ili ćemo sami dići ruke na nasilnika. **DA POGINE NA MEGDANU ILI U BORBI.** Otkako je vlada zabranila megdane kao štetan barbarski običaj, jer se vrijednost vođa mjerila po snazi mišica, a ne po razumu, pa su vojsku vodile snažne budale, a ne lukavi mudraci, taj običaj obračuna među vojskovođama potpuno je nestao. Kad bi se to danas i moglo prirediti, Jankovića na megdan nitko ne bi prisilio. Za njega je budalasto da se pred dvije vojske mjeri s nekim snažnim mamlazom. Ipak, svaku bitku prikazuje kao svoju osobnu pobjedu. To ga prisiljava da u toku okršaja poduzima smione zalete, u kojima presudnu ulogu ne igra gola snaga već ratna varka i drskost. To su riskantni pothvati. On ih smišlja na licu mjesta, ovisno o terenu, rasporedu trupa, vremena, raspoloženju, i čim ih je smislio, odmah ih izvodi, zadivljujuće točno. Čovjek mora imati sreću da u takvim prilikama ne pogriješi. On je ima. Ne što ne bi griješio, nego što svaki promašaj u hodu ispravlja. Primijetio sam da tih pogrešaka ima više kad je ljut, da ih nespreno ispravlja, da pada u jarost i gotovo pobudali. Nije nemoguće izabrati trenutak kad bi se raspalila njegova taština, na što je osobito razdražljiv, i natjerati ga da donese odluku punu smrtnih opasnosti. On bi dokazao svoje junaštvo, ali posljednji put. Mogli bismo ga svečano sahraniti, nitko ne bi pogodio da ispod žalobnog ispra⁷⁷

ćaja s procesijom i pozdravnim govorima leži naša nečujna osveta.
(Državna inkvizicija svom povjereniku Antoniju ženu u pismu od 20. kolovoza 1687.)

Naše dijete zna da ovaj sud nerado uzima na se ono što je u Božjim rukama. Svaki put kad smo na ovakva djela nadahnuti, opredjeljujemo se za način gdje se ne proljeva krv, jer proljevanje krvi ne priliči ovom sudu. A kad se mora i tog sredstva latiti, gleda da sječivo ne bude u njegovoj ruci. To nas je, dragi sine, opredijelio za »otrov« Smiljaniću i »pogibiju u borbi« Jankoviću. Dva stupa od bijelog mramora koji drži trijem u pročelju tvoje kuće - lijepi su, ali će ova dva posla biti ljepši stupovi s kojih će se uzdizati tvoja karijera kad ih, kao neprolazne zasluge, ubilježimo u naše knjige. Giovanni Marcello, inkvizitor Nicolo Soranso, inkvizitor

6.

(Antonio ženo Državnoj inkviziciji u pismu iz Nadina od 18. srpnja 1687.)

Na žalost, potvrđena je vijest da je bosanskim pašom postao Mehmed Atlagić. Ispunila se želja svih viđenijih Bosanaca koji svoj spas vide u ovom darovitom čovjeku. Vezirstvo je dobio bez ikakva mita i bez uobičajenog dara velikom veziru, koji je za njegova prethodnika iznosio ništa manje nego pedeset tisuća reala. A oslobođen je dara što se obvezao za godinu dana carstvu povratiti sve izgubljene posjede duž jadranske obale, primiriti kršćanske stanovnike, uvesti red na granici. Svu krivnju za dotadašnje nemire u unutrašnjosti i gubitke na granicama pripisao je carskim namjesnicima, koji su iz Stambola dolazili u Bosnu ne poznajući ni zemlju ni njene običaje. Oni su ružno postupali s kršćanskim stanovništvom, rekao je Atlagić na Visokoj Porti, umjesto da ga ostave živjeti u okvirima starih pravica. Tako su ga otjerali od nas. Ti su prebjezi današnja mletačka vojska od koje trpimo mnogo zla. Otkako je s alajem od tisuća Tatara sišao u Knin, svakodnevno piše pisma malim i velikim glavarima. Imam kod sebe nekoliko njegovih pisama. Drugi adresat, izmijenjen poredak riječi, a smisao u svima isti. Oni su, dok ih Mlečani nisu zavadili, živjeli u slozi i blagostanju; sad je i malom djetetu jasno da je zavada koristila samo Mlečanima, svima ostalima donijela je rane, bolesti i glad; neka se vrate svojim kućama i svi će im grijesi biti oprošteni, svatko će posjedovati ono

što je i prije rata imao, a od ratnog plijena kod svakog će ostati ono što se kod njega zatekne. Što mi možemo suprotstaviti Atlagiću? Vlastite plaćeničke vojske nemamo. To što je, niti će se boriti, niti bi njihovo žrtvovanje imalo kakvu svrhu. Mogu mu se suprotstaviti samo oni kojima sada piše ljubezna pisma. Koliko možemo biti sigurni u taj vjerolomni narod? Malo i nimalo. Hrvati jesu kršćani, ali je njihovo kršćanstvo od posebne vrste, ono s muhamedanstvom nije nepomirljivo do te mjere da s njim ne bi moglo živjeti u istoj državnoj zajednici. Mi smo imali, i sada imamo, velikih muka kad nagovaramo narod da ustane i uskoči u naše krajeve. Vara se svaki onaj koji misli da su se oni digli u obranu kršćanske vjere. Uostalom, nisu ni trebali, jer im je nitko nije ni branio. Oni su ustali jer su nezasično grabljivi. Htjeli su dobra svojih muhamedanskih gospodara, njihove dvore, konje, njive, odjeću. Briga njih za kršćanstvo! Ja oduvijek tvrdim, ovo je barbarski, pljačkaški narod, surov i nepokoran. Poznato je da su hrvatski svećenici, koji se usuđuju i kojima je dopušteno bogoslužjenje u turskoj carevini, odreda franjevci. Ovamo, s ovu stranu granice, oni se prikazuju kao mučenici, šalje im se podrška i pomoć, slušaju se njihova pisma i usmene jadikovke. Mi smo uvjerenja kako oni čvrsto stoje na braniku katoličanstva, a u isto nam je vrijeme misteriozno kako se, ako su progoni takvi, još uvijek održavaju. Pripisujemo to kupovanju nekakvih povlastica. U tomu ima istine, ali nije čitava. Istina je da su se oni privikli na zajednički život s turskim vlastodržcima toliko da ih Turci drže za nekakvu sektu, koja, začudo, još uvijek održava pokornost papi i silno ih čudi zašto se, kad su već kršćani, ne podrede pravoslavnim vladikama i uživaju sve blagodati religije čiji je starješina čovjek po rangu ravan velikom veziru. Kakvi su katolici, takvi su i muslimani. Njih Osmanlije zovu »balijama« (nečistima), jer drže da im je vjera upola kršćanska, upola muhamedanska. Mnogi roditelji svoju djecu krste kriomice a sunete javno, neka

djeca budu i tamo i ovamo. Turska vlast to strogo zabranjuje, kažnjava fratre i žigoše roditelje, a roditelji ipak sabljom prisiljavaju svećenike da im noću krste djecu. Za Mehmeda Atlagića priča se da je »balija«, da su ga krstili u karinskom samostanu. Jest ili nije, tko bi to znao, ali je taj isti Atlagić dao lani poveću svotu novca ramskim fratrima da podignu zapaljeni samostan. A neki Halil Matic, graditelj drniške mošeje, Atlagićev rođak, na samrti je ostavio pet stotina reala visovačkim fratrima da samostan s otočića prenesu u uvalu Kobljaču, jer ih na otočiću uznemiravaju pustahije koje se prevoze preko rijeke. Nije li i graditelj drniške džamije, čiji je sin, kako čujem, gvardijan samostana u Rami, jedan od nečistih dvovjerala? U posjedu sam pisma što ga je Atlagić poslao visovačkim fratrima. Trebali biste to pročitati: on će im vratiti stara imanja i uvećati ih novima, on će im obnoviti zapaljeni samostan, on će im nadoknaditi svu štetu koju su u ratu imali, a sve uz poziv na staro prijateljstvo i kumstvo. Zašto Hrvati ne bi vjerovali tim obećanjima? Sada, u petoj godini ratovanja, kad je bjelodano da se od velikih nada koje su u nas polagali nijedna nije ispunila? Mi ih ostavljamo u popaljenim selima, bez orne stoke koja je pojedena, bez žita i krova nad glavom. Oni rođenu djecu prodaju u ropstvo, jednoga od petero, da bi mogli prezimiti. Često na sebi nemaju ništa osim komada sukna preko golog tijela. Ako su mladi, javljaju se u četu i četuju, starci, žene, djeca žrtve su zime, gladi i čovjekove zloće. Mi smo učinili malo da im olakšamo život. Ne kažem, možda, u uzbuđenju koje u svakom čovjeku budi vizija golemog neuspjeha, i kažem koju pretešku, neumjesnu riječ. Priznajem, prvi put pišem Državnoj inkviziciji neumjereno i nesređeno. Neka sve to ide na moju dušu, ali ne dopuštam da mi se kaže kako u ovom kritičnom trenutku omalovažavam hrvatsko osjećanje katoličanstva, kako u njemu ne nalazim nikakvo jamstvo njihove lojalnosti. Ne znam i ne tiče me se, a nije za ovu priliku ni nužno, koliko je ono pravovjerno, samo tvrdim da nam ono ne može biti

6 Put bez sna

oslonac. Strpat će svoje stvari u torbu i otići Atlagiću na poklon. Čujem kako mi časní sud odgovara: nevjerojatno. A zašto nevjerojatno? Zar nisu očevi naših današnjih serdara, kapetana i harambaša, bile one zloglasne akindžije koje su pretrčavale i pustošile naše posjede bez grižnje savjesti što kao kršćani ubijaju kršćane. Zar nije djed Smoljana Smiljanića bio prijatelj i vojnik oca Mustajbega Ličkog, a Jankovićev otac Hasanage Kune? Zar nisu njihovi očevi i djedovi bili naši najveći zatornici? Zašto da im djeca i unuci to ne budu pod vodstvom Mehmeda Atlagića, za koga drže da je dobar čovjek, hoće reći naš čovjek? Ne dogodi li se nešto što će onemogućiti Atlagića, predviđam potpuno rasulo kad se paša pokrene iz Knina. Slutim što će se dogoditi: ni jedan od glavara neće se sada pridružiti Atlagiću, vjerojatno kao mudar čovjek on to od njih i ne traži, ali, kad on iz Knina u nekoliko kolona krene prema moru svi glavari koji ga poslušaju ostat će kod svojih kuća i Atlagić će bez muke doći pred vrata primorskih gradova. Bit ćemo opet stjerani u more. Sto je načina da se onemogući Mehmed Atlagić. Molim Državnu inkviziciju da od njih sto nađe jedan koji će ga zbrisati s lica zemlje.

(Državna inkvizicija svom povjereniku Antoniju ženu u pismu od 2. kolovoza 1687.)

bude obećao. Nagradu mu ne daj prije nego ti dođe s obavljenim poslom, a pri nagrađivanju bolje je da budeš umjeren nego rastrošan, jer ako ih naučimo na visoke nagrade, odnijet će nam mnogo novca. Dok ti budeš nastojao da ga ukloniš, ni mi, ni bilo tko drugi koji nam je do sada pomagao, nećemo mirovati. Pa, ili ga ubili ili ga prisilili da trči velikom veziru u Ugarsku, čega se on najviše boji jer ratuje u tuđini dok mu vlastita kuća gori, ili na ovaj ili na onaj način, skinut ćemo ga s vrata, a bude li sreće, i s vlastitih nogu. Od sto kliješta koja oko njega stežemo, jedna će mu prerezati grkljan. Giovanni Marcello, inkvizitor Nicolo Soranso, inkvizitor

(Antonio ženo Državnoj inkviziciji u pismu iz Splita od 17. kolovoza 1687.)

Trovanje Mehmeda Atlagića, ako dobro vidim, bit će vrlo teško izvesti. Nema povjerljive osobe koja bi se toga dragovoljno prihvatila. Da nekoga ucijenim zasad ne vidim koga.

Tvoje pismo, sine naš, o štetama koje bi nam mogao nanijeti Mehmed Atlagić, duboko nas je potreslo. Mi u cijelosti dijelimo tvoje misli o Atlagiću i o tom vjerolomnom narodu. Zato je trenutak da ujediniemo sve svoje duhovne i materijalne snage i da smaknemo tog opasnog čovjeka. Tebi šaljem otrov da ga upotrijebiš onako kako je opisano u pismu koje je spakirano zajedno s njim. Naći ćeš čovjeka koji će to uraditi vrlo oprezno. Ti nađi način kako ćeš ga prisiliti da i napravi ono što

(Antonio ženo Senatu i Državnoj inkviziciji u pismu iz Splita od 20. kolovoza 1687.)

Htio sam ovo pismo započeti ovako: »Na moj poziv iz Rame je došao«, ali sam se sjetio da ne bi bilo ništa netočnije nego taj posjet smatrati sastankom koji sam samo ja htio. Još prije nego sam ih pozvao, bit će negdje polovicom lipnja, meni su neke uhode došapnule da bi se »oni iz Rame odzvali«, i sada ne mogu reći jesam li ja pozvao Vučkovića k sebi ili je on tražio da ga pozovem. Što je, doduše, svejedno za ono što ćemo nas dva dogovoriti, ali nije kad se želi znati kakve se stvari danas u Bosni zbivaju. U posljednjih nekoliko godina turska država izgubila je prostrana područja na svim graničnim dijelovima. Plima koja je nekada potapala Panoniju povukla se, i za sobom u Bosnu, gdje se još kako-tako drži, doplavila mnoge gnjevne age i begove, činovnike i oćerupanu vojsku. Oni su izgubili svoje posjede, kuće i ukućane, a nerijetko i dušu. Jedino čega su imali u bisagama preko mjere jest mržnja na kršćane, često na obične seljake i čobane, jer su oni više nego vojske susjednih država krivi što su postali beskućnici i potucala. Gnjev koji je u njima otada buknuo našao je odušak kad su došli u Bosnu na tamošnjim, ni krivim ni dužnim, kršćanima. Ovi prebjezi potiču domaće pustahije i propalice vezane uz vlast da, dok je vrijeme, šibama krote svoje kršćane: takvi su njih otjerali s kućišta, takvi će i bosansko plemstvo otjerati. Nekoliko ljudi, kakav je i Mehmed Atlagić, uviđaju da je

ovo ubilačka rabota. Sreća naša pa ih je malo. A treba priznati, takvih se u sličnim prilikama ni drugdje ne bi mnogo našlo. Ljudi u pravilu ne znaju ni gubiti ni dobivati, i u jednom i u drugom slučaju gube prisebnost: kad uspijevaju, onda u pijanstvu od uspjeha; kad gube, onda u okrutnoj bezglavosti. Osim izbjeglica, u Bosni su digli glave svi oni anonimni nosioci režima koji u mirnim vremenima šute u zapečku i primaju svoj dio kolača za nekakve zasluge, vojničku mirovinu, posjed, dućan ili radionicu na dobru položaju, ili obično priznanje »taj je taj jer je taj« s nedokučivim smislom. Ukratko, pasmina ljudi koju oko sebe okuplja svaki režim. Ili se oni na njega lijepe više nego što bi ih on oko sebe okupljao - što je svejedno. Glavno da ih ima što više uza se. Istina, oni taj režim kompromitiraju i svojim zaslugama i naplatom tih zasluga, jer ljudi ne vole vlast koja je svijet podijelila na zaslužne i nezaslužne. Ali su oni i pijedestal na kojemu ta vlast počiva. Vlast je njihov dirigent, a oni su orkestar i, kad je sreće, oni lijepo otpjevaju i nadaleko razbubnjaju svaku skladateljevu ariju. To je tako kad vlast vlada, ali kad se vlast uplaši pa više ne zna ponuditi skladbu, nego, mucava, mlatara rukama bez pravila, onda orkestar zapjeva svoju vlastitu pjesmu, pripremljenu za tu nezgodu. Iz sto grla sto pjesama: »mi smo pozvani da uspostavimo red«, »mi čuvamo ovu državu«. Kad se ta pjesma pjeva, ili je vlast onemoćala, posenilila, smrtno ranjena i, nemajući u sebi snagu da vlada, želi reprizu potresa koji su je doveli na kormilo, ili umire sama u sebi kao u bunilu, pa orkestar, osjetljiv na gubitak svojih prava, želi da je probudi, obnovi ili zamijeni. Što god da jest, takve pjesme upozoravaju. Taj je orkestar danas najnemirniji dio bosanskog stanovništva, on divlja, i vlast više ne zna što da s njime radi, ili da ga pusti divljati, ili da ga ukroti: ako mu dopusti divljanje, on će državu iznutra rastočiti jer će zakrviti kuća na kuću, čovjek na čovjeka; ako ga počne krotiti, okrenut će se protiv nje i tek onda do kraja podivljati. et;

I prebjezi i orkestar nama čine velike usluge. Da bi te usluge potrajale, njihov bijes treba pothranjivati. A ništa mu nije hranjivije nego naši upadi duboko u Bosnu. To je razlog što sam Vučkovića pozvao k sebi. Zasad ne ulazim u to što je njega vuklo k meni, ali da ne bude iznenađenja, odmah ću kazati, nas jednoga drugomu ne privlači ista stvar. S njim sam se dogovorio da odmah sutradan poslije našeg razgovora (to je današnji dan) krene sam u Ramu i pripremi narod za naš dolazak. Mladić koga je sobom doveo, ostat će uza me. On će nam biti vodič do Rame. Dao sam Vučkoviću na lijep način znati - i talac čija će sudbina ovisiti o Vučkovićevoj vjernosti. Vučković je preda mnom podučio momka, koji je krotak i prostodušan, da se od mene ne smije odvajati sve dok se nas trojica ponovo ne nađemo oči u oči, u Rami ili negdje drugdje. Pitao sam Vučkovića je li siguran da će nam se narod pridružiti kad se u Rami pojavimo s vojskom koja će brojnošću ulijevati povjerenje. Odgovorio je da hoće. A otkuda zna? Da su prebjezi i »stupovi vlasti« unijeli nemir među ljude, pa na ispovijedi uz grijehe ispovijedaju i strahove i želju da se bježi iz ovog lonca dok se nije zapalio. Pored toliko propalih veličina, alajbegova što ne doguraše ni do četo vođe, i budala čiji se snovi skrhaše na zubu stvarnosti, ono nekoliko ljudi s kršćanske i turske strane što traže podnošljivost i praštanje, potpuno su nemoćni jer su pretvoreni u lude izvan vremena i prostora. Sklon sam vjerovati Vučkoviću da će narod s nama krenuti. Bude li među njima netko tko bi zdvajao, kad mi upadnemo u Ramu i popalimo sve što je tursko, konačno će se odlučiti, jer iza našeg odlaska tamo ni za mačku kršćansku neće biti mjesta. Vučković me pita kamo namjeravam smjestiti izbjeglice i, ne dopuštajući mi da išta kažem, podastire mi svoju želju, vjerojatno kao uvjet da se pokrene iz Rame: njemu se svidjela Cetina, ta pusta plodna zemlja bila bi dobra zamjena za onu što će je izgubiti. Rekao sam, može, ali onaj koji je dobije, morat će je i braniti. Da je ne treba orati plugom i braniti jataga-

nom, ne bi je tri godine ostavljali nenaseljenu ljudi uz more. Složio se sa mnom. Možda, rekao sam, ali je nećete obraniti i obraditi bez sedam tisuća ljudi, među kojima će biti tisuću vojnika i dvjesto konjanika na dobrim konjima. Može li se toliko ljudi u Rami naći? Bio je iskren, ne može. Ali može u susjednim krajevima, Kupresu, Skoplju i Doljanima. Dogovorili smo se da i u ta tri kraja narod bude pripravan na seobu. Moj je dojam da je Vučković zadovoljan onim o čemu smo se dogovorili, ali i da je zabrinut obvezama koje je na sebe preuzeo. Kad je razgovor svršio, momak što je s njim bio a od našeg razgovora nije razumio ništa, upitao ga je o čemu smo razgovarali. Vučković je mislio da ja hrvatski ni toliko ne razumijem, pa mu je rekao: »Ne pitaj, Šimune, sve ću ti poslije reći. A sad se molimo Bogu da ovim dogovorom nismo dogovorili svoju propast.« Ne budimo lakovjerni, ova briga ne sadržava u sebi samo uobičajeni strah od rizika, u njoj je sadržana i velika količina nepovjerenja prema nama. Ovaj mi pohod pruža priliku da završim posao s Mehmedom Atlagićem. Do sada nisam mogao naći povjerljivu osobu. Bilo ih je smjelih i od povjerenja, ali su im planovi bili zamršeni. Koliko su god oni, primamljeni dobrom nagradom, vjerovali u njihovu ostvarljivost, toliko ja nisam. I taman kad sam bio pred odlukom da jednom od njih povjerim »bočicu«, u razgovoru s uhom o Rami i njenim svećenicima doznadoh da tamo živi neki fratar Stjepan, koji je Atlagićev rođak i koji, kad god zaželi, može doći u Atlagićevu kuću. Vučkovića sam pitao je li to istina, i da nam otuda ne bi došla kakva opasnost, misleći da bi taj Stjepan mogao dojaviti Atlagiću naš upad. On mi reče da otuda ne može doći nikakvo iznenađenje: ako je taj fratar kadgod išao Atlagiću, radio je to samo u dogovoru s braćom, što je Atlagić znao, pa ga je i poštivao kao predstavnika ramskih fratara, posve slučajno i svog rođaka. Rekao sam Vučkoviću da se poslije dva sata navrati

ponovo k meni, da ću mu dati paketić koji će zajedno sa Stjepanom otvoriti onoga dana kad mi dođemo u Ramu, ne prije, i da za sadržaj tog paketa mogu znati samo on i taj Stjepan, i još samo zemlja na kojoj će ga otvoriti. Ništa više, unutra je uputa kako će obaviti sitan posao prije nego dođu u Cetinu. A ništa više ni Državnoj inkviziciji o tom planu neću reći. Vašu preporuku da o svakoj osobi, koja će igrati ili već igra neku ulogu u javnom životu, pošaljem iscrpno ispunjen upitnik, ne mogu odmah izvršiti i što se tiče Pavla Vučkovića, jer je ovo malo podataka što ih o njemu imam nedovoljno za tako temeljan dokument. Skupljanje podataka o njemu je u toku, s više strana, pa vjerujem, dok se on spusti u Cetinu, da ćete dobiti njegov upitnik, sa svim podacima što ih doušnici budu poslali.

8.

Sa Zenovom plaćenom konjicom, koja se sastojala od tri eskadrona od po stotinu vojnika, Grabovac je iz Splita pošao ranom zorom. U Sinju ih je dočekao Stojan Janković sa Smoljanom Smiljanićem i Bozom Miljkovićem, koji su sobom vodili dvije i pol tisuće pješaka i jednu konjanika, pa je Zenova vojska, kad se u podne dvadeset prvoga kolovoza prebrojavala na sjenokošama uz Cetinu, s desne strane mosta u Hanu, brojala nešto manje od četiri tisuće ljudi, boraca, nešto više ako joj se pribroje i neborci kojih je u ovom pohodu bilo neobično mnogo, jer se pronio glas da se ide tamo gdje se nikad nije stizalo, tamo gdje su ambari puni, škrinje neispražnjene, a torovi tijesni. Grabovac se i na putu i u logoru nalazio u Zenovoj blizini. Nije bio sam, s njim je u grupi bilo još njih dvadesetak, različitih godina i nejednakih fizionomija, mlađih od Grabovca i staraca što su prevalili šezdesetu; bilo je sabranih ljudi, malorječivih, obzirnih i uz njih budalastih brbljavaca i razmetljivih hvališa. Šaroliko društvo bez jednoobrazne odjeće i čvrste discipline, hrpa raštimanih osobenjaka. Sudeći po tomu što je Šimuna dovelo ovamo, i oni su morali biti nekakvi vodiči. I bili su, ali ne za putove. Svi su oni znali nešto ili nekoga i svojim znanjem usluživali žena kad bi mu što god zatrebalo. Naizgled su morali biti svakakvi, jer nisu birani ni po stasu ni po ljepoti, nego da li što znaju i umiju, i da li su to ženu pripravnici dati. S trojicom vojvoda oko sebe ženo je ispod stare vrbe zasjeo na travnato zemljište koje se spuštalo od vrha spruda prema koritu rijeke. Odlučivali su što

učiniti s malim teritorijalnim jedinicama koje bi mogli susresti na putu, ili koje bi mogle same, zapazivši ih, istrčati na ogled iz dva veća usputna mjesta, Livna i Duvna. Da li da s njima stupe u borbu, vrlo izvjesnu, jer im te male snage ne mogu mnogo nauditi, ili se skrivati, izbjegavati ih i omogućiti sebi lakši povratak kući? I dogovorili su se da će putovati samo noću, danju će danovati negdje u skrovitom; ako ih netko napadne, na njegov će uputiti samo manji odred, neka neprijatelja odbije dok glavnina prođe, a poslije neka se i sam skriveno povuče i pridruži glavnoj koloni. Ostalo je da riješe kojim će putem krenuti i kojim upasti u Ramu. Do Duvna nisu trebali usluge Zenovih mozgova, znaju svako selo, svaku planinu i svaku vodu. Ali odatle nastaju teškoće. Serdari su tim pravcem putovali samo jednom, i taj put noću pa se malo čega sjećaju. Padala je kiša, oblaci se spustili nisko, a oni potpuno predani u ruke vodiča, dvojice iskusnih Kuprešaka. Samo se ne uzdaju noću voditi vojsku putem koji vijuga golim strminama, prelazi doline i potoke, penje se u klance. Pozvali su Šimuna Grabovca da se s njim dogovore. On je došao i stao pred njih, tri koraka niže k rijeci. Glava mu se izravnala s njihovima, oči s očima. Da Treho nije odlučio graditi novi zahod, ove ljude, na koje se jedni groze a drugi im pjesme pjevaju, nikada ne bi vidio, ni njih ni njihove pute. Pa bi li volio da nije vidio crnu jamu zavijanu šljivinim laticama? Tko zna, on ne zna. Sa čovjekom je tako: u miru, uz pun lonac i čistu postelju, u danima sličnim jedan drugomu, osjeća da gnjili, propada nizašta i tada čezne za burnim doživljajima, ljubovanjem i ratovanjem; a kad je svega toga preko grla, kad je jedan dan vatreniji od sto drugih, kad novine pljušte sa svih strana i srce jedva podnosi uzbuđenja, priželjkuje miran zakutak gdje vjetrovi pusu a ne stude, gdje sunce grije a ne peče. Grabovcu se ovdje, pod vrbom kod Hana, činilo da je život lijep i tamo i ovamo, i kad neprogonjen živiš u pitomoj Rami i kad se progonjen družiš s ovim jakim ljudima.

Onaj do vrbe, Bozo Miljković, nije mnogo stariji od njega. Rumena izbrijana lica, velike glave i širokih ramena, čovjek za čiju ljepotu kažu »cakli se kao zrela jabuka«, za snagu da je »nabijen kao puška«, a za narav »zrno iz puške«, što će reći da okida tamo gdje ga usmjere, bez obzira hoće li mu glava udariti u travnatu ledinu ili o nazubljenu stijenu. Do njega je Stojan Janković, srednjih godina, duguljasta spećena lica s jakim kostima i dubokim borama uz krajeve usta. Sijeda mu je i kosa u zaliscima i brada, dva dana nebrijana, ali mu je brk, čudnovato, crn i sjajan kao u mladića. Ne može duže od nekoliko trenutaka zadržati pogled na sugovorniku, čini se, ni na kojem drugom predmetu. Pogledao bi čovjeka, s početka prodorno i ljutito, pa sve blaže, a kad bi mu se oči sasvim smekšale, odvrtao bi pogled u stranu, na nešto drugo što ni gledao ne bi. Tražio je mogućnost da razmisli o onome što je našao na sugovornikovu licu. I kad bi razmislio, kao da mu je trebalo nešto provjeriti, opet bi, žestoko usredotočen, gledao predmet svoga promatranja. Pri tom se stalno smiješio sebi pod brk, pa je nalikovao na podrugljivca više nego na nedostiživa vojvodu. Lupeža li, govorili su oni koji ga, bilo kao suparnika, bilo kao neprijatelja, nisu voljeli. Na sebi je imao bijelu lanenu košulju uvučenu u plave pamučne hlače, a na ovratniku košulje veliko zlatno dugme. Na prstenjaku desne ruke nosio je prsten s opalom koji je na suncu bacaio odsjaje kao signalno ogledalo. Ta ruka s prstenom bubnjala je po dršcima pale, kubure i sablje i dok je gledao Grabovcu ravno u čelo i dok je bludio pogledom negdje po rijeci i vrbovoj kori. - Je li, Ramljače, ti znaš put od Duvna do Prozora? - rekao je. - Znam, vojvodo! Ih, koliko smo ja i čaća tuda tovara protjerali na pazar. Sad željezo, sad pšenicu, sad jabuke, sad šljive. U nas ima dobrih jabuka, vidjet ćete. - Ostavi jabuke, pobogu, još su zelene. Nego, jesi li kadgod išao od Kupresa do Duvna?

- I od Kupresa do Duvna i od Kupresa do Skoplja. Kad pokrenemo konje, onda od pazara do pazara, dok ne prodamo, kući se ne vraćamo. - A bi li iz Duvna znao doći u dolinu Doljanke? *- Ništa lakše. - Što si tamo prodavao? - Ispod Vrana moji imaju tor i pašnjak. Tamo ljetu jemo s ovcama. Sastane se nas nekoliko ćobana, uzmemo po mješinu sira, i stopu po stopu na Blidinje jezero, pa na Kongoru i eto nas u Duvnu. Tu prodamo sir, kupimo vina i duvana, pa natrag pod Vran. - Čuj, Ramljače, nemoj lagati! Niste vi prodavali samo sir, prodali biste vi i koju ovcu, a roditeljima kažete: pojeo je vuk. - Bilo je i toga, vojvodo. Ali ja to nikad nisam činio. - Dobro, nije ni važno. Kaže se: tko ukrade kokoš, taj će vola. Važno je da si ti trgovac i lupež. Ni zbog trgovine ni zbog krađe, nego zato što nitko tako dobro ne poznaje putove kao trgovci i lopovi. - Samo, on je jedan, a puta su tri. Ima li još dvojica takvih kao ti u ovoj gomili mudraca što ih komesar ženo sa sobom vuče? - rekao je serdar riđih brkova. Smoljan Smiljanić mogao je biti negdje ispred ili iza pedesete. I dosta ispred i dosta iza, jer je to onaj uzorak Kotaraca koji do kraja života niti sijedi niti ćelavi, kojemu kosa pomalo rijedi, a brada i brkovi divljaju, čije lice dugo zadržava puninu i glatkoću, sve tamo do sedamdesete, kad se naglo nabora, kao da je netko na slamku iscijedio onaj rumeni naboj ispod kože. Da li je Smoljan krenuo prema zalasku? Sunce čitavo ljeto prži, a koža mu je i dalje blijeda i, umjesto da je vrućine zaravne, ona se počela sitno mreškati, kao da je slamčica, kroz koju će obrazi iscuriti, već pod nju podvučena. Od svega na njemu najljepši je njegov brk sličan obješenom mladom mjesecu, brk žut kao što je žuta zemunička ilovača, brk komu su vršci dlaka, kad su se rascijepile nadvoje, natroje, pobijeljele i sve zajedno stvorile obrub, po kojemu se čini da je serdar maloprije pio neko pjenušavo piće i zaboravio obrisati

usta. To je davalo nešto šeretsko i drago njegovu dokraja ozbiljnu izgledu i nastupu. Šimunu će zauvijek ostati nerazjašnjeno iz tog dogovora o prodoru u dubinu Bosne i svih ostalih kojima je prisustvovao, kako su ta dva čovjeka, Smoljan i Stojan, donosili opasne i stravične odluke kao da se nečim igraju, nečim što prebacuju s koljena na koljeno, neozbiljno, bez srdžbe i zanosa, čak nezainteresirano sve zajedno, igra djece koja su doživjela starost a ostarjela nisu, niti će sazrijeti ako kadgod i ostare. Ostatak će mu nerazjašnjeno da li su njegovi dojmovi ispravni, da li tako vode rat svi koji su ga prisiljeni voditi, ili to rade njih dvojica i nitko drugi na svijetu. Ostali su pri odluci da nadomak Duvnu idu zajedno, a otale razdvojeni u tri kolone. Svaku će voditi njen serdar, a ženo neka pođe s kim ga volja. Jedna će kolona, ona koju povede Bozo Miljković, ići na Kongoru i ispod Vrana upasti u korito Doljanke, pokupiti plijen i stanovništvo pripravno na seobu pa se s njim uputiti prema gornjoj Rami i tamo stići dvadeset petoga kolovoza, u zoru, ni uru kasnije, jer baš tada na istom mjestu mora se naći kolona s kojom će Janković orobiti Kupres i preko Vukovskoga spustiti se u Ramu. Tu će obje kolone naći Smiljanića spremna na povratak. Obrazovala bi se jedinstvena kolona: na čelu jaka konjička prethodnica, u sredini obitelji koje sele, uz bokove pješadija i na začelju konjička zalaznica. Treba ići najprečim i najboljim putovima, ne zaobilaziti ni sela ni varošice, silovito rušiti sve pred sobom i tiještiti iz ljudi, žena i djece posljednju kaplju snage da se u danonoćnom maršu izbjegne dodir s neprijateljem, svako iznenađenje, svaka čarka, jer i najmanji zastoj izaziva štetu, nestanak ovaca ^ lipsavanje goveda. Upad u neprijateljsku zemlju može biti polagan, glavno da je iznenađan, bijeg mora biti brz, jer pas koji zagriže i dugo ostavi zube u mesu, dobit će kolac preko rebara. Za dana su prevalili put od Hana do Tijarice i obradovali se zalasku sunca i nastupu noćne hladovine. Nesnošljiva vrućina prati ih od vrela Rude: put uko-

Ji

pan u planinu, usponit, ispod litica koje se peku po čitav dan pa od njih sipa vatra kao od zažarena ognjišta, vjetar koji više pari nego hladi. I dalje je mlako ali ugodno, pogotovo kad se nad vrhom planine pojavio mjesec i nadomjestio im sunčevu svjetlost. Ljudi su obučeni u opanke, konji potkovani, govori se šapatom, pa se čuje samo šljapkanje volovske kože po kamenju, zveka potkova, frktanje konja i zveckanje alkica, spona, kuka i ukrasa na konjskoj ormi. Osim starješina i kojeg mladića komu se omaklo, tu su rijetki oženjeni; među pješacima se i nađe tkogod, među konjanicima nikoga. Vojnik je vojnik samo između sedamnaeste i dvadeset i pete; prije toga je zelen i strašiv, a poslije previše mudar, lijen i sklon udomljenju. Najčešći su suvišni sinovi s rednim brojem od tri pa nadalje, koji su na čaćinu ognjištu bili bez posla. Bilo je i prvenaca, oni su pod turom više voljeli imati sedlo i u rukama balčak nego sjediti na kućnom pragu i držati ručice pluga na njivi. Njihovu pustopašnost, volju da vide i da se prođu mogao je suzbiti samo strah, dubok, razoran strah. Takav je još daleko pred njima, tamo iza one granične dvadeset i pete. Do tada smrt je, i kad oko njih ždere živote njihovih drugova i njihovih neprijatelja, stvar neugodna ali namijenjena drugima, njih neće, oni ne mogu umrijeti jer ne mogu zamisliti stanje smrti i život bez sebe. I tako: riječ po riječ, šapatom; stopa do stope, meko, da se opanci odveć ne deru; šiba na šibu, da životinja sluša; misao do misli, magleno i pospano; nada za nadom, i bit će ovo i bit će ono - i kratkotrajna ljetna noć s punim mjesecom ne izdrža duže nego oni prispješe na obale Buškog blata, čija se voda povukla do ševarastog obruba uz potok Ričinu, na mjesto zvano Bukova Gora, gdje su nekada bile dvije kuće, a gdje sada nema ničega, ni ruševina. Tu će pod bukovom šumom ljudi imati dobar hlad i pitku vodu na Kuželju, Mukišnici i Babinu vrelu, a konji dobru barsku travu na dnu blata koje u kolovozu isuši i zazeleni se. Na put kojim su došli od Kamenskoga i koji od Bukove Gore vodi u Duvno, postavili su jake straže da hvataju i vežu za drveće svakoga tko naiđe. Da je moguće, ni ptice iznad njih ne bi smjele prelijetati. Ona straža što je stražarila na prilazu od Duvna, oko deset sati, kad je vojska tvrdo spavala, uhvatila je čovjeka koji se bez opiranja dao vezati za hrastić, ali je dodijavao moleći da ga stražari vode svome starješini, on mu ima nešto važno reći, on je i pošao na put da mu to kaže, drukčije ga ne bi ulovili. Te, pokajat ćete se ako me k njemu ne privedete, te, ja poznajem carinika u Klisu, i vi ćete dobiti pohvalu ako me k njemu odvedete, nikako da prestane. A sve to govori čovjek koji treba biti samo strpljiv i ništa mu se neće dogoditi. On je tako ubog da ga nitko ne bi zarobio jer ga nikomu ne bi mogao prodati, a njemu samu ne bi ničemu služio. On ne može puškom pucati ni sabljom mahati, njega bi mogao ubiti samo zadržati strvoder koji vjeruje da ima pravo čovjeku oduzeti život i kad je taj život manje od ništa, jer nikomu ne služi osim onomu tko ga živi. Napokon stražarima dojadi. Jedan ga odriješi od hrastića, zaveza mu ruke, uhvati ga ispod lakta i povede u logor, ravno pred žena, on je glavni. Ali, dok su među pozaspalim ljudima tražili gdje je ženo prilegao, naišli su na njegove mozgove, koji su, suprotno od mladih Kotaraca, što su ih gazili a nisu probudili, imali tanak san i, čim čuše da netko korača, digoše glave kao uplašeni poskoci. Zarobljenik je među tim glavama prepoznao svog carinika. Rakao mu je: - Tu li si, kliski ćumruk emine! On mu odvrati: - Kud tebe, Coto, šejtan nosa! - Diže se i njih se dvojica poniješe kao svi stari poznanici. Coto, koji je bio čitav lakat niži od ćumruk emina, dade mu znak zavezanim rukama da prinese uho njegovim ustima. A ćumruk emin, ne sumnjajući da bi ga ovaj čovjek mogao čime iznenaditi, nadnese svoje uho nad nje gove usne. Dok je Coto govorio i govorio, ćumruk emin je mahao glavom potvrđujući ono što čuje. Oči su mu bivale sve veće, usta se u čudu otvarala, a u

I .

držanje tijela ulazila napetost kakva u čovjeka ulazi netom će potrčati. Kad je Coto prošaptao što je imao kazati, ćumruk emin mu je odriješio uže na rukama, rekao stražaru da se odsle on za njega brine, i poveo ga prema zelenom šatoru ispod stare bukve u kojemu je spavao ženo. Kad se vratio, kliski je ćumruk emin pričao mozgovima otkuda poznaje Cotu i kakav je to čovjek. Odmah da kaže, on mu ne zna ni ime ni prezimena, ni mjesta otkuda je. Što će ti moje ime, rekao mu je Coto, dovoljno je da me znaš i po glasu i po stasu, a u mene su te stvari takve da me ni u dva alaja sličnih nećeš zamijeniti s drugim čovjekom. A mjesto stanovanja, da je i htio, nije mogao navesti, taj je na putu i po ljeti i po zimi. Kakav je na oči vidjeti, ćumruk emin nema ništa dodati onomu što su mozgovi mogli opaziti. Nizak rastom, izrazito kokošnjih grudi i krajnje rahitičnih nogu, s ukočenim laktom na lijevoj ruci, s desnicom dvaput kržljivijom od ljevice. Mora da je u djetinjstvu prebolio paralizu ili se sve to iskrivilo i utanjilo od bijede, a možda i od udaraca koji bijedu prate kao sjenka predmete. Na bijedu kao izvorište svih njegovih iskrivljenja upozoravala je jedna karakterna crta, vidljiva koliko i njegova ispupčena prsa: siromah, siromaštva se bojao u sutrašnjem danu kao da je bogatstvo ono što trenutno ima, pa je bio spreman na svašta da štogod zaradi, bilo kako i bilo u koga. Ipak, sve su oznake njegove osebjune ličnosti stale u zasjenak nogu i njihova neviđena hoda. Malo je reći bile su tanke kao u pijevca, još manje - krive kao u tatarskih jahača. Kad bi hodao tim rakovim kliještima, lijevo mu je stopalo letjelo udesno ispred desne, a desno ulijevo ispred lijeve noge. Da ne bi prstima jedne zapeo za petu druge, da se ne bi spotaknuo sam o sebe, kružio je nogama onako kao što kruži šestar kad ga šecemo po papiru, oslanjajući se jednom na jedan a drugi put na drugi krak. Reklo bi se da on putuje teško, samo po ravnu i kad mora. E, to je ono što nije. Kretao se brzo i lagano kao carić, i po ravnu i po neravnu, kao carić s kamena na

kamen, s grane na granu. Toliko je putovao da mu je put postao kuća. Dok je bio mir, motao se oko trgovačkih karavana; otkako traje rat, oko vojske na putu i u logoru. Mnogi su obikli na njegovu prisutnost negdje na začelju ili tamo gdje je najveća gužva, oko vođa. Nisu pitali ni sebe ni njega što ga tu dovelo. Takvih rabljenih, nedovršenih ljudi, ljudi s manama i nedostacima, uvijek se nađe uz potpune, savršene i izvrsne, da im zavide i da im se dive. Neka i Coto na njima pari oči. Časnici koji bi tek došli u logor upitali bi ga, kad ga prvi put susretnu, što on tu radi, ali bi im umjesto njega odgovorili starosjedoci, pusti ga, taj je uvijek tu. Tako su se i u trgovačkim karavanama i u vojnim taborima privikli priviknuti, a nepriviknuti su se privikavali po staroj navadi da novajlija prihvati poglede starosjedilaca. Dok je kliski ćumruk emin radio u carinarnici, jer ćumruk emin nije drugo nego činovnik carinarnice, upoznao je Cota s one strane s koje ga nisu poznavali ni vojnici ni trgovci. Coto je pomogao da se o njemu proširi glas, da postane carinik sa dva para očiju, da gleda tamo gdje nijedan carinik ne poviruje, i da nalazi skriveno što se ne može naći bez nekog paklenog čula. Pravo je čudo što nijedan trgovac nije posumnjao u Cota. On bi još u Splitu, na pazaru i kod pripreme karavane za put, nanjušio gdje je koji trgovac štogod vrijedno sakrio od carine. Negdje pred Klisom, kad se put počne izvijati serpentinama, udario bi prećacem i prvi izbio pred carinika, izbrbljao se i dočekao karavanu sa slavodobitnim smiješkom. Kao, vidi kako on, šepav i kljast, može uza stranu brže od zdravih ljudi. On se time ponosio, oni su ga hvalili, zapravo, rugali su se. I tako su se međusobno varali. A Coto nije ni zbog zabave ni zbog zavisti odavao trgovce, nego samo za novac, samo za nj. Nijednom nije odao tajnu prije nego je ispružio ruku, rekao, daj, i na dlanu ugledao novčić. Ako bi bilo malo, a tajna je velika, zatresao bi novčićem i rekao, još, još. Carinik bi dao, jer se nije slučilo da bi Coto prodavao skuplje nego što vrijedi, ili da bi unovčio ono čega nema.

Čim je počeo rat a karavane prestale prolaziti, potražio je kliski ćumruk emin, sada član Zenove skupine mozgova, svoga Cota, našao ga i dogovorio se s njim da će mu svaku vijest platiti onoliko koliko zatraži, ali da bude kao i do tada pošten procjenitelj, jer, prethodna obavijest, ona već plaćena i potrošena, govorit će da li se kviri i na novoj traži više nego vrijedi. Evo, sve do ovog susreta u Bukovoj Gori, Coto je njegov najkorisniji doušnik o pokretima neprijateljske vojske, i nikad skuplji nego što mu roba vrijedi. Pošto je Matija Nakić dočekao grupu od pedeset konjanika, koja je iz Knina išla u Sinj, dok je još Sinj bio turski (o čemu je pravodobnu vijest donio Coto), s bokova je uhvatio u unakrsnu vatru, a sa začelja i čela potisnuo konjima i svu sasjekao, nakon toga pokolja upitao ga je carinik zašto svoje izdaje. Samo to, a mislio je da li ga peče savjest, da li se boji Boga što je tolike u grob poslao. Ni na jedno od pitanja nije odgovorio. Ili jest? Naime, rekao je: - Svatko zna svoje. Malo ali dovoljno. I u ratu i u trgovini, netko nešto prodaje, netko nešto kupuje - rat je gubljenje i otimanje. Njega nitko ne gleda, njega nitko ne uzima za druga; vojnik ne može biti, takav sluga nikomu ne treba. Nitko ga neće - ali on sam sebi treba, on sam sebe hoće. Pa, kad svi rade svoje, što on ne bi radio? Odbačen u kraj, on se, kao i ostali, pobrinuo da sam sebi postane središte svijeta. Ne može se reći da izdajice odreda postaju kao što je Coto postao, ali tu negdje, kuda se motaju odbačeni kojima je sebeljublje jedini izlaz, sve bismo ih mogli smjestiti. Izdajice su najčešće stvorili oni koji su bili izdani. O vijesti koju je Coto donio nije trebalo sumnjati. Mehmed Atlagić, kao sve druge valije, morao se odzvati pozivu velikog vezira i dovesti bosansku vojsku u carski tabor kod Osijeka. Gnjevni što moraju svoje kuće ostaviti nezaštićene, molili su velikog vezira da za njih i njihova valiju napravi iznimku i povrati ih u Bosnu, da tamo srede prilike, kao što su obećali i

uspješno započeli. Vezir ih nije uslišao u cijelosti. Obećao im je povratak kući čim ponovo zauzmu izgubljeni Budim i Gran, najkasnije do kraja rujna, a zasad neka od svoje vojske odvoje čete hercegovačkog alajbega da one, koliko mogu, brane južnu bosansku granicu do jeseni. Bolje i zrno prosa nego prazan želudac. I alajbeg je sada u Duvnu, s njim je barjak spahijske vojske od dvjesta ljudi, a stotinu ih je jučer otišlo u Livno. Što uraditi? Nema se tu čime razbijati glavu, rekao je Smoljan, zna se i što dalje i kako. Zaobići Duvno i otići u Ramu, pokupiti što se ima skupiti, nije teško. Teškoće nastaju u povratku. Prolazak tolike vojske, makar se ide noću, ne može ostati nezapažen, i alajbeg će ih čekati kad se budu vraćali. Skupit će i staro i mlado. Neće se ogledati na bojnopolju ni na jednom mjestu. On će se kao kobac na zmiju zalijetati na izduženu kolonu opterećenu stokom, ženama, djecom i starčadi. Kljucat će je kljunom sad u glavu, sad u trbuh, sad u rep, i veliko je pitanje što će od nje živo i zdravo doći pod Sinj. Zna se da je plijen teže do kuće donijeti nego zaplijeniti. Ovog bi puta bilo još teže jer su s njima izbjeglice. Roblje i plijen možeš ispuštati iz ruku kad ti postane preteško, ali kako da za sobom ostavljaju ljude koji su im povjerali svoj život? Zato nema druge nego sutra, čim prvi pijeveci zapjevaju, alajbegu u Duvnu nazvati »pomoz bog, beže«! Alajbeg je znao da tu ne može imati miran san. Ta jadna varošica, na putu mnogim četama, nije se uspjela oporaviti od lanjskog napada, kad je bila temeljito razorena. Ono malo kuća što je odonda do danas podignuto, Kotarani su već tri puta napadali, na sreću, zadovoljili bi se ponekom paljevinom kakve staje ili pojate, toliko da branitelje zaplaše i da nesmetano robe sela Duvanjskog polja. Umjesto razorene tvrđave, za tu godinu dana popravljena je samo džamija i preuređena za sklonište u nužnoj obrani. Stražara u alaj begovu konaku, bijednoj kućici skrpljenoj od dasaka, upozorili su pucnji isturenih straža da se u okolici varoši nešto događa. Probudio je alaj-

bega koji je spavao odjeven i obuven. Očekivali su ponovne pucnje ili koga od stražara. Umjesto njih, čuli su kako se po padinama gradine kotrlja kamenje, kako u polju šumi žito kao da ga šiba najjači vjetar, i kako od Kola muklo kopitaju kopita. Alajbeg je naredio slugi da se s rogom popne na minaret i zatuli na uzbunu, vojnicima da nadadnu viku čime god znaju, zvižducima, zavijanjem, udarcima u peke i lonce, a buljuku snažnih momaka da potrče do udaljenih kuća, pripucaju na neprijatelja i pomognu ženama, starcima i djeci doći do džamije. Sam se prihvatio rasporeda vojske i civila za obranu džamije i dvorišta oko nje. Mlad, pribran čovjek u tim trenucima neizbježive panike nije zaboravio pozvati dva vojnika i narediti im da u razmaku od pet minuta svaki svojim putom krene u Livno i javi da je alajbeg napadnut. Svitala je jedna od onih vedrih ljetnih zora na kraju noći punog mjeseca, kad se ne zna dolazi li svjetlost od sunca na istoku ili od mjeseca na zapadu, jer je onaj koji sviće upravo toliko svijetao i mračan koliko i onaj koji zalazi. Oba su krvava. Jedva da se čuje koji pucanj, i ti su slabi, izraz bunovne srdžbe napadnutih u snu, jer napadači u prvom naletu, dok neometano prevaljuju put, razbijaju vrata, preskaču plotove i uvlače se kroz prozore, ne pucaju na svoju lovinu. Čovjek je često jedini vrijedan komad plijena koji se može naći u ovim stračarama, pa ubiješ li njega, trud će ti ostati nenagrađen. Zato se napada potajice, da te ne otkriju gdje si, da ne trošiš uzalud baruta, da zatečeš žrtvu nepripravnu na otpor i bijeg. Ali su zato žrtve, čim bi bile uhvaćene, vriskale i zapomagale iz sveg grla. Ni da upozore druge na bijeg, tko na koga sada misli, ni da ispuste predsmrtni urlik, ne odupru li se, njih neće ubiti. Vrište jer se njihov život, koliko god bio težak i tekao po krivu putu, od sada lomi i teći će nepoznatim pravcem. A prijelaz iz poznatoga u neizvjesnost nije lakši nego prijelaz iz života u smrt. Ovo je lov, a ne rat. Rat je samo zato što se ovdje

tako ratovalo. Gdje su junački megdani? Trice! Njih će izmisliti maloumni pjevač, koji u stare fraze nadijeva nove sadržaje. A kako je fraza prazna i kad je punjena i kad u sebi ničega nema, neće se iz pjesama vidjeti kakav je to život bio kad su Kotarani »plijen gonili i roblje vodili, usput pocikujući i pjesme pjevajući«. O tomu da je sunce usporilo svoj izlazak, a mjesec propao u sumaglicu, oba da ne vide što se jutros u Duvnu događa, fraze neće reći ništa. Prava je pucnjava počela tek kad su napadači pretražili sve kuće, ambare i staje, povezali roblje i došli pred ogradu oko džamije kojoj se nisu mogli približiti. A do tada se bilo razdanilo. Vidjeli su pred čim stoje i što je pred njima. Džamija je na uzvišici iznad puta, na mjestu prikladnu za obranu, a put je usječen u brdo. Ako se podvučeš ispod usjeka, alajbegovi te strijelci ne mogu dohvatiti. Ali, ako otuda kreneš na juriš preko potpornog zida, čim iznad njega pomoliš glavu, šišeće je puščana vatra. Usjek je poslužio za dobar zaklon i zaštitio put kroz sredinu grada, pa su ga napadači mogli oprezno koristiti držeći se strane do brda. Bogomolja je sa svih strana opasana krivudavim i nejednakim zidom, koji je graditelj zidao na brzinu, ne ispravljajući ulegnuća što ih je nametalo neravno zemljište. Visok preko dva metra, prepun puškarnica i željeznih šipaka na vrhovima, može se uz pomoć ljestava i dasaka preskočiti, ali mu se ne može približiti bez velikih gubitaka. U obziđu je nekoliko obrambenih mjesta koja služe obrani usporedno sa zidom, ali bi pravu svrhu dobila tek kad bi se iz njih uništavali oni koji preskaču zid. Odmah uz džamiju uzdiže se minaret. Nema krova, ali je vikaonica, okružena kamenim pločama, ostala cijela. S nje se može i pucati i promatrati. S druge strane bogomolje, u dvorišnom zidu, uzidana je sahat-kula na kojoj nema ni krova ni sata, ali je dobra za obranu prilaza s Gradine. U tom okruženju, osim nešto balvana, nema ničega da se zapali, ni tako malih površina kakvi su krovovi na sahat-kuli i minaretu. A džamija je pokrivena olovom.

U nedostatku topova, koje nisu mogli vući na daleki put, Kotarci su znali i tvrđavice i čardake, odreda pokrivene šimlom, koja u ljetno vrijeme gori kao luč, zapaliti pucnjevima iz pušaka koje su nabili čepovima natopljenima u smoli. Iz stotina pušaka letjeli su naboji od zapaljene kućine, mnogi bi se pogasili u letu i na zemlji, pokoji bi pao u suho i meko, i vatra bi planula. Zid, sahat-kulu, minaret i olovni krov oganj nije mogao sažgati, i Smiljanić je rekao: - Ovo bi bilo ludo osvajati. Unutra nećemo naći ništa osim leševa. Ti se neće predavati. - Ti bi podvio rep - kaže mu žena. - Bezvrijednu stvar nikad nisam volio skupo plaćati. Osvojili ili ne osvojili, ovdje ćemo samo prenoćiti. A jednu noć možemo mi i u polju spavati. - I što predlažeš? - Zasad ništa. Htio sam reći da smo se zaglavili, nije išlo kako smo predviđali. Trebalo bi se povući. - Tko je mogao znati da je alajbeg u Duvnu sagradio tvrđavu! - rekao je Stojan. - Vidim ja što vi hoćete: opljačkati pa čitavi pod Sinj! Tamo devet dana logorovati i ponovo u Ramu. To je još deset dana. Dok se vratite kući, sve u svemu, na pohodu ćete biti pun mjesec. Svaki dan vojnik vladu košta hljeb kruha i deset soldina. Ovaj će pohod stajati kao tri druga. - Znam, komesare, da je skupo, ali ni mi ne možemo glavom kroza zid. Ako se s ovog pohoda vratimo sa sto leševa, drugi put nećemo vojnika naći ni za deset lira - uvjeravao ga je Smoljan. - Komesare - šegačio se Stojan - moraš razumjeti Smoljana. Da nije kotarskih udovica, njihove crnine, plaća i pomame, on bi skupljao tri puta veću vojsku i za manje pare. One su krive što u našoj vojsci ima jedva tkogod oženjen. - Priznajem, meni je najteže kad žene plaću. - A što kavalir Janko misli? - upitao je žena ovoga puta strogo službeno. - Što i Smoljan. Samo bih ja pričekao do večeri. Možda se nešto preokrene u našu korist. Plaćena ko-

njica neka opkoli džamiju i pomalo pripucava. Kad vide da nas je malo oko njih, možda pokušaju proboj. Ako ih izmamimo da bježe, naši su. Da vide kako nas oko zida nema, neka vojska popali varoš, pa onda polje. Smoljan i Bozo neka pođu s vojskom u pljenidbu, a ja ću ovdje mudrovati s komesarom. U prolazu pored rastuženog Šimuna Grabovca, koji je slušao razgovor žena i dvojice serdara, Smiljanić ga je udario po ramenu. - Ne ljuti se, Ramljače - rekao mu je. - Ti ćeš svoju Ramu vidjeti do jeseni. Ako nju voliš, njoj bi bilo bolje da je nikad ne vidiš. Seiz mu je priveo konja, mlada, mirna vranca, i uručio dizgine. On vodi vojsku, vodi je dobro, napada kad misli da će pobijediti, povlači se kad očekuje da će ga namlatiti. Kao da se neka vatra gasi u njemu, vatra što još i prži i grije. Otišao je polako, konjskim hodom. Zašao je među drvene kuće oko puta i skrenuo prema polju, onamo otkuda je i došao u varoš. Tamo kud je prošao i kamo je otišao, planule su vatre. Gorjele su rasušene drvenjare, staje, plastovi, gorjelo je pruće u plotu, trava i zelene grane oskoruša. Po vatrama se vidjelo dokle je u polju došao. Gorjeli su snopovi sadjeveni u krstine, gorjeli su otkosi i nepožnjevena žita. Vjetar u kolovoskim danima puše do podne od pravca sunca, zato ga zovu »vjetar ispod sunca«. Današnji »vjetar ispod sunca« nosio je s polja prema gradu miris sprženog zrnja i izdužene pahuljice sagorjele slame. Sipi taj crni snijeg, bit će ga na zapadnim rubovima polja sve do jesenskih kiša. A Smoljan Smiljanić jaše umoran na crnu konju. Nije smrt, nema kosu i nije kostur. Smije se ispod mjesečeva brka, ljudi ga slušaju i zovu Smoljane. Pa ipak, kad ga ne gleda, kad ga samo zamišlja onako blijeda i bezvoljna, Grabovcu se pričinja da serdar, ako i nije smrt s kosom, najviše smrti slični. Po čemu? Jaše posred dima i vatre, oborio je glavu, a na prsima mu je velik drven križ s malim kositrenim propelom. Isti onaj križ koji je, posut laticama, plivao u Trehinoj

crnoj jami. Čuo ga je kako govori »isti, moj Ramljače, isti« i gledao mu ispod brka neugasivi osmijeh dosmrtnog ludova. Dok je po polju izgarala ljetina, a Kotarani trijebili iz kuća što se dalo natovariti, povesti i ponijeti, Stojan je mamio alajbega. Što sve nije učinio! Jedan eskadron konjice smjestio je ispod pobriježja Rudine, daleko od džamije, u gajiću oskoruša, da čekaju znak roga; drugi je skrio u usjek, jer ženo nije dao da ga isturi negdje daleko. A uokrug džamije rasporedio je samo vojnike trećeg eskadrona, narijetko, i da se vidi koliko ih je. Gotovo je dignuo opsadu. Ali se alajbeg ne pomače. Možda čeka noć. Da i to vidimo, neće se dugo čekati, sada su već »popasna doba«, vrijeme ljetnog otpodneva kad zahladi i ovce se izgone na večernju pašu. Kad se njih pet pojavilo na putu od Blažuja prema varoši, stabla su imala dugačke sjene koje su prošarale čitav put i njegovu okolicu, kanale za odvod kišnice, dvije hrpe zemlje sa dvije strane i žbunje po njima. A kako su sjene od mladih jablanova, uske su, pa je prašni put zebrasto osjenčan suncem i sjenkama. Ljetni su dani, pravo vrijeme za priviđenja, u svako doba drukčija. Ujutro se privida dječji plač negdje u rosnoj travi, krilati anđeli u kosim zrakama sunca. U podne vrište vještice, ržu vatreni konji i sijeva ispod paklenog kotača što se vozi nebom. A uvečer, uvečer se priviđenja javljaju zaodjevena sjenkama: slične snu i vrbovim macama, jer su meka i prozirna, a smrti jedino stoga što su sve sjenke u crnini. I pet spahijskih vojnika odjeveno je u odijela od crnog sukna, samo su im fesovi crveni. Presijecajući pruge sjena i svjetla, jahali su na pet crnih konja. Dok ih prekriva jablanova sjena, crni su od konjskoga kopita do vrha fesa; a kad ih okupa mlaz sunca, odjeća i dlaka se i dalje crne, ali bliješti oružje, puceta, spone i orma. A kako se svih pet nije moglo odjednom naći ni u sjeni ni na suncu, zasjenjeni ili osvjetljeni, već naizmjenično, činilo se da odbljesci nisu prelomljene sunčeve zrake, nego da to njihovo oružje, sad jednog sad drugog, samo od sebe sijeva.

Najčudnije, nisu ni stajali, nisu ni dolazili. Otkako su se pojavili, nisu se pomakli ni deset lakata. A dok su tih deset prevalili, njihovi su konji toliko zakoračili, da su već i do džamije mogli doći. Crni su konjanici mamuzali konje i u isto im vrijeme pritezali uzde, pa su konjske gubice bile pune krvave pjene. Samo da im malo vodice popuste, razjarene bi ih životinje u tren oka donijele do usjeka. Stojan je netremice u njih gledao, onda je prešao dlanom preko lica od čela do brade kao da skida paučinu na koju je naišao jašući kroz mračnu šumu. Ote mu se uzvik čuđenja: - Otkuda ovi? - okrenuo se prvom od svojih vojnika i naredio mu: - Trči Smoljanu i reci mu da iskupi vojsku na mjestu zgodnu za obranu. Momak je uzjahao konja i smjesta klisnuo galopom prema Vedašiću i Oplećanima, gdje je Smoljan mogao biti, tri milje, ne više, udaljen od grada. Kad prestade topot njegova konja, zavlada tišina, čulo se kako sipi pepeo što ga donosi vjetar sa zapaljena polja. - Da vidimo što hoće - rekao je Stojan i išetao nasred puta, čelom u čelo sa crnim konjanicima. Od nišandžija s minareta štitio ga je zid usjeka, ali ženo, i pored očite sigurnosti, ne htjede za njim na sredinu puta. Naprotiv, on se povuče dva koraka, sve dok leđima ne dodirnu kamen. Od crnih jahača dijelilo ga je stablo platane. I u tom će zaklonu, kao sadreni kip sveca u dubokoj niši, ostati do kraja. Tišina. Od sveg lišća čulo se kako šume samo vrhovi jablanova, ostalo treperi bez glasa, pa se čini da je vjetar u visinama jači. Čulo se kako konji dašću i kako kopita grebu po putu. Prestalo je ono malo povremene pucnjave što je oko džamije tinjalo od jutros. Otkako su se pojavili crni jahači, nitko nije izmetnuo pušku. Svi su, i opsjednuti i opsjedajući, gledali što se događa na putu išaranu jablanovim sjenama. Zatajio je Stojanov smisao za šalu, za pronalaženje smiješnoga u strašnomu i za sprdnju s mističnim i nadutim. Mrtvo oko njega, mrtvo je bilo i u njemu, a

trebala bi mu, kao žednu voda, surova primjedba o ovima što jašu a ne dojahuju. Sjurio se konjanik i donio Smoljanovu poruku. Smiljanić poručuje da je sva vojska na okupu, na podvornicama ispod sela Vedašića i Oplećana, zemljištu ravnu i polegnutu, ispod kojeg teče Šujica, sada plitka, ali i njena suha jaruga dovoljna je zaštita vojsci koja je iza nje plegla po strništu, jede i odmara se. Upljačkalo se nije mnogo, pa su tovarni konji pokretljivi. Smoljan ne vidi pet crnih jahača, ali po padinama Ključa i Jančarice vidi neke ljude. Ne zna jesu li to vojnici koji dolaze opkoljenima u pomoć, ili su bjegunci koji se tamo od jutros kriju. Na durbinu su mu slabe leće i na tu udaljenost ne može raspoznati oružana od nenaoružana, ni ženu od muškarca. Stojanu poručuje da o tim sjenkama vodi više računa nego o crnim jahačima. - Kad taj odluči da ne gine, uvijek vidi neke prijeteće sjenke - rekao je ženo i izderao se na vojnika. Reci mu da odmah ovamo dolazi. Ne plaćam ga da sjedi u slami, nego da ratuje. Stojan je namjeravao Smoljanu odgovoriti da ga ovdje ne treba. Ako se štogod nepredviđeno dogodi, bit će dobro da ih u bijegu preko polja ima tko zaštititi. A ovdje se može dogoditi svašta. Iznad glave je džamija s nišandžijama na minaretu i sahat-kuli, na brdima su sjenke ljudi koji mogu biti sve, a ne prijatelji, pred njima se koče jahači. Ali, kad je ženo uz tu naredbu prikrio i onaj prigovor o slami i plaći, spriječi ga nešto. Dobro, neka Smoljan dođe, sam će u međuvremenu motriti okoliš, njive, raslinje, ograde i travu. Čuj, pa to se zna, samo jedan kamen, koliko šaka, ako se nađe između srca i puščane cijevi, spasit će ti srce kad cijev rigne vatru. Što tek može učiniti stablo, hrpa zemlje, udolina, brdo - oni spašavaju ili upropaštavaju čete i čitave vojske. Šareni put prolazi dnom doline koju sa zapadne strane tvore blago položene njive, a s istočne kose Jančarice, sve obradivo zemljište, lijehe položene u svim smjerovima s ogradama od trnja. Iako ravno,

zbog tih je izmrežanih plotova nepregledno. Ako tamo nekoga ima, onda je onako kako Smoljan poručuje, da se naziru sjenke, jer se mogu vidjeti samo kad pretrčavaju preko čistine. Krijući se iza živica, vješt čovjek može nezapažen prići sve do ceste. A opet cesta? Pružajući se po dnu, gdje se sastaju dva vodena sijeva, dok je nisu nasuli kamenjem, malo podigli i oko nje iskopali kanale za otjecanje kišnice, morala je biti kaljuža na kiši, vododerina na suhu vremenu. Vjetar, stoka i putnik nanosili su na nju prašinu i blato, a kiša je to spirala u odvodne jaruge, pa su ih svakih nekoliko godina morali čistiti od nataložena kala. Blato se bacalo u strane i tako su uzduž puta narasla dva grebena kao dva obrambena nasipa. Puni gnojiva, gnojili su drvored jablanova i uza nj svakojako žbunje i travu. Trebalo se bojati onoga što se krije iza toga grmlja i travuljine na gomilama osušena blata. Došao je teklić od Smoljana. Smoljanov durbin po brdima otkriva sve više ljudi. Možda se kriju da prikriju kako ih je malo, kako mogu zaplašiti ali ne i napasti? Kad bi znao da je to razlog njihovu skrivanju, Smoljan bi odmah pregazio Šujicu. Ali, ako se prikradaju da prikriju svoju brojnost, koja bi nas, kad bismo je vidjeli, uplašila i odmah natjerala u bijeg, onda bi njegov prelazak Šujice bio put u mišolovku. Smoljan misli da je igra žmurke sračunata na to da njega namame u grad, gdje bi ispali oni iz džamije i sjurilo se mnoštvo s brda, gdje bi nastalo gušanje i klanje u kojemu pobjeđuju oni kojih je više. Zato Smoljan predlaže ženu i Stojanu da sa tri konjička eskadrona izazovu neprijatelja da se pokaže; bude li ih malo, da svi skupa navalimo i razbijemo ih; a bude li ih mnogo, da se svrstamo u kolonu i bježimo. - Je li na kraju izrekao i svoju omiljenu: tko bježi, taj se spašava? - upita ženo. - Nije, gospodine. - A što nije baš sad kad bi najbolje pristajala? - reče Stojan. Prvi put otkako su se pojavili crni konjanici, rekao je nešto nalik svom načinu razgovora. Kratko je trajala volja za šalu. Nastavio se brinuti što

ovi u crnoj odjeći hoće. Ne pucaju, ne viču, ne sliče ni na šta što je do sada vidio. Otkada dolaze, da su na mjesecu bili kad ih je ugledao, do sada bi sišli u usjek. Samo jedno da mu je znati: prethode li stotinama drugih ili se samo grade da im prethode? - Ajde - rekao je Stojan deseterici momaka iz svoje pratnje - napnite puške i stanite jedan uz drugoga preko puta. Ja pucam prvi, onda onaj do mene, ali samo na moj znak. Prema crnim jahačima pošli su usporedno, korak po korak. Kad su im prišli na puškomet, konjanici zategnuše uzde i prisiliše konje da uzmiču. Držali su razmak nešto veći od dometa puške. Kad bi Stojan sa svojima požurio, i konjanici su hitrije uzmicali. Stojan se naljutio i opalio. Možda je tane i okrznilo o nešto, ali u što god da je pogodilo, od njega se i odbilo kao da je izbačeno iz dječje pračke. Bili su zašli duboko u sjene jablanova i bedeme blata, pa Stojan naredi da se uzmiče natraške. Kako oni krenuše prema zaklonu, onako crni konji za njima u stopu... Tako ili slično tomu igra se ponovila tri puta. - Ne ide - rekao je Stojan kad se našao uz žena. - Naredi Smoljanu da dođe, pa će ići. - Komesare, trebalo bi vidjeti da li on treba ili ne treba dolaziti. Ostalo je lako. - Koga mi zlatom plaćamo! Natežu se tu kao dvije babe! - Pa, tko vam je kriv što plaćate! Mogli biste i sami ratovati. Ako vam mi nismo dobri, nađite druge. - Gdje bi trebalo plakati, ti se rugaš; gdje bi trebalo pokazati junaštvo, ti pričaš viceve; gdje treba mućnuti glavom, ti pjevaš uspavanku. Pa, dokle tako? - Komesare, ti daleko otjera! - Nimalo! Nakon svake bitke na zapisniku u Zadru prva ti je briga da istakneš osobne zasluge. Ne prođe mnogo vremena, a ti senatu molbicu da ti povisi plaću. Kad je tako, evo mene, evo tebe, prilika je tu, pokaži se. Povišica ne gine. - Zašto je sam? Zar je tu malo vojnika! - Nema tvojih.

- Nemamo vremena za ovakve razgovore. Ovako, komesare: pozvat ćemo Radoša da dođe s trećim eskadronom, jedan je eskadron već tu, i sa dva ćemo eskadrona navaliti. - Što? A ja da ostanem bez zaštite? Pa da ovi iz džamije ispadnu dok vi njih budete progonili! Nikako! S mojim vojnicima ti ne zapovijedaš. Tvoji te ne slušaju, onda ti nema nego sam. ' - Ima, da se svi povučemo. - Nećemo se povući prije nego doznamo jesu li ta petorica maškare ili prethodnica nekoj vojsci. Ako me ne poslušaj, pisat ću senatu kakve kondotijere plaća. Ono što je slijedilo dogodilo se brzo i bez ikakva sjaja. Janković je otkopčao sponu pojasa na kojemu je visila sablja, i pritegao je za jednu rupicu. Idući prema konju, uhvatio je sablju desnom za balčak, lijevom za korice i polako je izvukao dopola, a onda je naglo sjurio u ležište. Učinio je to tri puta uzastopce. Dok je uzjahivao, nije gledao ni konja ni ormu kojom se služio, uzde, uzengije, sedlo, gledao je crne konjanike i nešto sam sebi govorio u brk. Nestalo je njegova šeretluka, hvatao je remenje kao da je u bunilu. Jarost u koju je pao nije nastupala često, od zgone do zgone, ali svi koji su ga poznavali onako bezbrižna i podrugljiva, znali su ga i jarosna, prilika za ljutnju bilo je posvuda. Prije nego će konju popustiti dizgine, okrenuo se ženu i rekao: - Sam ću. Tko će ako neću ja? Propustio ih je. Konj, otprije razdražen paranjem mamuza po truhu, potrčao je svom brzinom. Ono deset vojnika u Stojanovoj tjelesnoj straži hvatalo je svoje konje i spremalo se uzjahati dok je serdar jezdio. Ženo je kao opijen govorio: - Sam će, sam će. Prišao mu je Ivan Radoš, komandir trećeg eskadrona, koji je upravo prispio od gaja oskoruša da pita što će činiti, po brdima je neprijatelja kao mrava, stoje, ne napadaju. Kad je vidio kamo Stojan odjezdi, rekao je ženu: - Gospodine, moramo za njim, poginut će. - A ženo je sa mnoštvom naglasaka ponavljao: - On će sam. -

Istim je riječima izricao različite misli, jednom: - Kad ćeš sam, idi sam - drugi put: - Baš mi je mrsko što ćeš sam - treći put: - Samo razjarena budala može tamo jurnuti sama. Iza gomile blata opalilo je nekoliko pušaka. Strijelci su ostali skriveni, pa se činilo da ništa ni opalilo nije. Stojan se držao u sedlu, ali mu se ruka sa sabljom objesila i ispustila oružje. Lijeva je još pridržavala dizgine i uspjela zaustavljenog konja zaokrenuti i usmjeriti tamo otkuda je pošao. Prema njemu je jahalo njegovih deset vojnika, a Ivan Radoš, koji je od žena dobio odobrenje da s pola eskadrona izvuče ranjenog Stojana s dometa pušaka, zapovjedio je uzjahivanje. U isti mah i jedan od crnih konjanika odvojio se od svog jata. Kad se, kao crna zvijezda puna sunčevih zraka, spustio prema ranjenom serdaru, Stojan se njihao u sedlu, neupravljen konj hodao je tamo-amo, a kad je vidio busen sočne trave, slasno ga je zagrizao ne mareći za ratovanje. Crni je jahač namjeravao protrčati pored Stojana i u trku mu sabljom skinuti glavu, obrnuti konja i pobjeći svojim. Ali se slučajilo da je Stojanov konj, kad je osjetio topot progonitelja iza sebe, prestao pasti i zanio se ukraj puta da propusti trkača. To je zaljuljalo Stojana više nego je mogao izdržati, i sablja, namijenjena vratu, udarila ga je od vratnog pršljena ukoso preko lijeve plečke. Već je bio u padu. Udarac sablje i skok konja učinili su pad nezgodnijim. Glava mu je pala u kanal na čijem je dnu rasla mekana trava, a noge su ostale na prašnom putu. Crni je jahač pobjegao. Došao je Ivan Radoš i njegovi momci i bez ikakve smetnje pokupili su sve što je od njega ostalo: mrtvo tijelo, konja i sablju. Ženo je dignuo opsadu džamije i naredio povlačenje preko polja. Neprijatelj je polako, kao da mu se pod noć nikamo ne žuri, nadolazio sa svih strana. Ni oni što su dolazili ni alajbeg, komu su bila otvorena vrata i na džamiji i na dvorištu, nisu ih u povlačenju progonili. Došli su do posljednjih kuća, sad u pepelu, stali i gledali za njima kao da ispraćaju prijatelje koji su im bili u gostima.

Stojanovo su tijelo prebacili trbuhom preko sedla. Dva su ga vojnika pridržavala sa strane, da se ne bi okliznulo. Položili su ga pred njegovu vojsku, na strnište. Ženo je, jašući na konju, viknuo: - Kad sam vas zvao da mi pomognete, niste htjeli doći. I eto što je od tog neposluha ispalo. Ali bar sada budite ljudi i osvetite mrtvo tijelo svoga vojvode! - Na komu ćemo ga osvetiti? - upitao je Smoljan. Nastao je muk kakav nastaje kad se molitva moli. Susjed je govorio sa susjedom, ali ništa od tog govora nije prelazilo veću udaljenost od razmaka koliki je od usta do prislonjenog uha. Očekivali su što će na ovakvo pitanje odgovoriti ženo kad mu ga prevodilac prevede i rastumači. Zbilja rastumači, jer je ženo od prevodioca tražio da mu kaže je li Smiljanić rekao »na komu da se osvećuje« ili »zašto da se osvećuje«. Prevodilac prevodi, a ženo ima pravo pitati serdara što je time mislio reći. Ali, ženo nije toliko naivan da zatraži razjašnjenje i dočeka nemio odgovor koji će čuti sva vojska. - A, onda ništa - rekao je - idemo kući dok još možemo. (Konačno, čovjek može odlučiti da jednim hicem ubije dva zeca, ali i kad samo jednog ubije, ne može se reći da je loš lovac.) Oko Stojanova lesa okupili su se ranarnici da ga pripreme za dug put, najmanje četiri dana hoda na velikoj vrućini. Trojica ih je, jedan s jedne, drugi s druge strane mrča, a treći je prostro kožu po zemlji i na nju slaže noževe različitih oblika i veličina. Ima ih sličnih kosi i kosijeru, srp i sjekiri, ima ih manjih od prsta i većih od kasapa. Vadio ih je iz kožnog torbaka, a kad bi im obrisao držak i oštricu i jagodicom provjerio da li su naoštreni, redao na kožu jedan kraj drugoga. Stevan Mitrović iz žegara i njegov susjed iz Parčića Janko Vojvodić uzeše iz konjskih samara trnokop i lopatu i ogledaše se oko sebe gdje bi iskopali jamu, usku, ni previše plitku da je pas šapom isprpa, ni odveć duboku. Neki su ih savjetovali, ne nasred njive

gdje je zemlja orna, vlasnik će već na jesen sijući pšenicu grob zaorati prije nego će plugom zaobilaziti oko njega. Ne mogu ni u kršu, kad bi ga iskopali! Najbolje je potražiti okrajak uvrh njive, negdje u kutu gdje plug ne dohvaća, tu će trunuti neometan lemešem i motikom. Eno u sastavku onih dviju lijeha komadića neobrađivane zemlje. Kod trna s plavim bobicama, koji je kao koprena ovila divoloza u bijelom cvatu. Tu je zgodno. Nijedan međaš ne zna čiji je taj komadić zemlje, ne smije ga obrađivati jedan, ne smije drugi, posvadili bi se, pa zemlja ostaje neobrađena, na njoj objeduju i drže je ničijom. Tu će serdarovim ostacima biti lijepo. Od sunčeva kolača, koji je porumenio kao prepečen kruh otkako je pao na rub vidokruga, vidjela se samo četvrt, ostalo je zaklonio planinski hrbat. Zato, kad se pred vojskom ponovo pojavi onih pet crnih jahača, na njima i oko njih nisu više igrale sjenke, niti ih je svetlucaje metala po odori i opremi činilo sličnim crnoj zvijezdi. Obasjani s ono malo sunca, sad su nalikovali na crno cvijeće koje je niknulo u sumrak na putu ispred drvenog mosta preko plitke Šujice. - Zovite mi Kuzmu Burčula - rekao je Smoljan. Pred njeg dođe momak runjavih grudi, bikovskih mišica i velike okrugle glave s plavom kosom spletenom u perčin. Na sebi je nosio čitav arsenal oružja, palu, jatagan, dvije male puške, veliku »šaru« i dva manja noža, a od odjeće plave vunene hlače, dva para pričuvnih opanaka prebačena preko lijevog ramena i nešto nalik na košulju, toliko da ne bude gol i da ga remenje ne žulja. - Ti, Burčule, sigurno vidiš one »konje - reče Smo ljan. - Gledam. - Bila bi ih šteta ostaviti. - Bi. - A ti ih ne ostavljaš. Vidiš li onu raž, njome bi se moglo do korita rijeke, a onda polako niz vodu do mostića... i otalen. Uzmi još četvoricu, neka vas bude koliko i konja.

1 19

Burčul je gledao usku lijenu zrele raži koja se protezala od postrojenih vojnika do Šujičina korita. Slučajno je ostala nezapaljena. Oko nje je na sve strane požnjeveno strnište pa vatra do nje nije mogla doći, a da netko posebno potpaljuje to malo raži, nije bilo vrijedno truda. - Neću - rekao je Burčul - nemam računa. - Kako nemaš? - pita ga Smoljan. - Desetina državi, desetina porezniku i bilježniku, polovica serdarima i harambašama, i što tu, što tamo, ode čitav konj, a meni će ostati manje od dva kopita bez potkova. Zar mi se zato isplati gnječiti raž? - Burčule, ako one konje povedeš sobom u Kotare, porez na njih nećeš platiti. Ako nas gospodin ženo prisili da ga platimo, ne brini se, ja ću ga platiti. - E, kad je tako, serdare... Burčul je izabrao trojicu iz Galovca, kaže, neka u jedno selo dođu četiri orna konja. Za petoga nije bilo dobrovoljca. Smoljan ugleda Šimuna Grabovca kako za ular drži svog konjića, izgubljen i on i njegovo živinče otkako rekoše da se ovaj put ne ide u Ramu. Reče mu: - Što ti s njim ne bi pošao, Ramljače? Ti nemaš pravog konja. - A Burčulu: - Povedi ovoga, on će ti malo pomoći, ali oni koji prvi put sudjeluju u kreševu donose sreću kao da su rođeni na Preobraženje. Burčul se složio, neka pođe, nosit će mu puške. Šimun nije znao ni kako ni zašto se najednom nađe u raži s pet pušaka na leđima iza čovjeka koga zovu Burčul, koji je puzio prvi i upozoravao njih pet za sobom, »ne diši«, »polako«, »ne gnječi raž«, »provlači se između slame kao zmija«, »ne govori«, a jedini je on govorio. Pucala su i ostala trojica Galovčana, ali je Kuzma Burčul pucao više od svih i gađao bolje od drugih. Morao je, trebalo je strijeljati za sebe i za tutlavog Ramljaka. Rzali su crni razjahani konji. Dali su se bez muke uhvatiti. Samo je priča da konji žale svoje gospodare. Konj voli gospodara, bilo koga.

113

..... ,, , n i .

Kad su ih uzjahali i krenuli prema mostiću na Šujici, pogledali su oko sebe, provjeravajući nisu li za sobom štogod vrijedno ostavili. Na garištu, gdje je jutros zrelo žito, ležalo je pet leševa kao pet ličinki koje je netko skinuo s grane, na kojoj su se svečano njihale, zgulio s njih sjajnu crnu kukuljicu i bacio ih u pepeo i gar. Naime, na poginulima nije bilo ni oružja ni odjeće. To pripada onima koji jašu crne konje. Oni su ih odnijeli, i obući će ih još tople i krvave. - Eto, komesare, ovdje se tako osvećuje ili se ne osvećuje nikako. Ranarnici su povadili sve dijelove Stojanova tijela koji se na vrućini brzo kvare, samo u glavu nisu dirali. Pažljivo su ih položili na bijelu bošču, dvaput veću od one što je Kotarke nose na kosama, podigli joj uzlove i nasumit ih zavezali oko komada drveta, koje će poslužiti kao ručka kad ostatke ranarnici ponesu na pogreb tamo ispod plavog trna s divolozom, gdje otvorena zemlja čeka svoje. Stojana su zašili, zakopčali mu dugmad na košulji i hlačama, a potom utrpali u mrtvački arar onu duguljastu vreću tkanu od vune i kostrijeti da bude što gušća i što nepromoćivija, da iz nje mirisi ne izlaze niti da u nju štogod uđe. Voda, ako bude padala kiša, prašina, ako se putuje prašnjavim putem. Imao je dno kao sve ostale vreće, a na otvoru petlje kroz koje prolazi uzica, koju su smrsili i zavezali kad se tijelo našlo unutra. Podigli su ga na sedlo i širokom pašnjačom, koja je opasivala arar, vezali za prednji i stražnji unjkaš. Kad su arar s druga dva kraka pašnjače, koja su išla uzduž, vezali ispod konjskog trbuha kao što se veže kolan, konj je s mrtvim- serdarom mogao juriti i galopom i kasom, bez straha da će mrtvac pasti iz sedla. Grobari su nad serdarovim ostacima poravnali zemlju. Smoljan je iz međe iščupao velik kamen, dignuo ga objema rukama nad glavu i svom ga snagom bacio na grob. Sipka ga zemlja primi u se kao da je od brašna. To isto za redom učiniše nekoliko harambaša, ranarnici, grobari i ostali koji su se našli u blizini groba.

Stojanov seiz povede konja koji je nosio mrtvački arar. Smoljan se uspe na sedlo i dade vojsci znak da krene na zapad. Kolovoski sumrak bio je mlak. U nepopaljenom žitu i strništu oglasili su se zrikavci. Lagani vjetar podizao je upepeljene slamke po zgarištu, ali ih nije mogao rasijati. Miješajući se s pepelom, poljem je raznosio nešto jači miris gareži. Nijedan vojnik nije htio proći pored groba da ne učini što su i oni na čelu kolone učinili. Vojska je bila u potrazi za kamenjem. Nema ga oko njih, na njivi, pa moraju ići tamo gdje prestaje polje i počinje krš, gdje je obilje kamena u kupini i travi. Neki bi se uvrgli velikim, neki su uzimali dva manja, nitko nije bacio samo škrilju, premda se i kamenčićem mogla odati počast vojvodi. Kako bi koji prošao pokraj groba, onako bi na nj hitnuo kamen, prekrižio se i nešto nerazgovijetno kazao... Noć. Čulo se kako koraci šljapkaju, kako kopita stupce, poneki šapat, a sve su nadglasavali udarci kamenja o kamenje. Sijevale su iskre i u nosnicama se osjećao miris kamenog kreševa, kao da ga tko dlijetom kleše. Četiri tisuće ljudi, četiri tisuće kamenova, malih, srednjih, velikih. Koliko kamenja na jednom mjestu... Sa svakim kamenom na hrpu bijaše bačen i doživljaj serdara Stojana. Netko je bacao zavist na uspješnog kondotijera; netko je kričao: »Ne ustao dabogda«, misleći na njegovu pohlepu; netko je uzdisao: »Prosto ti bilo«, sjećajući se uvrede koja i nije tako velika kad se stavi usporedo s uslugama; netko je kukao: »Takvog više zemlja ne rađa«, spominjući se uspješnih pohoda, dobra plijena, sretna i vesela drugovanja; netko bi procvilio: »Tko poslije tebe«, svjestan da je jedno vrijeme nepovratno prošlo; netko je... ali tko da nabroji sve što je s kamenom na grob bačeno, svu ljubav, mržnju i ravnodušnost koje čovjeka vežu i razdvajaju od čovjeka. Najmanje su imali pravo oni koji su se zaklinjali: »Nikad te nećemo zaboraviti i uvijek ćemo ići tvojim putem«. Tima kao da je mrena zatamnila oči, pa ne vide da je sve što je bilo prekrila sjenka zaborava.

Kad je ženo među prvima bacio svoj kamen, jer se i on pokorio ovom drevnom običaju divljaka, pomislio je na pismo što ga mora napisati Državnoj inkviziciji, a u liku dva oblaka na zapadu vidio dvije glave u perikama kako, nagnute nad stol, čitaju što im piše. Jedna se od dvije glave uspravi, nasmiješi i prošapta: »Sine naš«. Večeras, kad pun mjesec grane tamo od Vrana, obasjat će gromilu kamenja koje prošle noći na tom mjestu nije bilo. Izdigla se nad ostale međe i grmove, prekrila laptić sporne zemlje između dva međaša, pod njom je nestao i plavi trn s divolozom. Sutradan će se gromili začuditi sunce. Malo ono, malo kiše, pržit će ga i prati, za koju godinu od novog kamenja učinit će staro. Pozaboravit će se što je pod njim ukopano. Što dalje, to više pobuđivat će radoznalost radi čega je tu nabacano. Pričat će se da gromila skriva neku tajnu. Ako netko bude dovoljno lud, dokon i bogat, raskopat će kamenje. I što će naći? Ništa. Smije li nakon toga tvrditi da je gromila bez tajne samo zato što je i bošča i ono u nju uvezano ubrzo poslije ukopa pretvoreno u zemlju, a ono što je uz kamen na grob bacano, onu istu večer u beskraj zaborava ponio vjetrić s mirisom gareži? Može mu se prigovoriti da je tajnu groba pošao tražiti u grobu. Tajna življenja, a na nju se misli kad se kaže »tajna groba«, nikad se u grob ne zakopava. Ona isto kao i duša u samrtnom času izlazi iz tijela i seli se u život nekog drugog čovjeka, drugog kraja i drugog naroda. Tajne življenja uvijek žive i ostaju tajne. I zato, kad tražiš tajnu groba iz nekog dalekog vremena, ne traži je u sarkofagu, u zemlji ili gromili, traži je tu negdje oko sebe i u sebi. Budi siguran, naći ćeš je. Ako je sretnoš a ne prepoznaš, ne reci, nema je, reci, ne vidim je.

9.

Treći dan nakon Stojanove pogibije, dok se od naporna puta odmarao u Sinju, ženo je, po običaju da se nadređenima javlja s bojišta, napisao Senatu i Državnoj inkviziciji pismo istovjetna sadržaja. Pismo je uzorak političkog govora koji uspijeva stvarnost prepričati u tančine skrivajući potpunu istinu o toj stvarnosti. U osamnaest sati na uzvisicama oko grada počeo se u velikom broju pokazivati Turci. Nekoliko sam puta Hrvatima, koji su bili tri milje udaljeni od nas, slao časnike iz svoje pratnje s porukom da nam se pridruže, ali ih na to nisam mogao privoljeti. A broj je Turaka neprestano rastao. Vitez Janko, ne mogavši podnijeti toliki kukavičluk svojih ljudi, a ne znajući obuzdati svoje junačko srce, sa samo deset drugova zametne s Turcima borbu. Ali se oni ne htjedoše odmaći dalje od puškometa. Više sam mu puta svjetovao da se ne upušta u boj i da ostane uza me, ali ga nisam uspio odvojiti od neprijatelja, jer je bio zanesen vlastitim junaštvom. Hrvati su izdaleka promatrali što se događa, ali nisu htjeli priteći u pomoć svome poglavici. Videći da je vitez Janko odmakao daleko naprijed, pobjoao sam se za njegov život i poslao mu u pomoć jedan konjički eskadron pod zapovjedništvom kapetana Radoša. Nastade i s jedne i s druge strane silovit okršaj, u kojemu pade vitez Janko pogođen puščanim metkom i udarcem sablje preko leđa. Sila na koju je udario bila je kudikamo nadmoćnija

njegovoj, ja sam mu u nekoliko navrata strogo zapovjedio da ne napada, pa se slobodno može kazati da je sam potražio smrt. S mrtvim njegovim tijelom otišao sam osobno u hrvatski odred i pokušao ih nagovoriti da osvete svoga gospodara. Ni moje nukanje ni mrtvo tijelo nisu pomogli. Divlji i nepostojani, vjerolomni i neukrotivi, bili su odlučni na povratak i bez moga dopuštenja. S mukom sam ih zadržao i povukao se uredno i bez gubitaka. S obzirom na mali broj plaćene konjice i mogućnost da u povlačenju budem iznenada napadnut, izabrao sam među Hrvatima dvije stotine konjanika i od njih obrazovao dva eskadrona da se napadaču učini brojniji i jači odred duždeve vojske. Noću, u mučnim, trenucima, dok smo obilazili Duvanjsko polje i verali se po planinskom bespuću, kao i ostali njihovi sunarodnjaci, i oni sii me napustili, pa ujutro ni jednog od njih nije više bilo uza me. Sav teret moga osiguranja moralo je izdržati ono malo plaćene konjice. Strah da su mu se Hrvati oduprli otvorenim neposluhom, i da su ga napustili kad mu je bilo najteže, neće lako napuštati žena, a pojačat će se i izazvati nesanice kad Senat i Cornero iz Herceg-Novog stanu uzastopnim pismima požurivati novi upad u Ramu. Pohod na Duvno nije ga odvikao navade da se odmara posjećujući obrtničke radionice, prodavaonice, krčme i svratišta. Sva se razlika od onoga što je radio nekad, a što radi danas očitovala u tomu da je, prije nego obrtnicima i trgovcima, svraćao gostioničarima, možda zato što je njegov posjet krčmi manje zazoran. Kad ga je vidio, vlasnik Rejhane-Bosiljka nije se ni obradovao ni iznenadio, kao što općenito postupaju nasmrtni uvrijeđeni ljudi. Ponio se ravnodušno i, kao svakog gosta, upitao ga što želi, piće, jelo, konak. Bit će ljubezno podvoren. A kad ga je žena odbio, rekavši da od svega ponuđenog ne traži ništa osim da sjedi i gleda, vlasnik ga je jednom teatralnom gestom ovlastio da mu sav okoliš stoji na raspolaganju, stolice i

stol za sjedenje, a dvorište i oleandri u njemu za užitak u vidicima. Dok je žena ulazio u krčmu, Ćudovište s lutnjom, ležao je na komadu sukna na niskoj ploči podno zida, uz bačve iz kojih su rasli oleandri. Ćim je vidio da žena ostade sam, protegnu se, ustade, namjesti lutnju na prsima i priđe ženu. Duboko se nakloni, čelom dotaknu stol, ruke smjerno držeći na prsima dok mu je lutnja visila na uzici o vratu kao zvono na ovnu, i ne čekajući da bude ponuđen, sjede nasuprot kapetanu duždeve konjice. Pričalo se da je Ćudovište nesvršeni liječnik, da je bio čudo od djeteta prije nego je »sišao sa švere«. Bila je to strašna priča o tome kako odveć pameti škodi zdravoj pameti, i kako ne treba učiti jer ćeš poludjeti. Tko će u te priče vjerovati, slobodno mu je, neka vjeruje, ali je istina da pred žena nije sjela obična luda koja mahnita, cmizdri i psuje, pred njega je sjeo čovjek koji je znao dugo i zanimljivo pričati. Jer, ako i nije istina da je samo gram viška pameti dosta da ostalu pamet Smuti, pa je u pameti sigurnije biti ubog nego bogat, istina je da je Ćudovište proveo u Padovi više od deset godina. Na studijama ili ne, morao je tamo nešto i naučiti. Ćudovište je bio starac, ne po godinama nego po onomu što je od njega ostalo. Na mršavoj bradici, koja se namreškala sitnije nego prezrela maslina u prosincu, raslo je u tri čuperka po desetak sijedih dlaka. Usne mu bijahu rastvorene, usta izdužena kao pri smijehu, a desni prazne ili s kojim crnim krnjatkom, pa se činilo da se Ćudovište stalno smiješi. A kako je smijeh bezubih uvijek žaloban, Ćudovište je na svom licu nosio uvećan bolni osmijeh svih luda, čime je razoružavao ljude i kad bi se na nj morali ljutiti, i čime je javno pokazivao da je s onu stranu pameti. Jer, zna se, u životu se malo čemu možemo nasmijati, pa i onda nakratko. Taj izraz dobroćudne ludosti pojačavale su oči s natečenim kopcima koje su i na najvećoj suši bile vlažne, kao da će, evo sad, zaplakati zbog neke teške uvrede. I da ne zaplače, da ne budeš ti onaj koji će

otvoriti slavinu dugo skupljanih suza, ljudi su ga bili voljni saslušati. Ukratko, općinjavao je tim istrošenim i nasmiješenim licem, pa je čudno što je prozvan Čudovištem. Vjerojatno ne zbog oblića, Čudovištem je prozvan zbog onog što je govorio i što je uz pratnju lutnje pjevao. - Gospodine - rekao je - mudri ljudi govore: staru čovjeku bježi od očiju jer staro svaćemu nalazi zamjerku, a mladu bježi od prkna jer mlado sve pojede. Ja vas gledam i mislim, je li ovaj mlad ili star? Kad pomislim da ste stari, onda ste zbilja staro zanovijetalo; a kad pomislim da ste mladi, vidim vas kao žderača zdravih zubi. Što je to, pitam se. Da on nije u srednjim godinama kad se u jedno spajaju mana mladosti i mana starosti? Kao starac sve prati i sve ocjenjuje, a kao mladac sve proguta. Poseban čovjek, zamjerke daje da bi ono što je opisao i progutao. I kad sam se tomu dosjetio, pade mi na pamet: ovaj čovjek mnogo zna, hajde da ga upitam za gluhonijemog svinjara. Jeste li čuli da je nestao? Niste? Ispričat ću vam. Zvali su ga gluhi svinjar, zvali su ga Pako, kako mu je navodno bilo ime, ali zovi ti gluha kako hoćeš, on se ne odzivilje ni na jedno ime, pa mu je svejedno, bilo ružno ili lijepo, omraženo ili slavno, do čega ljudi zdrava sluha mnogo drže, pa kadikad poželiš da svi ogluše. Potjecao je od porodice Meštrovića. Ali - potjecao! Pripadao im je ili, najtočnije, čuvao je njihove svinje, pod njihovim se krovom krio od kiše i za njihovim je stolom lomio prosov kruh. Već kad mu je bilo trideset godina, nitko nije znao reći po čemu bi on bio rod Meštrovićima, obitelji od četrdeset članova u kojoj se mnogo ženilo, rađalo i umiralo, pa se nije znalo ni tko je komu što u rodu, ni tko je od koga potekao, kad je tko koga rodio, pa opet tko je kada umro i koga je iza sebe ostavio. Pri tolikom protoku ljudi kroz korito života i smrti jedne obitelji, nije se moglo znati tko je čiji ako sam nisi pamtio tko su ti roditelji a tko kakav rod. To su svi mogli, samo nije mogao gluhonijemi

svinjar. Majka i otac, koji bi sigurno znali njegov životopis, umrli su ne proširivši porod, da Pako ne dobije svjedoka svog podrijetla. Neki su tvrdili da je nezakonito dijete neke Meštrovičke, koja se poslije udala i zapustila majčinstvo. A bilo je i onih koji su se kleli da nije njihov, da su ga Meštrovići našli negdje i gluha i nijema, doveli ga u svoju mnogočlanu obitelj i odgojili za svinjara, jer im je za taj svinjski posao trebao netko stran. Čudno, ne znaju čiji je, a svi pamte kako je mali Pako postao veliki svinjar, neki kažu, svinja gora od ijedne u krdu. U njegovu slučaju, potreban je oprez i kad kažeš ovo je, i kad kažeš da to nije. Svinjare zamišljamo prljavima, a Pako je išao odjeven i čist kao da je svaki dan svetkovina. S druge strane, kako ćeš nego svinjom nazvati svinjara koji svoje krdo namjerno pusti da kida klasove tuđeg žita dok se on gradi da spava, i komu vlasnik ne smije svinje istjerati iz štete dok se njihov himbeni pastir ne probudi? Pa, zbilja, kako je taj Pako svinjar postao toliko prase? Oni koji ne poznaju selo misle da je prvi posao djeteta čuvanje stada janjaca. Tko bi nejaku dao da čuva te vižlaste životinje na koje vrebava vuk, lisica, orao i podivljao pas! Prvi posao seoskog djeteta je sakupljanje balega, konjskih, volovskih i magarećih. Splete se košara od vrbova pruća i na nju privežu dvije naramnjače da je dijete može uprtiti na leđa. Kaže mu se: ako do podne nakupiš punu korpu balega, dobit ćeš čitav ručak; ne bude li nego dopola, objed će ti se prepoloviti; a doneseš li praznu, nećeš imati što jesti. Korpe s đubretom istovaruju se na njive, u vrtove i vinograde. Na tim mjestima bilo što da usiješ, rađa zemlja trostruko. Preko godine vrijedno dijete može zagnojiti dan oranja. Svaka kuća ima više djece nego dana oranja. Zapnu li sva, može se zamisliti koliko će te male ruke i nejaka leđa pridonijeti urodu. Jedina je neprilika što balega nema u izobilju. Stoke je toliko koliko je ima. Po njenoj brojnosti, gnojiva bi moralo biti i na putu i na pašnjacima da nije mnoštva djece koja gnoj kupe, i da nema čobana koji ne dopuštaju da

njihovo živinče ostavi za sobom balegu. Oni uza se nose vrbove sprtvice i izmet, još neohlađen, kupe sa zemlje. Takve nazivaju svakakvim imenima, u kojima se sramoti škrtost a ne sakupljanje izmeta. (Tako odvjetnik splitski, inače rodom Trogiranin, ugledni gospodin Nećugakazati i danas nosi ime Balegar, jer nije dopuštao da se njegova živina pobalega na tuđu njivu pa da netko ubere deset klasova ječma više. A priznat ćete, biti odvjetnik s tim imenom nije ugodno. Ljudi su zlobni, pa i za njegove govore kažu »baleganje balegara«. Vidite dokle čovjeka može dovesti oskudica: u mladosti, gnojiva; pod starost, pameti). Kad su Paki natovarili košaru na leđa i naučili ga da nema ručka bez balege, on je brzo pojmio u čemu je stvar: lako je nakupiti korpu balega kad bi balega bilo. Pred krčmom Maksima Bilčara uvijek je mnogo konja, i po pedeset kad turma naiđe. Ali je žena krčmareva naredila slugama da balege kupe i nose na njenu gnojnicu iza kuće. Bila je imućna, ali nitko nije toliko imućan da bi svoje balege prepustio drugomu, jer je to isto kao kad bi od tri klasa ponikla na svojim oranicama dva iščupao i bacio u vodu. Pako, koji još nije bio svinjar, ali se pripremao za to zvanje, napuni svoju košaru pred Bilčarevom krčmom krijući se za repove malih bosanskih konja pod velikim samarima. Uspijevao je dok ga s prozora nije ugledala Ana, žena Bilčareva, i naredila sluzi da mu oduzme košaricu, gnojivo istovari na njenu gnojnicu, a potom je pred Pakom izgazi nogama. Sluga obavi posao kako mu je gazdarica naredila, a Pako ode u mladi Bilčarev vinograd, u kojemu su uz jednogodišnje loze rasli i ovogodišnji navrci, i jednog po jednog, udarcem nogom u panj, polomi više od sto navrtaka. Kad je Bilčar doznao što mu je učinio gluhi skupljač balega, dohvati svoj lijepi štap što ga je kupio na sajmu u Mostaru. Pred Meštrovićevom kućom zatekne Paku i, razjaren, baci se na njega štapom. Nije ga pogodio, osim malo po petama. A Pako zgrabi skupocjeni štap i udari njim o zid, jednom, drugi put, i prebi ga u tri komada. Bilčar se uhvati objema rukama za glavu i reče:

- Ne znam što mi bi da sam za onim smradom bacio onako skup štap. - I sam vidiš, Maksime - reče mu jedan od Meštrovića. - Takav je: ti njemu jednu, on tebi dvije. S njim se ne može nego ga pustiti da radi što hoće, ili ga... a to bi bio grijeh. Zbog balege? Sutradan je Pako dobio novu košaricu i otišao ravno pred Bilčarevu krčmu, pokupio što je našao ispod konjskih nogu i, kako nije napunio košaru jer je karavana dojahala tek pred njegov dolazak, sjeo je na dvorišni zid i čekao da konji isprazne crijeva. Vidjela ga Ana Bilčareva, zgrabila prut i nasrnula: - Opet si došao, lopove! Maksim je uhvati za suknju i ne dade joj da iz kuće iziđe: - Pusti dijete neka kupi! To i nije naše. Udariš li ga, napraviti će veću štetu nego u vinogradu i na mom štapu. Tako je odsle Pako bez velike muke zarađivao svoj ručak. Mnogi su mu odobrali: neka, ako su Bilčarevi gosti, nije Bilčarevo i ono što konji iz sebe istresu, jer bi životinje to prosule putem da im vlasnici ne piju u krčmi. Zamalo, Pako postade istjerivač pravde. Ali, onaj koji se nauči od drugoga uzimati, pravdajući uzimanje pravičnom podjelom dobara, uzimat će i kad ne bude potrebe za dijeljenjem pravde. U selu je bilo mnogo smokava, ali takve kao što je u Siće Pokrajca zvanog Kizle nije bilo. Najranije bi sazrela, davala sočne plodove i trajala sve do kasne jeseni ako mrazovi ne dođu ranije. Pako bi se ujutro rano, dok su smokve hladne i rosne, popeo na najvišu granu. Neka ga vide, što se on koga boji! Jedno ga jutro dočeka Kizle s kolcem u rukama. Čim se počeo penjati, Kizle ispade iza stoga sijena i kolcem po njemu. Pako polagano siđe i ode zlovoljan. Nije otišao daleko, sakrio se iza zida i čekao da Kizle ode kući. Onda je donio zapaljenu glavnju i sjurio je u stog sijena iza kojega ga je Kizle dočekao. Sijeno izgori, i Kizle dođe Meštrovićima, kaže:

- unaj mi vaš gad zapalio sijeno. - A zašto ? - pita ga jedan od Meštrovića. - Jutros sam ga uhvatio na smokvi. - Ni mi ne znamo što ćemo s njim. Ja sam mu jednom rekao da ne bere zelene bajame, a on uzme stolac i razbije mi njime glavu. Pusti vraga neka bere, a mi ćemo ti svakog dana platiti oku smokava. Kad ga je Kizle ponovo otjerao sa svoje smokve, on mu je uhvatio sina, vezao ga za stablo i ostavio vezanih usta dva dana i dvije noći dok na njega nisu naišli čobani. Kad ga je Kizle još jednom isprašio, on ga je dočekao u zasjedi, bacio na njegov kamen i pogodio njegovu ženu posred čela. Sva krvava, rekla je mužu: - Vrag odnio i njega i smokve, pusti ga neka ih bere, udavio se u njima! Selo je znalo što se događa Kizli i njegovoj smokvi. Selo se smijalo, selo je pričalo. I kad je Pako počeo brati trešnje, ne Kizline nego nekoga drugog seljaka, ovaj je znao kakve je muke s njim mučio Kizle, kako se selo rugalo, i ostavio je Paku na miru, neka bere. Neki bi priznali da su ga vidjeli na svome i žalili se što mu ništa ne mogu; neki su rekli da bi voljeli da ga nisu susreli; a neki su se gradili da ga ne vide i kad im pod nosom činio štetu. Kao neminovna posljedica straha i stida, nastao je običaj da se s njim razgovara na udaljenosti. Kad bi ga ljudi vidjeli da njihovo krade, izdaleka bi vikali da bježi, da se goni u... psovali mu sve po redu, i ono što ima i ono što nema. Ali ga nisu napadali, nisu ga progonili. Bili su mu smiješni dok ih je gledao kako lamataju rukama, kako prijete kolčevima, otvaraju usta i vitlaju jezicima. I smijao im se. On ih nije čuo, nije im mogao odgovoriti ni raspravljati s njima. Između njega i njih stajao je i veći razmak nego što su ga sami izabrali - more nerazumijevanja koje nijedna galija dobre volje ne može prebroditi. Svojom gluhom pameću spoznao je važnu istinu da svaki čovjek radije ustupa jedno nego ostaje i bez drugoga i, zaintači li se, bez ičega. Kad je to zloduhovo '

i

došaptavanje provjerio na Bilčarevim balegama i Kizlinim smokvama, mogao je u život krenuti vedra čela. Postavši jednom pastir, svinjario je do kraja života. Nitko ga na to nije silio, mogao je svinjarski prut zamijeniti motikom i kosom, ali nije htio, lakše je hodati za svinjama nego se grbiti na njivi i livadi. A što je kao svinjar bio osamljen, nije ga zabrinjavalo, jer i kad bi se nalazio u mnoštvu, nijemu i gluho, bilo mu je isto kao da je usred puste šume. Već smo vidjeli kako je svoje svinje naučio napasati u tuđem polju i žiriti u tuđem hrašću. Predstojalo mu je naučiti krdo na bezuvjetnu pokornost, da svaka svinja poštuje zakonitosti krda i ugled svinjara. Uskoro, krdo mu je bilo uzorno, a sam je postao savršen svinjar od koga bi svi svinjari svijeta morali učiti. A tek kako je korist od svinja znao izvlačiti! U jesen, o Božiću, kad su godovi, imendani, slave, ženidbe i rođenja, Meštrovići su klali svinje, pekli praščiće, sušili kobasice. Ali zaklati nijednu nisu smjeli bez Pakina odobrenja. Već nekoliko dana unaprijed čitava obitelj, pogotovo njen ženski dio, na mote mu je saopćavala što hoće, davali mu najbolja jela, pojili ga orahovaćom i travaricom, pitali što mu od odjeće treba, čarape, hlaće, opanci. On bi kazao što hoće, oni bi mu želju morali ispuniti prije nego zatraženu svinju odvuku na klanje. Zbog toga je Pako bio najbolje odjeveni svinjar. Ali, to nije bilo sve. Dan uoči klanja morao se ispuniti posljednji Pakin uvjet: češkanje pred san. Ispružio bi se na svoj ležaj svučeni dogola i pokrio pokrivačem ispod kojeg su stršile noge. Dvije žene, koje Pako odabere, s pijevčevim perom u rukama klekle bi pred njegova stopala i blago, čas mekanim vrhom, čas tvrdim korijenom, prevlačile pero uzduž, poprijeko i ukriž Pakina velikog stopala. S početka se kikotao, grčio se, poskakivao; kad se stopalo navikne na pero, prelazi u slatko protezanje, uzdisanje i mekano previjanje; i naposljetku, preplavljen blaženstvom, zaspi osjećajući ovaj svijet i ovaj život tako ugodnim kao što je prijelaz pera pijevčeva repa preko tabana.

Mnogi misle da je Pako češkanje po tabanima naučio od svinja. Svinju počeskaj ispod trbuha i ona će ti leći na ruku. Neka misle! Zar vrijedi nekomu sklonu zabludi tumačiti da češkanje po trбуhu jest, doduše, svinjska navada, ali da ne može biti samo svinjska kad svatko zna da između češkanja i podilaženja nema nikakve razlike. A podilaženje je česta ljudska vrlina. Svaki bi svinjar morao biti zadovoljan i polovicom onoga što je gluhi Pako znao i imao. Vjerojatno je i on bio zadovoljan, nije govorio, ali se moglo zaključiti po odluci da posao svinjara zadrži i u zrelih godinama. Zato je zastrašujuća istina da ga je mogla uništiti pojava bijele lasice, te lijepe životinje slične prividenju koja navješćuje sreću i nesreću, šapćući i gluhima o vječnim zakonitostima koje još ničija drskost nije pobijedila. Neki tvrde: svinjara je upropastila bijela lasica. Neki im protuslove: ako se izgubio pošto je susreo bijelu lasicu, ne znači da ga je ona upropastila; znači samo ono što jest, da je od tog dana počeo propadati. Ali, kakve razlike ima u tomu da je lasica kriva, i da je zlo došlo bez njena udjela nakon njene pojave? Konačno, zar je malo ljudi, hodajući za srećom koja im je namigivala, naišlo na jamu s ostrim koljem? Pako je jednog nezapamćeno sušnog ljeta čuvao svinje kod Ostojića koliba u prodoljima između vrha Jastrebovca i Varde. Svi su izvori bili presušili, lokve presahle davno prije njih, pa je svinje mogao poжитi samo snijegom što ga je s mukom vadio iz spilja na Vardi i Jastrebovcu. Bilo je podne. Svinjama je podijelio čanak vode po glavi tako da ih je pet po pet puštao u ogradu s koritom, u koje je prethodno bio izlio deset lončića sniježnice. Kad su svinje polegle ispod hrastića daščući od topline i žeđi, i Pako je legao na rogožinu ispod grma rujevine. Nekoliko koraka pred njim, u kamenim liticama koje su čobani koristili za solilo, bile su dvije prirodne kamenice u kojima se, samo kad su kiše padale i kad je vode bilo na svim pojilima, pa na kamenice ni živina ni čovjek nisu navraćali, gdjekad zrcalila čista zelenkasta

voda. Sad im je dno bilo suho. Eto, tu je, na to solilo i nad te kamenice, tko zna otkuda, iz koje duplje u drvetu i škrape u stijeni, išetala bijela lasica koju zbog njene bijele svijetle dlake, tankog struka i umiljate glave narod zove nevjesticom. Hodala je po vrućoj ploči, kružila oko kamenica, gurala glavu u njih, lizala im suho dno suhim jezikom, vrtjela se oko vlastita repa i saginjala glavu kao da će proplakati od jada što ne nalazi gutljaj vode. Pako se diže, uze lončić i ode u spilju. Otvori mijeh i nali čanak hladnom vodom. Kad je s njom došao na solilo, ne nađe tamo nevjesticu, ali je znao da nije daleko. Ulije vodu u jednu od kamenica i ode ponovo na svoju rogožinu ispod rujevine. Nevjestica se povrati i nadušak popi svu vodu. Obliznula je jezikom gubicu, poskočila i nestala u grmlju i ne pogledavši svoga dobročinitelja. Pako ode do kamenice da vidi je li sve popila. Kad, sa dna ga gleda zlatni dukat deset puta veći odijednog u kesi krčmara Bilčara. On se osvrne oko sebe da vidi kamo je nestala nevjestica. Ugleda je na vrhu jedne stijene. Kao da mu se nasmiješila i namignula. A potom nestade. Ni toga dana, ni toga ljeta, nikad je više nije vidio, premda je i dalje trajalo pakleno sušno ljeto. Prostro bi rogožinu, ispružio se u hladu rujeva drveta i gledao na solilo i kamenice. Držao je čanak napunjen vodom, ali se bijela nevjestica nije pojavljivala ni s dukatom ni bez njega. U gluhoj tišini, u kojoj, usput kazano, ne živi samo Pako, nego svaki svinjar i mnogi ljudi, neki mu je duh šaptao duši: ne dolazi nikad više na kamenicu gdje ti je nevjestica jednom dukat ostavila, jer, gdje ti se jednom posreći, drugi put neće; sreću ne možeš ni | uhvatiti ni dočekati, nego samo susresti, zato hodaj, j zato hodaj; neki će reći da bježiš, a ti tvrdi da tražiš, j I gluhi svinjar ode, kao da je u zemlju propao, nitko ga ne susreće na putovima, nitko ne zna u čijoj se kući krije od kiše. Ima dva tumačenja gdje bi mogao biti: jedno, da je

na vrijeme uvidio kako sreću, koju je postigao otimljući Bilčaru balege, Kizli smokve, kroteći stado i prodajući njegove mješine za češkanje tabana, ne može dvaput postići na istom mjestu, jer se svakoj napasti nađe obrana, pa je skupio svoje stvari i otišao s onim što zna tamo gdje ga ne poznaju; a drugo, da nije bio pronicav, predvidio stoga čeka i pobjegao, nego čekao do posljednjeg trenutka, do žutog lasičina dukata i oka koje namiguje, dok nije dočekao onoga komu je bilo dosta češkanja tabana i koji je prebrodio more nerazumijevanja između svinjara i onih koji su na nj izdaleka vikali. Tumačenja su daleko jedno od drugoga kao smrt od života, s jedne strane, a s druge, tako su blizi kao što su blizi najsličniji blizanci ovoga svijeta življenje i umiranje. Pokraj dvorišnog zida sumorne Rejhane-Bosiljka prođe visok seljak. Zid je veći od bačve, ali mnogo niži od oleandrova stabla, pa se seljak pokazao kroz lišće. Činilo se da negdje daleko na obzoru u nekoj šumi, gdje se zbivaju priče, neki čovjek, zna se koji, žurno zamiče pred potjerom. - Vidim svinjara - rekao je Čudovište - eto ga u vašim očima, gospodine! Slika mu je jasna kao odraz ribiča u jezeru iznad solinskih mlina. Kad mu je odraz u vašim očima, vi biste morali znati gdje ga vidite, na kojoj strani svijeta, na kojoj gomili gnojiva i među kojim svinjama. Onaj koji mnogo zna, znat će i gdje je jedan gluhonijemi svinjar. - Ne znam, pjesniče. Iskreno vam kažem da ne znam. Ja ga, istina, vidim, on je u mojim očima i u mojoj duši, sve o njemu znam, ali ne znam gdje bi se mogao nalaziti - rekao je ženo i zamolio krčmara da mu nešto donese, da skvasi grlo. - Svinjara bi bilo lako naći da je jedini, da postoji samo taj što je Kizli krao smokve. Ali, ja znam mnoge koji, da bi svoje svinje držali na okupu, jednog člana krda prisile da skviči i zapomaže; znam i one koji utjeruju u tor i tuku da nitko ne vidi, pa modrice postaju tajni govor između svinje i gluhog svinjara; znam i one koji prodaju jedno

198

po jedno iz svoga krda pribavljajući sebi korist, one koji lako svakoga žrtvuju za češkanje po tabanima - ali tko bi među njima bio Pako, ne znam! - Potrudite se, gospodine! Zavrijedio je. Bit će bolje da ga i kasnije nađete nego nikada. Možda o njemu čujete još štogod, ali ako ste i ovo čuli, osobito priču o I bijeloj lasici, za mudra će biti dosta. Zašto sretan | čovjek postane budala? Zato što sreća otupljuje čula, i i biće obuzeto srećom ne može čuti opomenu. Opo- !\ mena je u životu vrlo malo. Ne čuj i one što se rijetko javljaju, pa ćeš iza prve okuke nosom u ledinu. Krčmar je donio vino u dva vrča, u Pij Ante i Pij Mate. ženo je vrč obgrlio dlanovima, hladio znojne prste, pio često i pomalo. Čudovište je nagnuo i potegao. Kad je vrč skinuo s usana, duboko je udahnuo, nasmijao se, obrisao rukavom razrovana usta i rekao ženu da će mu sada pjevati pučke pjesme, više vesele nego poučne. Pjevao je o tri hajduka, o Muciću, Skuji i Suvaru, koje su kod Zagvozda uhvatili na spavanju, odsjekli im glave i donijeli na kopljima u Omiš. Bože, svakoga sačuvaj nenadane smrti, i mirna domaćina i gorskog hajduka. A Muciću, Skuji i Suvaru poručuje: eto, što vam sila vrijedi! Opako živjeli, opako ste i završili. Nosi ruke dalje od tuđe muke. Tako su rekli, a kako su rekli, tako je on opjevao. Po svem je svijetu smutnja, nesklad je na sve strane. Bogzna kamo je pokoj otišao, zna se samo da ga više nema. Zemljom hodaju dobri ljudi mlake pameti. Kad--ih metnu u hladovinu, oni misle da su sklonjeni sa 1-sunca. Dva su se susjeda posvađala, potukla i jedan drugoga ubila. Za njih se jedino može reći da jedan drugomu nisu ništa dužni ostali. Svi ostali umiru kao dužnici svojim ubojicama. '

Umjesto da sam predvodi čete, kako mu je izrijekom zapovjedio namjesnik Cornero, ženo je u Ramu poslao Smiljanića, Nakića i Miljkovića, pridodavši im zapovjednika plaćene konjice Ivana Radoša. Pred namjesnikom i Senatom ispričao se bolešću. Kad je od njih dobio pristanak, ispratio je vojsku do Prologa, vratio se u Split, sjeo za stol i počeo pisati dugo pismo Državnoj inkviziciji o Pavlu Vučkoviću. Pred sobom je imao obrazac upitnika po kojemu se taj dokument sačinjava. Nije bio zadovoljan ni izborom ni rasporedom pitanja. Lični opis, žene, vino, srebroljublje, pa onda čvrstina vjerovanja, politička pripadnost, potpora i pomagači. I nepotpuno i zbrkano. Ako se na ta pitanja daju nepovezani odgovori, inkvizitor neće stvoriti ni približno ispravnu predodžbu o obrađenoj osobi, jer su odgovori nužno šturi a nerijetko i protuslovni. Bilo bi mu žao da Inkvizicija iz njegova pisma ne zaključi kakav je to čovjek, jer je on uvjeren da zna s kim ima posla. Ni izvještajima nije zadovoljan. Doslovno, o svemu i svačemu, polovica je materijala smiješna, jedna trećina napuhavanje uhoda da se vidi kako zaslužuju plaću, a tek se preostali dio može iskoristiti. U prevedenim ispisima iz dvije Vučkovićeve knjige propovijedi ima najviše njegovih tragova, ali ni ta predradnja nije ženu po volji: priređivači tih ulomaka, dva prevodioca u zadarskom Uredu za prijevode s hrvatskog na talijanski, birali su samo odlomke političkoga sadržaja odvajajući ih od ostalog dijela propovijedi, redovno neke priče iz Svetog pisma i života svetaca, uz koje su

ti odlomci pristajali kao kora uz drvo, i sad, kad ih ženo pročita, ne znajući uz kakvu priču pristaju, teško mu je pogoditi njihovo pravo značenje. Sam nije znao čitati hrvatski, prijevode Vučkovićevih spisa trebalo bi godinu dana prevoditi, pa je više od polovice ulomaka bacio u vjetar. Na žalost! Možda se baš u odbačenom nalazi skrivena poruka koja bi predviđjela ponašanje ovog čovjeka u nekom sudbonosnom slučaju. Usuprot svemu, pisao je, nije htio da Vučković dođe u Cetinu prije nego Inkvizicija složi u svoj arhiv debele korice njegova fascikla. Nije bio siguran da opisuje stvarnog Pavla Vučkovića, jer od osjećaja da nekoga poznaješ do opisa iz kojeg će i drugi steći tvoju sigurnost dalek je i vijugav put, pa mu se povremeno činilo da opisuje sjenku čovjeka koju je sam stvorio, a da mu čovjek izmiče. Pavao Vučković je osrednjeg stasa, nabijen, širokih ramena, skladna struka i lijepa obličja. žive šarene oči odaju neobičnu pronicavost, a visoko čelo dubok um i veliko lukavstvo. Vješto jaše, još vještije baca koplje, što je u drugim zemljama nespojivo s redovništvom. Podjednako zna i kako se politika vodi i kako se proso sije. Raspoložen je i nasmijan, pa u neprilikama ohrabri one koje oko sebe okuplja. U njemu se na sretan način spajaju dva suprotna pola ljudske naravi: pretjeran vitalizam i bolesna sklonost umovanju. Dinamizam podređuje misaonost pretvarajući je u svoju vodilju, a misaonost crpi snagu iz sudaranja u nimalo laganom životu. Takvi neminovno pod starost dozive prijekor da nisu bili dosljedni, da su nekoć govorili jedno a sada govore drugo, da su se pokazali kao prevrtljivi i nepostojani ljudi. Sami nikad ne shvate kako se njihove mijene nisu razumjele. Jer, zašto bi razvoj smatrali nepostojanošću a spoznavanje prevrtljivošću? Kao da je čovjek dužan već na početku života znati sve ono što će ga snaći do kraja! Kao da nije puka slučajnost što ponetko u dvadesetoj predvidi ono što će mu se dogoditi u pedesetoj. Obična je natega kad pojedinca čuješ da se hvali kako je u tančine predvidio buduća zbiva-

nja. Ne, Vučković nije od takvih. On je čovjek mijene i prilagodbe. Ali se ne prilagođava bez vlastite cijene. Postavi je, cjenka se i uzima ono što se trenutno najviše može dobiti. Kad Vučković siđe u Cetinu, pod njegovim utjecajem bit će više od dvije tisuće vojnika. Senat će dobiti lukavog i prilagodljivog političara s kojim će, ako ga bude htio trpjeti, morati biti oprezan i uporan. Ne treba smetnuti s uma da je on redovnik i da se s te strane na različite načine može utjecati na njega, ali se u tomu ne smije pretjerivati. U ovom narodu redovnik je jedini naobražen čovjek i zamjenjuje, kako već umije, školovane na svim onim dužnostima koje učeni ljudi obavljaju ondje gdje ih ima. Jedan doušnik javlja da Stjepan Matić, gvardijan samostana u Rami, katkad govori Vučkoviću da su ga pijana zaredili. Vučković se na to ne ljuti. Ako ga upitaš zašto mu starješina reče da je nedostojan nositi redovničku haljinu, on će sam, u smijehu, ispričati zgodu koja je Maticu poslužila da izrekne takav sud. živio čovjek sklon vinskoj kapljici. Kad ga vino uhvati, ostane i bez duše i bez pameti. Prije nego bilo komu drugomu, dodijao je vlastitoj ženi. Ona ga omrznu i smisli kako da ga se oslobodi. Kad se jednom opio da za sebe nije znao, ona zovne redovnike iz susjednog samostana i reče im, moj čovjek umire. Dok je bio zdrav, govorio mi je da će, prije nego umre, ako do tog dođe, postati redovnik, kako bi ga zavjet spasio od smrti. Zato, oci moji, obucite ga u redovničku odjeću. Redovnici ga obukoše i odnesoše u samostan. Sutradan, kad se čovjeku razbistrila pamet, a dim od loze izišao iz glave, ugleda na sebi nabit i začudi se. Tu prisprije žena i reče mu, zar ne znaš tužan da si imao umrijeti i da si u pravi trenutak, nekoliko časaka prije nego ćeš pasti u nesvjesticu, zavjetovao se Bogu da ćeš, ako te ozdravi, postati redovnikom? Kad je čuo što mu žena reče, poboja se da će prekršiti zavjet, makar da ga je dao u pijanstvu, i uvrijediti Boga, pa pristade na samostanski život, nepriljubljen na nj. A

njegova žena, koja je i do tada tajno prilijegala uz jednog krojača, preudade se. Neupućeni bi mogao pomisliti da Matić kori Vučkovića što više ne priliježe isposničkom životu. Naprotiv, stari gvardijan, koji ni kad je bio pri punoj snazi nije volio svjetovni dio svoga poziva, daje znati da je te poslove prepustio Vučkoviću i da u njega ima povjerenja. Jer, zaboga, Vučković je redovnik samo zato što je bio pijan dok su ga zaredivali; trijezan, i dalje bi bio ono što jest. Državnoj inkviziciji nije suvišno poznavanje ove pričice o prevarenom mužu, ni zbog vinopije ni zbog njegove pohotljive žene, već da zna: tko god stajao na čelu ramskih fratara, bilo da im ga drugi nametnu ili ga oni sami istaknu, na čelu će im biti, u sjenci ili javno, samo Pavao Vučković. Isti onaj doušnik u svom izvještaju bilježi još jednu pričicu. Kad fratri bacaju kamena s ramena, Vučković je ili najbolji ili među najboljima. Matić mu priđe i pred svima kaže, Pavle, sinko, ja se zbog tebe mnogo stidim. Evo pričice iz knip nr.«"*- ■LStari svećen dijelio pustinji »Vjeruj mi, Budući si osta kora, nisi mori poniznost s mr jednom pokori Vučković će tim, drži da će i jeti nego da ga podršku, jer vje naškodilo. Doušnici koji uživa u narodu, kolaju i u kojim nadahnut, i da ui.

neke su smiješne, neke nezgrapne, ali se kroza sve proteže misao o iznimnom čovjeku. Toj magiji podliježu i doušnici; ili izjavljuju da vjeruju u priče ili se, pripovijedajući ih bez otklona, poistovjećuju s pripovjedačima iz naroda. Inkvizitori i časne sjedine u Senatu pogađaju o čemu se radi: o praznovjerju, o poznavanju ljudske duše, o mađioničarskim trikovima i komedijaškoj neozbiljnosti. Priče će ženo ispričati, uz dužnu ogradu, u Vučkovićeve korist. Možda on sam ničim nije ni zaslužio ni skrivio priče, možda je u puku tim pričama prethodilo uvjerenje da je to rijedak čovjek, osvjedočen na dodirima s ljudima u kojima nije bilo nikakvih čuda, nego samo srdačnost, ljubav, razboritost, pa je puk naknadno, ne znajući drukčije veličati neku osobu nego kroz priču, te priče sam smislio ili ih, već odavno smišljene, sada pripisao Vučkoviću. Sve to ima značenje za onoga tko istražuje praznovjerne tvorevine ovog neuljuđenog naroda i stvarnu čudotvornu moć Vučkovićeve, ali za Inkviziciju, koju zanima njegov politički utjecaj nad narodom koji dolazi u Cetinu, to dođe na isto: ili ga narod voli, pa o njem priča bajke, ili je on bajući obajao narod - on njime vlada, pa uvijek postoji mogućnost da tu moć hotimice ili nehotice zloupotrijebi. Čim okopne snijegovi po okolnim planinama, iz doline Rame, gdje je preko zime pojedena sva trava sadjevena u plastove, krenu prema planinskim ispašama na tisuće ovaca i na stotine čobana. Oni će u planini živjeti do prvih mrazova. U jednom stadu nađu se ovce iz više domaćinstava, od kojih tek trećina svake treće godine, naizmjenice, daju čobane, a neke, koje imaju malen broj radnika za ramsku zemlju, nikako čobane i ne šalju, svoje blago ustupaju drugim čobanima, ustupajući im za napasanje i mlijeko i sir što ga preko ljeta dobiju. Tako pet-šest čobana, ovisno o veličini stada, čuvaju svoje ovce i ovce više svojih susjeda čijega čobana među njima nema. Događa se da od tisuću ovaca, koliko ih stado može brojiti, neke uginu, neke se strmoglave s hridina Vrana, neke se

1

izgube, a neke zadavi vuk ili čagalj. Najčešće se to događa ovcama onih domaćinstava koja su svoje blago povjerila drugim čobanima, pa takvo gazdinstvo računa na gubitak jedne ovce ili dviju, to im dođe kao ujam. Ali, ako im čobani ujme i više od toga, izbijaju svađe, tučnjave i zavlada dugotrajna mržnja. Za čobanima krene u planinu i nekoliko mladih fratara. Misu, pričešća i ispovijedi obavljaju kraj izvora, na proplanku, pod krošnjastim drvetom, na mjestima za koje svi znaju, koja se izdaleka vide. Misnici prevaljuju velike udaljenosti, stanuju u kolibama koje su sami sagradili ili su im pastiri privremeno ustupili svoje, i jedu ono što pastirske domaćice spremne, a jelovnik je mlijeko ili nešto od mlijeka. Te je dvije stvari potrebno znati da se priča razumije. Čobani koji su napasali ovce iznad Blidinjeg jezera kod Filipovićevih jara odluče ispeći bravče, razumije se, ne svoje. Njih dvojica ostanu kod tora da saderu i ispeku, a ostali odu za ovcama pa, kad se u podne vrate, čekat će ih vruća pečenka i topli kruh. Bilo je mirno sunčano jutro. Dva su rr.<— -ložila vatru i pritakla peći brava T- ' anj, drugi je i dalje r>^u , u bukviku i kao vukovi. \ nu, svi bi se \ psi nisu ni \ vić, kršan, 3 promije-

ni

;

e. a?

van

\ koji su ovca obraz 'ivčeva ■iti niz

135

.Reče i ode. Ni jedan jedini pas se ne pomače, samo se protežu i čekaju, napeti da što god u grmu sušne. Sutradan Vučković ne dođe, i ona dva čobana otiđoše sami u torinu da vide što je s proročanstvom. Doista, svaka od njihovih ovaca oplakivala je lopovluk svoga pastira, a ostale ovce gledale su sunčev izlazak čistih očiju. Treba li reći da su dva čobana iduće nedjelje zajedno sa svojim sukrivcima klekla pred Vučkovića i ispovjedila svoj grijeh, da ima ga je on oprostio tražeći zauzvrat duboko pokajanje, i da je slučaj obilato iskoristio u svojoj propovijedi: eto, živina nerazumna plače zbog našeg bezakonja, a mi, stvorovi s dušom i razumom, ostajemo kamena srca. Vučković vjeru ne prihvaća isključivo kao vjeru, njemu je vjerovanje u objavljenu istinu sredstvo uljuđivanja svoga naroda. Da bi to postigao, spreman je neznatno odstupiti od pravovjerja. Isto onako kao što se ne može vjerovati njegovim sunarodnjacima, ne treba vjerovati ni njemu, treba sumnjati da je njegov katolicizam od prave kovine. Od čega se vrč pravi, od onoga je napravljena i ručica vrča - ako se s pravom sumnja u kršćansku dušu ovog naroda, korisno je sumnjati i u njihove pastire. Više da zabavi sijede glave pod perikom nego da dokazuje što je već, uzda se, dokazao, ženo im priopćuje još jednu pričicu. U selu Rumbocima, u zajedničkom kućanstvu živjela je Anica Beško i njen djever Bare, oboje obudovjeli, Anica bez muža, Bare bez žene. Baru su ljudi pitali što se ne ženi, on im je odgovarao: tko je imao dobru prvu ženu, taj se ponovo ženi; tko je imao lošu, nikad više. To isto, preneseno na muža, govorila je i Anica. Ovo dvoje sigurno više neće imati svatova. Žitak im je dobar, imaju svega, samo im je kuća zapuštena. Šimla izgnjila, prokišnjava, a grede se iscrvotočile, napada li dubok snijeg, pod njim će se ulegnuti kao gljiva pod kopitom. Bare je od svake pare polovicu odvajao štedeći novac za gradnju kuće. Držao ga je po rupama u

kućnom zidu kojih je, hvala Bogu, bilo mnogo, pa ih je mogao premještati iz jedne u drugu. Kod tolikih rupa teško je kradljivcu pogoditi u kojoj Bare čuva novac. Ipak mu ih je netko napipao i odnio. Pogledao je u svaku rupu gdje ih je do tada čuvao, ali novca nigdje. Ne znajući komu da se obrati za pomoć, Bare ode s Anicom do Vučkovića s molbom da s oltara pozove kradljivca neka vrati novac siromahu čovjeku, jer, ukrasti je grijeh, ali ukrasti siromašnu - dvaput je veći. U razgovoru Vučković je doznao da Anica ima kćerku za udaju, vjerenu, napovjedi i vjenčanje bit će na jesen. A za udaju se hoće ruha. Dvije udaje i bogatu kuću osiromaše. Vučković zapali svijeće, nešto pročita iz Svetog pisma i reče djeveru i nevjesti: - Pođite vi sada kući, ja mislim da će se novci naći. - A zašto, oče, ne prokuneš lupeža? - reče Bare. - Čovječe, to bi bio velik grijeh prije nego ga pozovnemo da se pokaje. Ako ja zapalim ove dvije svijeće, ukrstim ih i okrenem plamen nadolje, onomu će stoje novac ukrao uskoro komadi mesa od tijela otpadati. Ne treba kleti, pođite vi kući, pa ako za tjedan dana, a najdalje za petnaest. r\p n*-*-'-iodite, i ja ću '~~~\ mu se tijelo ', pitali su ih Odgovoriše suša i trava Pranje vune pokošena ni nećeš moći ^vera: ajmo, neće, mora , on unajmi ila i otjera nje i ugaze ■n kamena obali kod

kola, driješi vreću za vrećom. Najednom vrisnu kao da je našla zmiju: - Braco, dođi ovamo! Vidi što sam našla zamotano u ovu krpju. U vuni na listovima starog platna ležali su svi novci što su Bari ukradeni. Dajući upute doušnicima kako će istražiti ličnost Pavla Vučkovića, ženo im je posebno stavljao na dušu da doznaju koji su mu poroci. Imao je na pameti običaj Državne inkvizicije da potkupljuje, pravi namještaljke, podilazi i, ako ustreba, u poroku guši. Uhode su ispitivale da li trza na suknje, da li pijucka ili loče, voli li slan i mastan zalogaj, može li se potkupiti, je li ogrezoao u gadne nastranosti kakve su sodomija i pederastija, je li član kojeg tajnog društva, bavi li se okultističkim činima i je li praktikant istočnjačkih opskurnih kultova. Na kraju zdušnog istraživanja nekolicine provjerenih njuškala, ispade Vučković bez mane. Vučković pije, jer tko ne pije, toga rđa pritišće; ali pije u trbuh, a ne u glavu. Na vrhu čaše, kao skorup po mlijeku, pliva blistava laž, a na dnu je kao olovo teška istina. Istina koja ubija. Zbog toga je više ljudi pomrlo od pića nego od žeđi. Kad bi ga netko bogato nagradio kućom, novcem, odjećom, ponio bi se kao jež: ježa položiš u svilu, on se izvuče i ode u draću. Njemu se može davati novac, i on će ga primiti. Ali će, čim ga dobije, objaviti svojim da to nije njegovo, da je to svih njih. On nosi habit od grube rase i pod njim donju odjeću od ramskog lana i gornju od vune ramskih ovaca, što mu je pletu, predu i tkaju njegovih sedam nevjesta. Sva mu je imovina sanduk knjiga i jedna puška. Teško da bi išta drugo i poželio imati. Možda toplu sobicu sa zidanom peći u kutu, svijećnjak sa mnogo svijeća, dosta papira, koju novu knjigu i prozorčić kroz koji se vidi Rama i ronci kako raširenih krila sijeku zrak nisko nad vodom. Za suknjom pogleda, ali se nije slućilo da je i za jednom potrćao. Pitaju ga u šali, oće, bojiš li se žena? On u šali odgovara, tko se zla ne boji? Pitaju ga, zašto

zlo kad je to najveća radost? Odgovara, trebalo bi da bude, ali koliko ćujem od drugih i koliko sam vidim, bila krotka ili goropadna, sa ženom je teško izići na kraj. Prića se da je u Rimu gledao sliku nekog slikara koja se zvala »Sedam svetih sakramenata«. U ravnoj liniji, uokvirene istim okvirom, bile su poredane odvojene scene od krštenja nadalje. Ne samo snježno krštenje i djevićanska krizma, nego i pričest i ispovijed, pa čak i posljednja pomast, koja se malo komu sviđi, istinski su ga oduševili. Ali ženidba, pred kojom je zastao vrteći glavom, nije mu se sviđjela. Vidi se, rekao je, da dobru ženidbu nije lako ni naslikati. Pa ipak, kaže Vučković, o ženama se može i misliti i govoriti što god hoćeš, duhovito i glupo, zlobno i dobronamjerno, ali bez žene se ne može živjeti. Vučkoviću je ta žena njegova majka. U njegovoj ćeliji, među oskudnim pokućstvom, obićno na stoliću s knjigama, stoji njena slika u okviru od crvenkastog rašeljkina drveta koje je Vučković usjekao na Vranu, ispilio, osušio i poslao u Mostar da mu od njega izrezbare okvir, koji će zamijeniti jelov u kojemu je majćinu sliku donio iz Italije. Da neka žena iz Rame ima svoj portret, pričća je samo po sebi. A kako je u središtu te pričće Pavao Vučković, zaslućuje da se dvaput isprića, jednom, da se ćuje kako se portretirala ramska se ljanka, a drugi put, da se razmisli zbog ćega Vučković taj portret sobom nosa. Nešto takvo svakoj je policiji poslastica, jer ta slika mnogo više znaći nego se u prvi mah ćini. Bio bi propust ne potražiti njeno skriveno znaćenje, a izbjegavanje da se o toj slici razmišlja neoprostiva nebudnost, i Državna bi inkvizicija mo rala postaviti pitanje slućV.^—1 e revnosti. Tko bude znao ćit»+’ ■ jedinu Vučkovićevu /jerenje, svojevrsno korisno upotrijebiti, ili da se njegovo •esima. netom je završio svetkovine na Vi-

sovcu. S još nekoliko žena i muškaraca, čiji su sinovi bili zajedno s Vučkovićem, iz Bosne je došla i njegova majka. Većini novaka prispjela su oba roditelja, njemu samo ona. Gosti, među kojima je bilo mnogo žena, nisu mogli stanovati na otočiću, pa su im ustupili poljarice u Kobljači i Petrakuši, dvije kućice pokrivene ševarom, uza samu obalu rijeke, na imanju gdje se za potrebu moglo nešto i raditi. Vučkovićeve majka bijaše lijepa žena od trideset i tri godine, dugih i jakih pletenica, tamnoputa, snažno istaknutih obrva i očiju zelenih kao da su salijevene od Krkine vode pod jesen, kad nezamućena teče među zelenim brinama. Jest da je rađala dijete za djetetom, da doji otkako se udala, ali ni porodi ni dojenje nisu narušili njeno zdravlje ni njenu ljepotu. Reklo bi se da niti stari niti grubi, da postaje sve jača i sve izdržljivija. Kod tolike djece, ljubav prema prvencu nije slabila. Kao da je jedino njega voljela, a ostale je samo rađala i odgajala. Bilo je nešto u slučaju kako ga je začela i donijela na svijet, nešto opet u rasprostranjenoj naklonosti matera prema prvorodenoj djeci, a možda najviše u daljinama koje su ih razdvajale. Imali su tu ostati kao gosti samostana dva tjedna, da popričaju i da se izljube sa svojom djecom prije odlaska na dug put i na mnoge godine boravka u tuđoj zemlji, a onda će se vratiti svojim kućama. Svima će se prebivanje na njivama uz rijeku pričiniti dugim i nepotrebnim, samo Vučkovićevoj materi ta su dva tjedna bila kraća od dva treptaja oka. Uvijek se od njega teško dijelila, ovoga puta najteže. Svi su odlasci do sada bili u mjesta unutar vidokruga, mogla je do njih doći, a sada odlazi preko velike vode na kraj svijeta. Plakala je kad je dolazila u Visovac, plakala je logorujući u Kobljači, plakala je na polasku i koju godinu potom. U isto vrijeme na Visovcu je, s dopuštanjem starješina 1 o svom trošku, stanovao čudak Adolf Franz, i bečki student, navodno nezakoniti sin nekog grofa, te ga je otac bogato izdržavao. Povazan je slikao žene i muškarce u narodnim nošnjama, s oružjem i svom

opremom. Slikao je dvorce, stare gradove, razorene i čitave, pa su se na njegovim slikama našli Kamičak, Uzdah kula, Rog, Ključ i Nečven. Kad su Bosanci došli, ostavio je sve drugo i slikao samo njih, jer su imali nošnju kakve do tada nije vidio i jer će uskoro otići. Prvu je portretirao Vučkovićeve majku, zna se zašto, bila je najljepša i najurednija žena u tom skupu, što je Pavao doživio kao uvredu, a da slikar nikad nije pogodio zbog čega. A naslikao ju je zbilja onakvu kakva je bila i u licu i u odjeći. Možda Adolf Franz, bolesna lualica i nesretnik, nije napravio veliko umjetničko djelo, što će ga činiti još nesretnijim, ali se žena iz Rame na njegovoj slici mogla prepoznati. Imala je na sebi bijelu suknju od lana s vezom na skutima, troredim vijencem crvenkastih križića kojima je izvezen i oplećak i razrez na prsima. Pregaču je pasala otraga, čemu se Franz čudom čudio, a na ramena i leđa obukla lagan, nevezan đile od crne arbanaške abe. Na kosama obilat rubac od finog smeđeg sukna po kojemu su u neredu izvezeni zeleni cvjetići. Čini se da su pali sa cvjetnog stabla dok je žena ispod njega prolazila. Da li bi Adolf Franz neku od svojih slika ustupio da ga je netko za nju zamolio, nije se znalo, jer ga nitko ni molio nije. On nikomu ništa nije dugovao da bi slike poklanjao, i tako, što je naslikao, to je sobom i odnio. Drugu godinu nastavnikovanja u Budimu Vučković je doznao za majčinu smrt. U opširnom pismu, u kojemu su ga iz Šćita molili da se vrati kući i nadugo opisivali govedu kugu koja je pomorila krave i volove i ospice na sitnoj rogatoj stoci, kozama i ovcama, pa su torovi ostali bez živa papka, u tom tužnom pismu o stočnoj moriji nakon koje će i ljudi od gladi umirati, oni mu sasvim uzgredno, na kraju i ukratko, jer je list bio ispisan, saopćavaju da mu je na Jurjevdan, kad momci i djevojke u zoru kuće kite zelenim granama, u petnaestom porodu umrla majka, dijete je živo, nju je Bog pozvao sebi. Više neće biti ni sastanaka ni rastanaka. Idućeg ljeta, kad se vraćao u Rim, zadržao se u Beču

nekoliko dana i, upitaj ovog, upitaj onog, s malo truda našao je Adolfa Franza, koji je, sav oronuo od pića i nerada, bio sretan što se netko zanima za njegove slike, koje ljudi ne znaju cijeniti, i još sretniji što mu je taj za jednu od njih pripravan nešto platiti. U Rimu je Franzovu sliku dao majstorima da je uljenom bojom vjerno prenesu na okruglo platno pa da, kad bude uokvirena, nalikuje na ovalni medaljon. S njim je u Ara Coelli bio još jedan njegov sunarodnjak, predavač kao i on, iz Makarskog primorja. Taj dođe u Vučkovićevu sobu i ugleda sliku na zidu. - Što si to izvjesio? - upita ga začuđeno. - Ja sam davno odlučio da ova slika visi ovdje, onda kad sam se od nje rastao u Kobljači. Onda kad mi je kroz suze rekla: »Sinko, voljela bih čuti da si mrtav, nego da si nešto nevaljalo učinio«. - Ah, što da ja ovima ovdje kazujem da me je se ljanka rodila - reče Makaranin. - Čuj, ako to niječeš, onda zaslužuješ nešto mnogo gore. U sadašnjoj njegovoj sobi u sjevernom krilu nove zgrade ramskog samostana, majčina slika stoji u maloj niši koju je sam poželio kad se zgrada iznutra dograđivala, i koju mu je Stjepan Matić dao ugraditi kao znak staračke naklonosti prema predavaču filozofije i lijepih umjetnosti na čija se ramena zadnjih godina snažno oslanja. Ispred slike po rubu niše poredano je šest porculanskih šalica na čijim su stijenkama ucrtane dvije unakrst položene borove grančice. Kad sliku sa šalicama gledaš poizdalje, čini ti se da je ispod nje položen vijenac od borova granja. Nitko drugi ne zna, on ne kazuje, pa se ne može pogoditi otkuda tu šalice. Teško je vjerovati da ih je poredao radi borova vijenca. Ako je mislio ukrasiti podnožje slike, mogao je naći nešto mnogo bolje. U Italiji bar ima mnoštvo postamenata da ukrase podnožje uslikanih velikana! Ukrašavati sliku šalicama djeluje vulgarno i primitivno. Vjerojatno je smisao šalica zakopan negdje u dje-

tinjstvu i ima gotovo isto značenje kao i majčina slika. Doušnici javljaju da bi šalice mogle biti u tijesnoj vezi s Vučkovićevom izrekom, nekoliko puta napisanoj i bezbroj puta usmeno izrečenoj - da čovjek ne bi trebao dijeliti trpezu i krov s onim koji se gadi na mlijeko svoje matere. Ako je to istina, onda se šalice i slika lijepo slažu, i valjalo bi da ih i Državna inkvizicija smjesti u istu nišu. Ako se među mnogobrojnim kršćanskim patrijarsima i mučenicima potraži Vučkovićev uzor, izbor pada na Josipa koga su braća prodala u Egipat. Vučković je, po svoj prilici, iako se pokriva imenom zajedničkog očinstva, nezakonito dijete koje je njegova majka mužu donijela zajedno s bogatim mirazom. Zbog toga su ga uklonili iz obitelji, na drugi način i on je prodan u svijet kao Josip u Egipat. Moglo se očekivati da zamrzi Vučkoviće, ali se to nije dogodilo. Svu svoju braću i sve svoje sestre, one što ih je majka rodila dok je on bio u Orašcu i one koje je izrodila nakon njegova odlaska, jednako voli i, koliko može, brine se o njima. Muških Vučkovića ima sedam i bez njega osmog, kao djeljenika imanja koje nije veliko, oni su puki siromasi. Jednim dijelom njihova urođena darovitost, ljepota i radinost, koju su naslijedili od majke, a drugim ugleda njihova brata i njegovo pokroviteljstvo čine da su Vučkovići, iako siromasi, među uglednijim ljudima u Rami. Može se očekivati da će, kad se nađu u Cetini, uz brata igrati znatnu ulogu među doseljenicima, što najstariji među braćom, Bozo, već čini, pa će i u seobi biti jedan od vođa. Upitan na viđenju u Splitu što traži kao protuuslugu za prelazak naroda iz Rame u Cetinu, i za obvezu da taj narod dade pod oružje dvije tisuće vojnika, on je kao iz puške odapeo da za sebe ne traži ništa, za narod traži Cetinu, sve zemljište čiji će vlasnici plaćati porez i služiti pograničnu vojsku. Za svoj red da u Sinju podignu samostan sa školom, u kojoj bi se obrazovali svećenici i svjetovnjaci, i za to namijenjenu zgradu koja će biti bar onakva kakvu će ostaviti u Rami. Na kraju je zamolio da i sam sudjeluje u diobi zemlje i

smještaju pojedinih obitelji. Nije otvoreno rekao, ali se može naslutiti po njegovu jospovskom određenju, da je ovo posljednje tražio i da pojača osobni utjecaj, i da svojoj braći i drugima koji ga podržavaju i na koje se oslanja podijeli ključna mjesta u vojsci i dodijeli kućišta na najplodnijoj zemlji. Ovo dvoje, zidanje samostana sa školom i podjelu zemlje, Senat i Inkvizicija trebaju imati na umu kao najprikladnije sredstvo da se Vučković drži na uzdi. Možda će časni starci pomisliti: kakav samostan, kakva škola! Treba im dodijeliti neku staru opatiju, bilo gdje i bilo kakvu! O školi nema ni govora, ako će je imati, neka je drže pod hrastom, kao što su je i u Bosni održavali. Ne, Vučković se neće zadovoljiti nikakvom oronulom crkvom, a pogotovo ne na mjestu daleko od svog naroda. Ni osnivanje škole neće zanemariti, to prije što je takva škola osnovana u Rami pred jedanaest godina i što će se u seobi naći i trideset njenih učenika sa šest nastavnika. Ne može se biti prorok, ali oko te škole i samostana bit će s Vučkovićem gadnog loma. U očekivanju sukoba valja već sada izabrati način kako će ga se otarasiti. Način će u mnogome ovisiti o taktici kojom se Vučković bude služio. Ženo će inkvizitorima predočiti i jedno i drugo. Vučković u vrhovnom starješinstvu franjevačkog reda ima nekoliko prijatelja. Među njima je najznačajniji neki Pavao Ravenjanin na koga se obraća kad mu treba kakva potpora. Zbog prisnih veza s Vučkovićem, on je naimenovani odvjetnik bosanske provincije u Rimu. U franjevačkoj središnjici ili kod Svete stolice, najbolje i kod jednih i kod drugih, treba hitno obavijestiti naše ljude da pripreme sve potrebno, služeći se mitom, uplivom i pritiskom, kako bi Pavla Vučkovića, pod izlikom unapređenja, povjerenja i potreba reda, povukli iz Cetine i poslali u neku daleku zemlju. Ovakvo je čupanje Vučkovića iz sredine u kojoj strši i u kojoj smeta - bezbolno, neprimjetno i odgovara miroljubivoj taktici koju će on prema nama primjenjivati.

Dakako, ako Inkvizicija misli da svoju taktiku ne treba prilagođavati njegovoj, da od toga načela kod ovog naroda može odstupiti, pa prema Vučkoviću postupiti isto onako odsječno kao što postupava s njegovim neobrazovanim sunarodnjacima, onda neka se u Rimu nikakve pripreme zasad ne vrše. Samo, ženo se usuđuje primijetiti da pinceta i kasap nisu alat za isti posao. Pincetom se čačka po finim ranama, a kasapom se odsijecaju volovski papci i rozi. Dokle god Vučković, podržavan iz Rima, bude postupao u okvirima dopuštenog, i Inkvizicija prema njemu mora postupati obzirno, jer bi se inače njeni postupci mogli izroditi u leglo gorih nevolja. Što se tiče Vučkovića, on neće prijeći ovlasti i nastojat će se prilagoditi svakoj neprilici, ali se nikad neće pokoriti. Evo dva bisera iz njegovih knjiga koji djeluju kao naputak za vlastito djelovanje, a ne vjerska pouka, što hoće da budu umetnute u propovijedi. Jedan je o ljubici. Tko kaže da čovjek svoj život mora staviti pred izbor: ili da živi slobodan, na otvorenim prostorima i čistom zraku, pod sunčanim nebom bez oblaka, gdje se sve njegove vrijednosti razlistavaju i bivaju ukras življenju, ili da se pobuni protiv onoga što ga sputava, protiv silnika koji ga tlače i čamotinje koja ga pritišće, drugim riječima i uobičajenom frazom, ili da časno živi ničim nesputan ili da časno padne - najčešće padne. Tko govori da je to život između dostojnog i nedostojnog, obično ne misli da je to život između smrti i života. ■ Nema ga tko u rano proljeće, dok su još snjegovi na zemlji a hladni vjetrovi nad njom, u zaklonici ispod kamena, u šaci humusa koji je, zagrijan nutarnjim sagorijevanjem, davno okopnio, na zubatom suncu koje tu u pramčioku jače sjaji i bolje zagrijava, nema ga tko na takvom mjestu nije vidio procvalu ljubicu. Bilo bi lijepo kad bi ljubica imala moć da se odvoji od zemlje u kojoj raste i omeđenog, svijeta u kojemu miriše, da se uzvisi nad zemlju, okopni snjegove, po10 Piit bez sna

I

jača sunčevu toplinu a oštre vjetrove preobrazi u ugodne lahore ljetnih večeri. Ali, ona to ne može. Treba li reći što bi joj se dogodilo kad bi napustila svoje zaklonište ? Onda je bolje da ostane tamo gdje jest, tamo živi i miriše, na zadovoljstvo sebi i uskom komadu svijeta oko sebe. Od njena kukavičluka svijetu će ostati više ljepote nego od njene smionosti. Smionost bi samo umnožila nesreće. Druga je pouka prikazana na hiru jednog psa. Dosadi psu život u domovini i odluči otići u svijet, naći mjesto gdje se bolje živi. Lutao je nekoliko godina, vidio je razne države i narode, i došao kući olinjale dlake i natučenih rebara. Pitaju ga što se vratio. - Gdje god sam bio, život je pasji kao i ovdje - reče pas. - Ovdje je ipak bolje: tamo ti ni zarežati ne dopuštaju, a ovdje možeš lajati koliko ti drago. Ne tiče me se ni koja je to zemlja psu domovina u kojoj lajati dopuštaju, ni koje šuto zemlje gdje se pasji živi sa zatvorenom gubicom, premda je usmenim pripovjedačima ove šale upravo to od prvenstvenog značenja, mene ova priča privlači neskrivenom porukom da je život, koji je posvuda pasji, podnošljiviji i ljepši kad se živi s ustima punim laveža na patnju koju nam nanose drugi, mi sami sebi i sudbina što smo se morali roditi. Iz priče o ljubici i psu dade se razumjeti da će Vučković, kad se nađe u Cetini, zahtijevati najmanje dvoje: da mu se dopušta postojanje u punom značenju te riječi, i da mu se ne zabranjuje govoriti. Kako mu to osporiti a da se ne osramotimo pred javnošću?

11.

Sva prodolja od mora do Save gdje se može sijati i kositi zovu poljima, samo Ramu kotlinom, premda su njene oranice i prostranije i plodnije od mnogih ravnica. S pravom, ničemu Rama ne sliči koliko mjedenom kotlu, razumije se, onaj njen predio uz gornji tok istoimene rijeke od Kolovrata do Ravna i Vukovskoga, na koji se netočno misli kad se kaže Rama, jer se tim imenom zovu i ostali krajevi uz rijeku sve do njena ušća. Isto kao kotao stijenkama, obrubljena je vijencem visokih planina, ne zna se s koje strane višim. Kad je s tih visova gledaš, čini ti se da ni kotlina nije prava riječ, možda bi bolje pristajala rupa da je nije ružno čuti. Ostaje kotlina i zato što joj je dno neravno kao što je u kotla i kotluše. Dno ramske kotline po rubovima i sredini tvori mnoštvo obradivih brežuljaka, između kojih zakratko teku mnogi potoci, vru žive vode i, ne zamorivši se od vlastita toka, ulijevaju u rijeku Ramu. Plodna zemlja i blage zime pogoduju uzgoju svih žitarica, osobito pšenici kojoj je po jedrini i krušnosti ravna samo ona sa zeničkih polja. Ali, ni proso, ni bar, ni sve vrste grahorica ne zaostaju za njom, jer kad zemlja rađa, onda rađa svako sjeme. Na okolnim su brdima prostrani pašnjaci za uzgoj stoke sitnog i krupnog roga. Uz Slatinu i ostale potoke raste konoplja i lan za bijele ramske suknje i rubeninu. I u toj kotlini nema čega nema, ili bar nema onoga bez čega se ne može živjeti. Mira u Rami nema, niti ga je kada trajnije bilo. Kad bi mir rastao iz plodne zemlje, možda bi i njega zemlja rodila. Nemiri dolaze izvana, u kišama i vjetrovima,

14«

obliznu ljude, i oni se od toga dodira mamom pomame. Tko poznaje Ramljake, te čvrste, visoke i koščate ljude, mirne ćudi i spore misli, hladnokrvne i temeljite u razgovoru, ne bi očekivao da ih vanjski vjetrovi iz korijena tresu i teško razgnjeve. Očito su i oni, uza sav razbor i trezvenost, samo ljudi i živci im ne mogu izdržati plime strahova više nego komu drugomu. A da nemir ovdje ne klija, da dojaše na oblacima s istočne ili južne strane, pokazuje i pet paljenja ramskog samostana. Prvo poznato paljenje seže u daleku tisuću pet stotina pedeset sedmu godinu, a ostala četiri novijeg su datuma. Je li bilo koje prije toga, ne zna se, a ni za ovo se ne bi znalo da nije ploče u desnom kutu poda ispod oltarskog uzvišenja na kojoj piše *Iam justificati in coelis, qvamus corpora jacent in teris*, pod kojom u zajedničkoj raki leže njih šestorica, jedan bezimen i ostalih pet s imenima. Njih bi raznijeli vjetrovi kud i pepeo s prvog zgarista, da se svake godine dvadeset i prvoga travnja u misi ne spominju ramski mučenici Luka iz Broćna, Lavoslav iz Vrljike, Luka iz Duvna, Marko iz Tihaljine i Petar iz Rame. A pobio ih je, porobio i popalio Ilhamija, razbojnički četovođa, koji je skupio četvu od samih ratnih bjegunaca, što je i sam bio, i koji se prozvaov nadahnutim kad je u glibu kod Novog Zrinja, gdje se tada ratovalo, došao na misao da može bolje živjeti za takve napore ako se prebaci u šume Raduše i Vrana i stane ubijati i paliti za svoj račun. Posljedica je Ilhamijina nadahnuća, kako na ploči piše, da su taj jedan nepoznati i pet s imenom sada na nebu, već pred Bogom opravdani za sve grijehe, iako im grešno tijelo leži u zemlji. Tisuću šesto pedeset treće, poslije punog stoljeća kakvog-takvog mira, prodro je Ilija Smiljanić do Glamoča. Taj dvadeset četverogodišnji pustahija izuzetnih vojničkih sposobnosti, kojima ga je naučio i u žile mu namro otac Petar, taj delija niska stasa, crnomanjast i ospičav, šarenih očiju kao sve što se od Smiljanićeve mačke rađalo, koji je kod svojih vojnika budio

pouzdanje a kod protivnika odvratnost, taj nije nikoga štedio, pa ni Glamoč: zapaljivo je potpalio a živo okrenuo pod nož ili vezao užem. U mirnoj Rami pojaviše se odrpani i uplašeni bjegunci. Išli su od praga do praga, prosili i služili kao živ primjer onoga što Kotarani rade. Kopčićki begovi ustupili su im gostinske sobe u svom aharu, hranili ih i darivali, a uvečer na razgovoru slušali strahote koje je Smiljanić počinio. Iz priče u priču, iz večeri u večer, i vatra, donesena iz Glamoča, uskuhala je lonac i u Kopčićima. Uvijek se nađe ljudi koji na nju bace suharke da prevrela čorba uskipi. Jedan od takvih, mogao je biti i Treho da u to vrijeme nije bio momčić koga slabo slušaju, reče da je prošlo nedjelju, dva dana nakon potresa koji je tutnjio Proslapskom planinom, Andrija Ripčanin s oltara narodu govorio da je potres siguran znak skore propasti sultana i njegova đavolskog carstva. Neki Balaban, nezgrapan čovjek, kako mu i ime kaže, reče da bi bjegunci imali pravo napasti samostan u Šćitu, namiriti štetu koju im je Smiljanić nanio i tamo se useliti, da ne bude više na hrani i brizi dobrih begova Kopčića. Oštećeni, razjareni, podbadani, nemoćni da se osvete na onima koji su im zlo skrivili, osvećivali su se na nedužnima, primjenjujući staro pravilo da čovjek odgovara za sve zlo svojih sunarodnjaka i istomišljenika, u kojem god vremenu i na kojem god prostoru bila počinjena. Navalili su u podne za vrijeme ručka. Fratři su ih vidjeli gdje dolaze i pobjegli. Ubijena su samo tri starca koja se nisu ni pomakla s mjesta. Osvajači štu prezimili. A kad su otišli, ostalo je za njima nešto dasaka i balvana, mnogo obijena kreča i raskopane gline. Dosta da se zida iznova. Kuću lako podigneš dokle god imaš gdje. Za iduću poharu, koja se zbila tisuću šesto šezdeset treće, i paljevinu sedam godina nakon toga, kriva je jedna vrba i ruka prozorskog krojača Avdana Berzadagića, ostavljena na Bribirskom potoku. Vrba je rasla na Crncu, samostanskoj sjenokoši uz

rijeku Ramu, na koju su kopčički begovi bacali oko, ali je nitko nije prodavao da je kupe, niti je se bez povoda zakonitog vlasnika moglo otuđiti. Pripadala je Kopčičima -i bila vrlo stara, sa izgnjilim središtem. Držala se nauzgor samo na tankom sloju drveta ispod kore izložene suncu od izlaska do zalaska. Svaku drugu godinu trebalo joj je okresati grane, da težina krošnje ne premaši izdržljivost oronulog debla. Starjela je kao što vrbe stare, ništa čudesno ni čudnovato, a ipak je uz nju i oko nje sve u znaku čuda i čudesa. Livada fratarska, a vrba begova Kopčiča; na čijoj je zemlji, mora je trpjeti, onaj čija je, voli je više zbog sjenokoše na kojoj je, nego zbog nje same. Je li zategnutost između vlasnika vrbe i livade porodila priču o vrbinu porijeklu? Ne zna se, rodila se mnogo prije živućih naraštaja. Kao da zategnutost nije jučerašnja. Navodno je jednom preko Crnca prolazio šejh Hasan Kafi, tu ga zateklo vrijeme molitve, pružio serdžadu, zabio vrbov štap u zemlju, klanjao, pomolio se, a kad je ustao da pođe, vidi, iz ručke štapa prolisale grančice. On ga ne htjede iščupati, i iz štapa izraste vrba. Zna se tko je bio učeni Hasan Kafi. Njegovo tijelo, čitavo kao da je jučer sahranjeno, leži u podzemlju tekije i medrese u Akhisaru (Pruscu), koju je on sam, kao i mnoge druge zadužbine, sagradio u rodnom gradu. Bio je glasovit hiromant, nitko tako nije znao po crtama na licu i ruci pogoditi sudbinu. Među njegovim mnogobrojnim djelima najglasovitiji je spis o logici, koji zadaje sto muka onomu tko ga poželi shvatiti. Da je bio učen, zna se; da je svet, svatko će se uvjeriti u podzemlju gdje prebivaju njegovi ostaci: tamo ne vonja na trulež, tamo mošus i ambra opijaju srce i um. Da je svet, znalo se i na Crncu: tko god bi bolestan pod vrbom klanjao, zdrav bi se kući vratio. U Prozoru je živio krojač i tkalac čilima Avdan Berzadagić, jedan od onih ljudi koji rade ali ne uživaju u svom poslu, misle da su na nj nepravedno osuđeni i nadaju da je sve to privremeno, pa se, više nego svojim poslom, bave tuđim poslovima, onima za koje vjeruju da bi po sposobnostima i zaslugama njima pripadali i

za koje odnekuda drže da su lagani, da je u njima više časti nego truda i nesаница. Berzadagić se miješao u poslove kadijina zamjenika Abdusamada, smirena čovjeka koji je razlikovao vjeru od budalaština i politiku od razbojstva, u poslove upravnih činovnika, plaćenih i počasnih, u poslove časnika, jednom riječju, ljudi u državnoj službi, bez razlike, od smetlara do kapetana tvrđava Studenac. Što god oni uradili, kakvu god odluku donijeli, što god mislili, on je od njih za tri koplja žešći, pametniji i pošteniji. Kao, oni su mlaki, on je vatren; oni su meki, on je tvrd; treba pritisnuti, treba udariti, dosta je ovoga, on bi ovo, on bi ono - i da se ne nabraja više, poznato je kako takvi ljudi vojuju protiv svega i svačega, ne osvajajući ništa, nikakav životni ni misaoni prostor, već truju ljude raspaljujući u njima niske strasti, koje pametni teško smiruju. Neuspjehe turskog oružja, kojih je bilo posvuda, a bijahu jedan gori od drugoga, tumačio je kao posljedicu blagih postupaka prema drskostima domaćih kršćana. I kršćani su mu davali povoda da tako misli: nepokornih ima i kad je država čvrsta, a kad se rasiplje, pokorni i pristojni svijetom se traže. Sredimo mi unutrašnje neprijatelje, govorio je Berzadagić, a za vanjske ćemo lako. Da njega samo mjesec dana postave na vlast, vidjeli bi, sve bi izdajice sabio u mišje rupe, nastao bi ponoćni muk. Da pored toliko riječi nešto i učini, na ruku mu je išao i Augustin Burilović, razvratni svekar iz Podbora. Taj masni i rumeni čovjek četrdesetih godina oženio je boležljivog sina djevojkom koja je i stasom i glasom, onako jedra i grlata, više dolikovala biti ženom svekrvom nego ženom sušićava sina. To se i dogodilo još za živa sina i žive svekrve. Augustin je ljeti kod koliba na Vranu spavao u istom krevetu gdje i njegova snaha. Ostala je noseća i rodila desetak dana nakon što je sahranila muža, od koga ni u postelji ni u polju nije bilo koristi. Tako je Augustin Burilović po nečemu postao jedinstven čovjek u Rami. Ne što bi bio prvi kršćanin sa dvije žene, na ovaj ili onaj način, takvih je mnogo, skrivenih i javnih, koji su uz zakonitu ženu

prikrpili i inoću, zakonito nezakonitu. Burilović je jedinstven po tomu što je u jednom djetetu imao sina, kako je ponosno izjavljivao, i unuka, kako je zakon na krštenju protumačio. Ta žena nikad nije bila njegova snaha, govorio je Burilović, sin je snahom nije mogao učiniti. Ona je od prvoga dana u njegovoj kući njegova inoća, neka odsada bude inoća i za svijet i za crkvu. A dijete će na krstu dobiti njegovo oćinstvo, jer ga je samo on mogao napraviti, jer je tamo gdje se to radi samo on imao pristup. Nitko njemu ne brani uzdržavati inoću, i dvije ako mu je jedna malo, rekao je gvardijan Bernardin Golijaš, ali nevjestu imati za prilježnicu, i to za sinova života, i s njom dobiti sina-unuka, to crkva ne može odobriti, to je rodoskvrnuće. Pa nismo stoka! Spor se vukao punu godinu, do krizme koju je u svibnju obavljao makarski biskup Josip Delinić kod sela Ustirame na glavici zvanj Pokojišće, usred mjesnog groblja. On tu održa poduku o bludnom grijehu i navede primjer Augustina Burilovića kao nedopustivo bezakonje, pozove ga na pokornost, odredi mu pokoru, da pet nedjelja misi dolazi i bos i gologlav. Ako se ne pokori i ne prihvati raskajanje, izopćit će ga iz crkvene zajednice. Buriloviću, koji nije bio na Pokojišću, poruka je prenesena i dana dva dana za razmišljanje. Međutim, on ne ode biskupu na rukoljub, nego supijan ode u Prozor, stade nasred čaršije, pozva za svjedoke trgovce i obrtnike s obje strane puta, dokonjake i spadala, i tu se poturči. Tri je dana slavio prevjeru. Skupio hrpu besposličara da ga prate i za to im plaćao objed i piće. Našla su se dvojica sa zurnama i jedan s dobošem, pa je i svirka odjeknula. Išli bi čaršijom s kraja na kraj i pozivali da se poturči svakog kršćanina koji je došao nešto pazariti. Kad ne bi htio, Burilović mu je psovao majku, oca i sve svece. Sutradan kadija mu naredi da se čisti iz čaršije, slavija je dosta, kupci su se razbježali pa nema pazara. Ako će slaviti, neka ide svojoj kući i slavi. Protiv Burilovićeve izgonu pobunio se Berzadagić,

pa iz protesta krene s njim u Podbor, a odatle bezima u Kopčiće. Tu se slavlje nastavi još tri dana. Svirci, rulja i Berzadagić noćivali su i danjivali u aharu, bančili, pucali, sve na trošak Trehe i Berzadagića. Oni plaćaju, neka se zna: ima već trideset godina, toćnije, otkako je na granici pošlo strmoglavce, da se nitko nije poturčio; ovaj prijelomni trenutak treba razglasiti, pa će i na granici nakon Burilovićeve turćenja kola poći uzbrdo. U pijanstvu, usred zavijanja žurne, kad bi mu krv proključala, Burilović je vikao da će poturčiti Bernardina Golijaša, ramskog gvardijana. Hoće, ili će ga ubiti. Pretjeruješ, govorio mu je Treho, nisi ti te snage. Hoću! Da vidimo, huškao ga je Berzadagić, pa da zajedno s Golijašem prođemo čaršijom. Hoću! I oni pođu, treći dan, zajednički. Naprijed Burilović, uz jedno uho jedna žurna, uz drugo druga, a iza stražnjice bubanj grmi. Od Kopčića do Šćita društvo se osulo, neki su zastali nakraj sela, neki na pola puta, najviše ih se zaustavilo na brijegu nasuprot samostanu i otuda će gledati što Burilović čini. Samo su ga svirači slijedili u stopu. Plaćeno im je. Fratri su od prvog dana znali da Burilović terevenči, vidjeli su ga kad je prošao iz Podbora za Kopčiće, osjetili da sve može jer je kamenjem razbijao prozore zovući ukućane da se poturče. Spremali su se da ga dočekaju u goste. Vrata su zamandalili balvanima, a kapke na prozorima vezali užadima. Burilović nije došao ni krišom ni po mraku, došao je usred dana, uz glazbu, i Golijaš je imao kad spremiti svoju obranu. Očekivao je bar desetak ljudi, viku i pucnjavu, a došla je samo ta budala. Pa ni on ne larma, skrušeno zove Bernardina da iziđe na dvorišna vrata, ne mora mu otvoriti, neka samo prisloni uho uz dasku, ima mu nešto važno prišapnuti. Golijaš se nećkao povjerovati ovom raspusniku. Siđe u dvorište, prisloni uho na vrata i reče: - Ajde, govori što imaš reći! Uho je Golijaš prislonio na sastav dviju dasaka, koje nisu dobro sljubljene ni kad su vrata pravljena. A sad, kad se drvo osušilo, zinuo je procijep, pa se Golijaš

kroz njegov vidio od uha do sandala. Dok mu je šaptao bezočne riječi, kako ga je snaha zanjela rajskom mahovinom od koje se ne može odlijepiti, izvukao je nož i kroz rascijep među daskama sjurio ga Golijašu u slabine. Svirajući su se razbježali, a Burilović je otišao svojoj snahi u Podbor da se naspava i rastrijezni. Kad se otrijeznio, nije mogao podnijeti spoznaju onoga što je učinio i što ga čeka, pa se opet opio. Tako pijana, sutradan pred večer, strpale su ga zaptije u tamnicu. Uskoro je osuđen, da mu se odsijeku obje ruke. Kad su rane zacijeljele, vratio se u Podbor ženi i snahi da ga dvore. Postao je glasoviti vinopija: kako nije imao ruke da prinosi čašu ustima, sa stola bi je digao u zubima, hodao naokolo i s vremena na vrijeme naginjao nad grlo i kroz rijetke zube propuštao piće da se u njegov slijeva. Kazna ga nije opametila, bio je uvijek pripravan sklopiti savez bilo s kim protiv onih koji su ga izopćili i učinili ničijim. Pet idućih nemirnih ljeta nakon poroda sina-unuka, koji je, kad se pošteno prizna, glavni krivac i izopćenju svoga oca i Golijašovej smrti, pružila se prilika i Avdanu Berzadagiću da s riječi prijeđe na djela. I riječ je djelo. I te kakvo! Zato nije lako razumjeti ljude koji misle da to dvoje žive odvojeno. Možda negdje duboko u sebi, a da toga ni svjesni nisu, drže da su riječi jedno, jer su sastavni dio njihove zapovijedi, očitovanje njihova prava da naređuju, a djelovanje je, rad i svi naponi uz njega, na leđima slušateljstva, onih koji ostvaruju što im je zapovjedbena pošta su desetak puta i sami preživjeli zapovijed. Ali, nitko ne osjeća toliku razliku između govorenja i djelovanja kao oni što su govorili i govorili, a onda iznenada bili prisiljeni da nešto (za sve im nedostaje sto života) od izgovorenoga i urade. Oni spoznaju da ozloglašeni raskorak između riječi i djela nije odatle što netko ne čini ono što je zapovjedbena, nego je posljedica izrečene gluposti koju nitko i nikada ne može odjelotvoriti. I Berzadagić će u takvom svjetlu upoznati raskorak između riječi i djela, ali, tko zna

zašto, takve spoznaje ne opamećuju takve ljude. Oni nakon tih svjetlosnih udaraca govore više, traže više i do smrti ne spoznaju da njihovo više znači mahnitije. Mehmed Atlagić, koji je stolovao u Kninu, pade na Kupreško polje čim okopniješe snjegovi, i pozva pod barjak sve junake koji žele toga ljeta s njim provaliti u Kotare. Atlagićevi su ljudi povazdan prolazili prozorskom čaršijom i poimence prozivali. Kad netko kaže da ne može ići, traže da reče zašto. Većina se trgovaca i obrtnika izvlačila, nemaju komu ostaviti dućan, radionicu, nisu za borbu, slaba su zdravlja, ostarjeli, više će koristiti kod kuće nego na bojištu. Samo se Berzadagić nije mogao izvući, na njega su se kao kamena tuča oborile njegove riječi. Da ne ode u vojsku samo tako, da se to pamti, dade da se na most preko Prozorčice donese mangalo puno žara, snopić luči zbirka igala za tetoviranje. Neki Ciganin, koji se razumio u taj posao, po crtežu što ga je sam Berzadagić nacrtao na svojoj desnici, grijući na upaljenoj luči igle različitih vrhova, bockao ga je, palio i bojio sve do mraka. Pri posljednjem svjetlu prisutni su na ratnikovoj ruci vidjeli crtež sablje, a ispod nje kronostih na arapskom jeziku, što ga je za ovu priliku Avdan bio davno naručio od Misali-čelebije. Prema stihotvorčevu tumačenju glasio je: OVA RUKA UČINITI ČE ONO STO JE GOVORIO AVDIJA. Početna slova riječi pretvorena u brojčane vrijednosti ovjekovječila su godinu i dan kad se ta zakletva na prijelaz od riječi na djela dogodila. Mehmed Atlagić s vojskom, u kojoj je kao četovođa bio i Avdan Berzadagić, išao je kroz Kotare bez otpora, ali i bez koristi: ni neprijatelja vidjeti, ni plijena zaplijeniti, sve se uklonilo. Paliti nije imao što: žito je požnjeveno, a kuće sami suhozidovi prekriveni slamom i lišćem. Tek kad je došao pod Biograd, obavijestili su ga da je nasamaren. Janković i Smiljanić zašli su mu za leđa i dočekat će ga sa svom vojskom u nekom klancu na povratku. Sukobili su se gdje i obično, oko Bribira i Ostrovice, ovoga puta na nezgodnu mjestu, na Bribirskim potocima, na ravnici stiješ-

njenoj brdima koju presijeca nekoliko potočnih tokova i premošćuje nekoliko mostova. Kroz Smiljanićevu i Jankovićevu zasjedu probio se samo Mehmed Atlagić s nekoliko stotina konjanika, ostalo, više od tisuću ljudi, ili je palo u proboju ili je zarobljeno. Da osvete svoje drugove, koje je Atlagić lani pobio u bici na Otresu, svi serdari, harambaše i vojnici odrekoše se plijena, a to je, jao, značilo da se zarobljenici ne prodaju na galije niti daju na otkup, nego da se na mjestu zarobljavanja sredi pokolju. Berzadagić je, na sreću, izbjegao zarobljavanju, jer se našao u grupi Atlagićevih konjanika, koja je sve pred sobom rušila, ali mu je u borbi odsječena ona tetovirana ruka, pa su i hronostih i slika sablje ostali u polju između Bribira i Ostrovice, gdje su mnogi ostavili i ruke i glavu. Kad se bezruk vratio u Prozor, kadija i ostali koje je ogovarao kao mlakonje i niškori, ponadaše se da je opamećen i da će se smiriti. Međutim, postade još nesnošljiviji nego što je bio. Sad je kao osakaćeni veteran imao na to pravo: on je svoju žrtvu prinio, neka je odsle prinose drugi; on je sjedinio riječi i djelo, a što nije postignuto ono za čim je težio, krivi su drugi, oni što ga nisu poslušali. Da je Mehmed Atlagić umjesto dvije imao sedam tisuća ljudi, ne bi na Bribirskim potocima pali onoliki mučenici. Bez ruke, uz ožalošćene obitelji koje su teško zaboravljale svoje pokopane sinove, pa su odobravale Berzadagićevu žestinu, on je postao utjecajan čovjek. Moglo se očekivati u što će upotrijebiti svoj utjecaj. Kao naručena došla mu je petljivina s vrbom na Crncu koju je posadio šejh Hasan Kafī. Ivanko Džepina bio je čuvar samostanskih krava, momčić od petnaest godina koga je majka, seljanka iz Sovica, u teškoj bolesti, kad su mislili da će umrijeti, zavjetovala da će godinu dana služiti samostanu, ako mu sveti Roko skine s tijela osip i vatru. Zavjetnik je bio poslušan, živ, spreman na šalu, nikad od njega ni u njemu mira, pa su ga svi voljeli, ali nije znao ništa o vrbi na Crncu jer je tek bio sišao s planine. Popeo se na nju, sjeo na granu, vješao se i prebacivao preko nje.

Deblo gnjilo, samo malo zdravog drveta do sunčane strane, i vrba se prelomila u korijenu. Uzalud je gvardijan Kopčićima tumačio da nije bilo namjerno, da dijete nije znalo za vrbinu ljekovitost, Treho je u Kopčićima dirigirao orkestrom bajkača, u Prozoru je dirigentsku palicu jednom rukom držao Berzadagić: fratri su namjerno slomili svetu šejhovu vrbu. I Lutvo je Hadžibegović uzalud uvjeravao svoje Kopčiče da nije bilo hotimice, da će iz korijena stare vrbe već na proljeće niknuti mnoštvo mladica, jedna se od njih može uzgojiti do stabla. Rekli su mu neka šuti, Matić ga je potplatio. Kad su mu noću hajkači kamenjem razbili prozor, uvidio je da zasad ništa ne može učiniti, lavina će ići kud ide. On će joj stati na put kad zaprijeti da zapali i one koji su je pokrenuli. Iste noći kad su Lutvi razbili prozor, netko je na putu susreo malog Ivanka i odrezao mu pola jednog uha. Nije bilo bogzna što, ali je upozoravalo na ono što dolazi. Noć je bila bez mjeseca, jesenska i oblačna, a ljudi, što su sa svih strana prilazili i preko ograde u dvorište ubacivali naviljke slame, na glave su navukli kukuljice iz kojih su virile samo oči. Čim su snopovi slame poletjeli u dvorište, fratri su grabili što se dalo nositi i s tim pobjegli preko plotova. Nitko ih nije sprečavao u bijegu, nitko nije trčao za njima, nisu na njih ni pažnju obraćali, ostali fratri ili pobjegli, palikuće rade svoje i završit će što su započeli. Onda su zakukuljeni ljudi zapalili voštanice i na njihovu plamenu užigali treščice luči. Kad su ih zavitali prema slami, nalikovale su na ivanjske krijesnice i rojeve iskrica. Lijepo ih je bilo vidjeti kako u luku lete i uskaču u dvorište, sve dok tamo nije planula vatra zasmrdjelo i osvijetlilo sve oko sebe jače nego ijedno svjetlo do tada. Ako je i bio gdje god izvor takve svjetlosti, nije bilo noći i strahova da u njima njegovo blještavilo dođe do izražaja. Od slame, suhih dasaka, balvana, šindre i koječega drugog što se tu godinama nanijelo, vatra je bila tako velika da se uz nju vidjela i oborena vrba šejha Hasana Kafija i zavoj na uhu Ivanka Džepine. Sutradan je Abdusamad, zamjenik sarajevskog ka157

dije u prozorskoj ispostavi, sa tri svoje zaptije došao da se svojim očima uvjeri kako je izgorjela fratarska tekija, da čuje pritužbe oštećenih i da se propita za počinitelje. Na zgarištu je našao Matica i još nekoliko fratara. Sjede na kamenju kao vrane nad lešinom i tupo gledaju preda se. Samo je Matić nešto živahniji. Prilazi kadiji i u žurbi kaže: - Eto, dođoše noćas, ne znam tko je! - Znat ću ja - kaže kadija samouvjereno i šalje jednog zaptiju u Kopčice da mu dovede »pametnog«. Koga, pita zaptija. Zna se koga, odgovara mu kadija, u Kopčicama su samo dva čovjeka, jedan lud^ drugi pa metan, svi se ostali svrstavaju iza njih. Kad je zaptija doveo Lutvu Hadžibegovića, odvoje se njih trojica od stražara i fratara, stanu postrance i kadija reče da će njih trojica odlučiti. A sam nastavi izricati presudu: - Ti ćeš, Maticu, onu vrbu Kopčicama masno platiti. Još ću promisliti za koliko da te oderem. Htio ti ili ne htio, tvoj je čoban kriv što više ne stoji nauzgor. I da si iz starog korijena uzgojio novo drvo! A onu trojicu što su ovo zapalili ja ću srediti. Dosta mi je Trehina i Berzadagićeva zajebavanja. A onom pijanom šnahojepcu ovoga ću puta odsjeći sve što mu strši iz trupa. - Nemoj, kadija, pobogu - reče Lutvo. - Učiniš li to, svake će noći negdje kukurijeknuti crveni pijetao i poteći krv. I jedna će i druga strana zagaziti u bezako nje. Nego, ti mene poslušaj: propitaj se, istražuj, saslu šavaj, ionako nikad nećeš doznati tko ovo uradi. Noć pojela, pa tako neka i ostane! To će zajaziti raspirene strasti. A fratrima dopusti da u šumi besplatno sijeku drva. Pomalo, sagradit će nove kuće. A za vrbu ih ne deri suviše krvavo, već su dosta platili. - Sve što kažeš - reče kadija - budalasto je. Ali ću te poslušati. Da se budale smire, više vrijedi jedna pa metna budalaština nego stotinu mudrosti. I opet se radilo i gradilo na starom trlu. Neka radi, od rada ne treba žaliti ni sveca, a nekmoli svećenika. I pisari i težaci, svi bi morali graditi svoju kuću. Glavno je da imaju mjesta i drva za nju. Jer, čovjek koji

dvaput u svom vijeku nije gradio dom od temelja do krova niti zna što je život niti može reći da je živio. On je svakako i bez tih tuga i bez tih radosti negdje postojao, ali izvan ljudskog života, možda u svijetu trava i živine. Nije čudno kako je fratarska tekija do sada gorjela, jedni su je gradili, drugi palili, to se posvuda viđa. Čudno je kako će izgorjeti u dva iduća navrata. Većinu završnih radova na crkvi i stambenoj zgradi izvelo je pet majstora iz Vukovskoga i Ravna. Predvodio ih je Lazar Golić, zatvoren, šutljiv čovjek, komu nikad nisi znao što misli ni što će napraviti sutra, ma kako raspoložen bio danas. Potpuno nepredvidljive čudi, bio je predvidljiv u poduzetništvu: ako je nešto pogodio za određenu svotu, to će i napraviti, a uz to će, kao nagradu poslodavcu, neki posao obaviti i besplatno. Kao što je svugdje, majstori su radili samo od sredine ljeta, kad prestanu poljski poslovi, do prvih mrazova, tri do četiri mjeseca godišnje. Ostalo vrijeme gradnja je mirovala, pripremao se materijal. Pa ni za ta tri-četiri mjeseca radovi nisu tekli neprestance. Uvijek bi se ispriječili nepredviđeni poljski poslovi i predvidljive krsne slave. Majstori bi ostavljali bradve i mistrije i odlazili na više dana u Ravno i Vukovsko. Oni su slavili pravoslavne svece, samostan katoličke, iste ali ne na isti dan, pa se i od te kratke građevinske sezone otkidala dobra trećina na svetkovanja. Radovi su tekli polagano. Kao da i nisu trebali teći brže, uvijek je nedostajalo novca i građe. Da su i odustali od svetkovanja i zimovanja, ne bi kuću prije sagradili. Nevolja je došla s druge strane. Stjepan Matić, koji je ugovarao poslove s Golićem, pazio je na majstorove potrebe, poštivao njegove svetkovine i sve ostale odlaske u Vukovsko, brinuo se da ima dobru hranu i zatvarao oči kad bi u njegovu držanju zapazio drskost, nepovjerenje i podmuklost. Ali, kakav je bio Matić, nisu bili svi iz njegove obitelji. Najdalje je od svog starješine odstupio Ivan Čveljo, samostanski kuhar. Hrom, neuk, isticao se krajnjom nesnošljivošću prema svakom vjerovanju osim svoga.

Sitničav i zajedljiv, prigovarao je Goliću svetkovanje svetkovina, kao: što svetkuješ svetog Petra danas kad ga treba svetkovati drugi dan? Osobito mu je bilo krivo kad je majstorima, po njihovoj želji i po Matičevoj naredbi, morao kuhati posna jela svake srijede i svakog drugog dana kad po svom vjerezakonu poste. Ugađanje inovjercima doživljavao je kao napad na svoju vjeru i kao osobno ponižavanje. Između njega i Golićevih majstora tinjao je stalan sukob, onaj primitivan, prijeteći, na granici loma, kad se svaka sugovornikova riječ tumači s one druge strane jer je i upućena da bi se naopačke tumačila. U obliku šala i prepucavanja te su se riječi dimile sumporom i svim mogućim otrovima. Matić nije pravodobno u sudaru tmurnog i nepredvidljivog Golica s jedne strane i zatucanog i zajedljivog Čvelje s druge nanjušio kriješ vatre i miris dima. Mislio je, sve je to šala, a od šale glava ne boli. Čak i onda kad mu se Golić požalio da sumnja kako mu Čveljo u posno jelo ukapava loj. Samo je kuharu strogo zaprijetio kaznom bude li to činio, a majstore je umirivao i davao im znati da poštuje i njih i njihovu vjeru. Golić je rekao: - Oče, vjerujem ti, ali ako vidim^ da mi post masti, bit će svašta. Kad je u srijedu petnaestog listopada, na veliki post, u zdjelici kupusove čorbe našao komadić kosti od svinjskog rebarca, ispljunuo je zalogaj, zabio kažiprst u grlo i povratio. Pogledao je prema kuhinji. Učini mu se da ga je Čveljo sve vrijeme promatrao iza prozorskog stakla. A, tako! Bez riječi je radio sve do večeri i bez večere otišao na spavanje u potkrovlje. Od potkrovlja je, nešto iza ponoći, i počelo. Suho jelovo drvo, svježa smola i sve što se gradilo dvanaest godina do zore će biti dim i pepeo. Noć je bila tiha, plamen je sukljao visoko uvis, kao plamen goleme svijeće. Od tog se plamena rasvijetlila ramska kotlina kao na dobroj mjesecini. Vidjeli su se bregovi i doline, na njima sela, voćnjaci i oranice, čak se vidio i udaljeni Crnac i na njemu već porasla vrba.

L

Toliko svjetlo korisno je poslužilo i majstoru Goliću. Njemu i njegovim drugovima osvjetljavalo je put na bijegu sve do sela Ripaca. A kad se ugasilu, kad je na Ramu pala pomrčina puna zvijezda na nebu, bez ikakve moći da rastjeraju mrak na zemlji, ušao je mrak i u njihove duše. Strah, bezglavi strah i ništa drugo. Kako drukčije objasniti da je Golić preostali dio noći, praskozorje i jutro utrošio kružeći oko glavice u Ripcima, na čijem je tjemenu groblje, sve brže, sve brže, misleći da bježi? Tu su ga našle kadijine zaptije i odvele na zgarište. Dugove mu je kadija dao odmah poubijati, a njega je zapretao živa u lug i žeravu usred zgarišta. Mrtve i ono što je od Golica u pepelu nađeno sahranili su na obližnjem Bristu. U Golićevu slučaju poznata uzrečica da jedna vatra sažiže i čovjeka i njegovo djelo, ali bez prenesenog značenja, pokazala se točnom. Usporedo s fratarskom tekijom izgorjeli su i posljednji dani krhkog dvanaestogodišnjeg mira. Stiže vijest da je veliki vezir Kara Mustafa u ime sultanovo navijestio rat Rimskom Carstvu. Idućeg proljeća kreće se na osvajanje Beča, tog gnijezda svih zala, tog vragova osinjaka. Bilo je i do sada ratova, ni do sada nisu nedostajala obećanja da će rat donijeti junacima ono što je donio Kasumbegu, »objahivanje Duvna«, ali obećanja vezana uz pohod na Beč prevršila su sva dotadašnja: ono što nije uspjelo najvećim među njegovim precima, uspjeto će sadašnjem sultanu; ono što nije pošlo za rukom ni jednom vojskovođi, poći će Kara Mustafi, veziru riječi umilne kao ružin pupoljak i ljute kao oštrica pale. A tamo, u tom Beču, naći će se plijena kakav nije nađen ni u jednom gradu nakon osvojenja Carigrada: nenačete riznice, crkve pune zlata, odaje pretrpane odjećom i nakitom, lijepe kuće, podatne ropkinje, sva ona blaga koja po davnašnjim običajima pripadaju osvajačima. Prostrani posjedi i visoki položaji, svega će biti u neizmjernim količinama za one koji se tamo nađu i koji se u boju istaknu. Eto prilike za nezadovoljne čamotinjom mira,

11 Put bez sna

1

tom rđom na ljudskoj duši, eto zgrade da se osvjetljaju i uzvise, postanu čuveni ratnici na Božjem putu. Zna se, kad vlast hvali neku od svojih mjera, bila mahrita kao pijana kokoš ili neulovljiva kao vidra, to je tek hvala, sve ostale hvale nisu joj ni do koljena. Da je čovječanstvo od pustih obećanja što ga iz godine u godinu zasiplju kao meteorska tuča, dobilo i tisućiti dio, danas bi zemlja bila rajski vrt. Kad se pojedinac nadima, njegovo je nadimanje odvratno ljudima, ali kad se vlast hvali i udvara, ljudi joj olako podliježu. Ne samo što vjeruju onomu što im je s vrha kazano, nego to još tri puta uveličaju. Onaj na vrhu, čim čuje eho da je prihvaćen i uvećan, i sam umnaža umnoženu jeku bar dva puta. I tako kruži zapovijed i njen utrostručeni eho, pretvarajući se na povratnom dijelu kruženja u dopunsku samohvalu nastalu udvostručavanjem podaničke jeke - a sve zajedno kao začarani vrtuljak vodi u ludilo. Zato je u Rami osvajanje Beča i odjeknulo kao opojna mahnitost. U danima ratničkih poklika i osvajačkih zanosa Maticu je bilo lakše započeti novu gradnju nego u doba nemirnog mira. Valjalo je očekivati da bude obratno. Međutim, u miru se strasti i pune i prazne na domaćim razdiobama. Kad je naviješten rat, usmjerene su preko granice. Domaće razmirice nisu nestale, one su samo odložene za neko drugo vrijeme. Nema boljeg načina da se vlast spasi unutarnjeg osipanja nego da glad, gramzljivost i bjesnilo skrene u kloaku koja otječe prema krajevima izvan njene nadležnosti. Tako je sav onaj mutljag u kojemu su plivale vrbe, potopljeni križevi, svinjeća rebarca, snahojepci i srebroljupci potekao mimo Matica i splinuo u sabirnu lokvu, u taj bijeli Beč - na proljeće, kad sve vode življe teku i kad kukurijek cvjeta. Nije im se dalo opet graditi od smrče, hrasta i jasikovine, od šiblja, trijesaka i piljevine umiješane u glinu. Ni useliti se neće a već će izgorjeti. U Rami je odviše vatre da bi u njoj drvena kuća duže vrijeme ostala nezapaljena. Odlučiše graditi od kamena. Može i takva izgorjeti, ali ne sva. Ako se na tavan nabije debeli sloj

162

gline, izgorjet će samo krovna konstrukcija. Mogli bi imati pričuvne krovove, pa čim se stari zapali, nataći ubrzo novi, kao kapu na ćelavu glavu. Zamisao je bila Matićeva, zamisao dobra, ali za njeno oživotvorenje nije bilo novca. Dobri zidari mogli su se naći samo u Travniku, a za lomljenje kamena i dovoz nema ni vještih ljudi ni snažnih kola ni dobrih putova. Matić je zamolio rođaka Mehmeda Atlagića da mu posudi novac, na godinu, na dvije, ali je Atlagić sve svoje, novac i nade, uložio u bečki rat i nije mu mogao dati ni prebijene pare. Ponudio se da mu nađe zajmodavca, ako je spreman platiti visoke kamate. Našao je nekog bega iz sela Kasapovića, koji je dao pozajmicu na pet godina da se za to vrijeme sto posto oplodi. Ne budu li fratri mogli platiti nakon tri godine polovicu, a nakon pet čitavu glavnicu s kamatama, platit će Mehmed Atlagić. Radove preuze Mate Martinović iz Fojnice. A kamen je vađen u kamenolomu Greben, pola sata hoda od građevine. Narod je kamen i lomio i donosio, u torbi, u konjskim sepetima, pred sobom u rukama. Nitko nije dolazio ni na misu ni kakvim drugim poslom a da sobom ne donese kamen. Domaćinstva su dužna tjedno donijeti po dva tovara, a svaki član po dva komada. Majstori su blokove oblikovali u kamenolomu da se ne nosi otpad, ali, ako je netko htio, mogao ga je donositi otkuda god i kakav god hoće, jer ma kakav da je, muljikav, zrnast, bjelutak, škriļjav i tupinast, može se upotrijebiti bilo s unutarnje strane zida, bilo u pregrade. Praljkom je obrađivano samo ugaono kamenje, pragovi za vrata i prozore. Nešto bolji kamen ispod čekića uzidavan je u vanjsku stranu zida, a s unutrašnje strane trpalo se svašta. Da se zidovi ne bi srušili, kao veznice uzidavane su jasikove žioke. Suprotni zidovi povezani su smrekovim gredama, od jele je istesan tavan, a svrh njega nabacan debeo sloj gline kao na gumnu. Potom su dignuti rožnjici, udarane letve, poslagana šindra i odozgor premazana ukuhanom paklinom, da daščice izdrže vlagu i sušu, i da kišnica brže klizi.

IRS

Ili

Posljednje što je sagrađeno bio je mali tornjić na crkvenom zabatu. Na četiri stupica podignut piramidalni krov i pod njim, da zamijene zvona, obješena dva komada željeza što su ih Maticu na dar dali kreševski ljevači. Do krovića i željeza zvanog tahte penjalo se ljestvama, a udaralo batom koji je nalikovao na mlatilo za kavu u avanu. Prvi je zazvonio Matic. Razlegao se ugodan zvon kao od dva osrednja zvona, jednog s debljim, drugog s tanjim glasom. Već sutradan prestali su sa zvonjavom. Morali su. Tekao je listopad, pale su prve slane. Prošlo je dovoljno vremena da dođu i vijesti s bojišta i očevici onoga što se dogodilo pod Bečom dvanaestog dana u mjesecu, kad rujevina pocrveni pa se onima u dolini pričinja da šume i planine krvare. Te je večeri Jan Sobieski porazio Kara Mustafinu vojsku. Vraćali su se ranjeni, bolesni, utučeni i izgubljeni ljudi. Nije bilo lijepo da se zvoni, premda bi se njihovu povratku valjalo veseliti, jer je dobitak da su se vratili, pa kakvi god da jesu. Zvoniti se nije smjelo zbog onih koji se nikad neće vratiti. Njima su na dan smrti i na dan pokopa zvonila zvona najmnogoljudnijeg grada, tisuću zvona odjednom, od praporaca do onih što im klatna potežu tri čovjeka, i zvonila su pun tjedan dana. Nakon tolike zvonjave nepotrebno je da u njihovu kraju zvone ta dva komada željeza. I opasno jer bi njihov uciviljeni rod, koji ih mrtve očekuje, mogao pomisliti da je brencanje kreševskog željeza jeka bečkih zvona, koja su, mora se priznati, više slavila smrt poraženih nego oplakivala izginule. Da ne bi tkogod, bez zle namjere, podlegao iskušenju radoznalosti i u vrijeme kad je doba zvonidbi udario batom o željezo, Matic je skinuo tahte i pohranio ih u prvi mah ispod grmova borovnice. Za tišinu i poniznost nije jedini razlog u pristojnosti da pored tuđe žalosti ne iskazuješ veselje ako ne želiš uvrijediti, nego i u tomu što je južni susjed zaratio: Kotarci prodiru sve dublje, i ono što se u jednom danu zbilo u Beču, svakodnevno se zbiva kod kuće. Uvuci

dušu u se, ponizi se, čekaj i trpi! Teško da će svanuti dan doličan za veliku zvonjavu, ali da se cilikne i oglasi - možda i svane. I tri iduće godine, pune podmuklog gloženja, strepnje da će se nešto nečuveno dogoditi, i brige hoće li se preživjeti od jutra do mraka, tahte su šutjele namazane lojem, da rđa ne nagriže njihov zvon, umotane u povjesmo i zakopane u konjušnici ispod sijena, gdje je zemlja suša nego igdje. Nad njihovom šutnjom bdio je Matic bojeći se da tahte ne postanu vrba. Šutjele su i onog listopadskog dana oko druge podnevne ure, kad je Šimun Grabovac zaustavio svog Gavrana pokraj Smiljanićeve bedevije Danke, na mjestu zvanu Kamen. Gavran je najnemirniji kad ga smiruju. Onda stupci prednjim nogama, njiše sapima, spušta i diže laloke da okuša steže li ga uzda, a miran je samo kad gizdavo hoda, kaska i galopira. Danka je kobila žute grive i duga repa. Široka je i stabilna kao gajeta što mirno plovi i na bonaci i na valovima. I njoj je, kao gajeti, svejedno da li je napad, bježanija ili miran hod. Uz nju, Smiljanić vodi još dva konja, brza i vatrena. Njih sada jašu momci, a jednog od njih uzjahat će Smoljan samo ako dođe da se mora stizati ili bježati. U mirnom hodu, kakvo je ovo otpodnevno silaženje niz planinu, dobra je i gajeta Danka. Serdar pobolijeva, i angiroviti pastusi nisu više za njega ako od njih nema potrebe. - Ovo je tvoja Rama, Grabovče? - pita Smiljanić. - Jest, vojvodo - kaže Grabovac i još uvijek smiruje Gavrana. - Lijepa je - kaže Smiljanić. - Malo sam gdje vidio tako lijepa kraja. - Jest, vojvodo, baš je lijepa. I ja to sada vidim. - Pa što se onda selite iz nje? Grabovac šuti, iako mu se Gavran primirio, pa bi mogao odgovoriti serdaru. A što da mu kaže? Htio je reći: »Tijesno, vojvodo, vidi, nešto je veća od zemljana lonca«, ali mu se odgovor učini besmislenim. Šuti i gleda. Pored njih prolazi vojska prema Orašcu. Prethodnice su već izbile na rijeku.

Dolje pod njima, na šćitskom brijegu, bijeli se samostan. Ne pjeva guslar samo tako da se kula bijeli. Kad se zida u živo ili ugašeno vapno, kamen se uvaljuje u rijetku žbuku koja ispunjava šupljine, a što pretekne, cijedi se niz ozidani zid. Dok se doziđe do vrha, curak svrh ćurka teče, suši se, kori, i na kamenu nastaje debeo sloj kreča koji, kod se skrutne, odolijeva kišama i dugo ostaje bijel. Tek ga stoljeća posive. I kad neki daleki potomak gleda taj zid što ga je guslar nazvao bijelim, nije u pravu ako misli da ga je pjevač pogrešno opisao. Kad je pjesma ispjevana, on se zbilja bijelio, kao što se bijelio ramski samostan dok su ga s Kamena gledali Smiljanić i Grabovac. To je prizemna, nevelika građevina kakvi su mnogi ljetnikovci po uvalama zadarskih otoka. Ljetnikovci odveć zavodljiva riječ. Oni su ljetnikovci samo zato što se u njima ljeti prebiva. Više su to gospodarske kuće podignute bez pomoći arhitekta, zbrda-zdola, kad što ustreba za stanovanje ili uskladištenje mošta, smokava i maslina. Ni samostan nisu zidali učeni građevinari, teško da su imali štogod na papiru prije nego što su počeli kopati temelje. Crkva i stambena zgrada teku usporedo, kao dvije rupe na dvojnicama. Sprijeda, gdje su ulazna vrata, povezuje ih zid, a straga nadstrešnica okrenuta dvorištu na kojemu nema ni trijema ni bunara, kao što je u drugih samostana. Ta građevina bez raskoši i elegancije smještena je na brijegu usred voćnjaka ograđena hrastovim stupovima, jasikovim žiokama i šibljem okrenutim uvis. Sad, ujesen, kad su plodovi krušaka, jabuka i brekinja dozreli i postali rumeni, žuti i crveni, a lišće se povelu za plodovima pa se i ono iz zelenila išćahurilo u sve moguće boje, voćnjak izdaleka nalikuje na bokor u čijem je središtu gljiva bijele stapke i crnog klobuka. Posvuda je po Rami lijepoga, i po selima i po njivama, ali taj jesenski strućak na šćitskom brijegu u sebi usredotočuje sav raskoš njene uboge ljepote.

- Gledaš li, Ramljače? - pita Smiljanić i poteže lijevi dizgin da Danka krene. - Gledam, vojvodo. - Dobro pogledaj! Kad se sutra ovuda budemo vra ćali, nećeš je takvu vidjeti. Pošli su nizbrdo, jedan za drugim, a od samostana su doprli zvući pozdravljenja udarana na dva zvana. Danka je stala čim je osjetila pritisak zvala na gubicama, a Gavran se tek tada uznemirio. - Što je ovo? - pita Smiljanić. - Ne znam, još je rano za pozdravljenje. - Da nas ne pozdravljaju? - Može biti. Ispod tornjića podno ljestava, na koja se Matić bio uspeo, postavio tahte na svoje mjesto i udario pozdravljenje kad mu nije vrijeme, Vučković se ćudio što bijaše gvardijanu da zazvoni kad nije dogovoreno da se Smiljanić doćekuje zvonjavom. Nije ga htio prekidati pitanjem ćemu to. Kad Matić nešto ćini, obićno zna zašto to ćini. Jućer je Matić susreo Lutvu Hadžibegovića. - Zla vremena, fra Štipane! - Zla, moj Lutvo! - Budala konja uzjahuje, kurva mu dizgin drži. - Tako nekako! - Nego, gdje svršiće one tvoje tahte? Mogao si ih objesiti, da ti taj tornjić ne stoji prazan! - Vremena su nemirna, Lutvo. Neka leže. Ali ću ti nešto reći: kad ih zaćuješ da zvone pozdravljenje, bježi glavom bez obzira. Sišao je s ljestava, naredio nekom momku da se popne i nastavi zvoniti što god hoće i kako umije, glavno je da lupa. Potom je ušao u dvorište gdje je stajao Vučković sa zapećaćenim paketićem što mu ga je ženo urućio za Matica, s naredbom da se otpećati kad se Kotarci saspu u Ramu. - Zašto si to ućinio, ujaće? Ti si rekao Lutvi, on

1!

svima ostalima. ženo će naći prazne Kopćice i optužiti nas za izdaju. - Morao sam, Pavle. Četrdeset godina nas dvojica živimo u blizini jedan drugoga. Istina, svaki na svojoj strani, ali u blizini. I za tih dugih četrdeset godina ja sam postao njegov veliki dužnik. I zar da odem a dug mune vratim? Ne vjerujem da je Lutvo o tahtama jučer i s kim pričao. Da je štogod natuknuo i sat vremena prije nego je Smiljanić došao na Kamen, mi bismo već bili u plamenu. A ako je rekao kad je zazvonilo, pa što, neka je rekao! Zatim je ispričao kako je prije četrdeset godina upoznao Lutvu Hadžibegovića. Došla kuga i ja pobjegnem u Fojnicu, kuga prođe, a ja se vratim u Ramu. Po mene poslao Lutvo Kopčić zvan po kući Hadžibegović. Kad sam k njemu došao, reče mi: »Imam jednu oporuku na duši, imao sam momka kršćanina iz Rumboka, samca, i umrijesiromah od kuge, i rekao mi je za života da ga o njegova najma zakopam u kršćanskom groblju, i da mu usadim križ od kamena, i ogradim grob, i to sam sve učinio, ali mi je još rekao da mu platim pjevnu misu na grobu, zato te molim, otiđi na rumbočko groblje, učini mu oltar više glave i reci misu za dušu njegovu.« Dao mi je novac za misu i rekao: »Neka znaš, njegovo pri meni ništa ne ostaje, vratio sam mu sve što sam bio dužan.« Pa, uvjeravao je Matić zaprepaštenog Vučkovića, ako su ove tahte saljevane da samo jednom zazvone i tom jedinom zvonjavom u isti mah pozdrave Smiljanićev dolazak i jave Lutvi kako je od njega Matić naučio da čovjek, kad se rastaje s čovjekom, ne smije ostati dužnik, onda su te tahte imale više razloga da budu napravljene od onih koje su pedeset godina zvonile ne šaljući nikomu ni pozdrav ni zahvalnost.

12.

U tijesnu prostoriju, koja se nalazila odmah do ulaznih vrata u klaustar, čiji je jedini prozor gledao prema ulazu, pa je više sličila na vratarnicu nego na gostinsku sobu, kako su je uobičajili zvati i čemu je doista služila, u taj duguljasti prostor s tesanim stolom po sredini i dvije klupe uza nj, prvi je ušao Matić a za njim Vučković. Prvi je, čim se primaknuo klupi, umorno sjeo, kao da dolazi s kopanja, a drugi gurnuo zasun na vratima, zapalio voštanicu u svijećnjaku od ljeskova panja, zatvorio kapke na prozoru i, kad je prostorija bila zamračena, potražio sjedište s druge strane stola, svijećnjak stavio na srijedu, a paketić koji je nosao otkako se pojavila Smoljanova kolona, polako dogurao pred Matičeve lakte. Neka ga otvori, njegov je. Matić je ostao miran. Vidjelo se, prije otpakivanja želi nešto reći, nešto čemu je vrijeme prošlo, nešto o čemu su raspravljali i raspravili. Čovjek govori da bi utjecao na tok stvari, ali kad taj tok poprimi pravac s kojega ga nijedna sila ne može skrenuti, i takvo ubrzanje da ga ni jedna zapreka ne može zaustaviti, čovjek govori zbog sebe sama, za mir svoje duše i obraz u sutrašnjem danu. Obojica su ovamo došli iz ćelije gdje je, poslije lagane večere i popijena lijeka, prilegao Smoljan Smiljanić. Kaže da je zamoren putem. Jedna noć u čistu krevetu i sutra je lagan kao zec. Koliko je umoran, ako je umoran, ni tri ga noći ne bi odmorile. Usuprot bolesti i umoru, vidljivu na svakoj bori lica i pokretu tijela, duh mu je čio: zove k sebi časnike, zapovijeda im što imaju činiti, prima obavijesti gdje će ljudi zanoifio

1

ćiti, preporučuje oprez i zakazuje mjesto gdje će se okupiti budu li iznenada napadnuti. Njima je dvojici rekao, izuvši čizme i liježući na krevet u odjeći: - Većeras objavite svim selima da polazimo sutra oko desete ure. Svatko svojim putem ide do sela Orašca. Tu ćemo se iskupiti i krenuti zajedno. - Nije mogao bez šale. - Odatle, recite im, neka samo straž nju nogu bacaju naprijed i ja im jamčim da su preksu tra u Cetini. Nasuprot zdravom, mladom i snažnom Vučkoviću stajao je boležljiv, slabašan starac. Njegovo se tijelo izgubilo u habitu od crne rase, koja nije bojana jer je tkana vunom crnih ovaca. Iz kukuljice na tankom vratu sa starački smežuranom kožom, izviruje glava na kojoj nema ničega obojenog osim očiju. I ono malo kose po potiljku, i onaj čuperak navrh tjemena, brkovi i brada, sve je posijedjelo tako potpuno da bi samo jedna crna vlas nagrdila tu temeljitu bjelinu, kao što bjelinu snijega nagrđuje sve što je dotakne, osim pahuljica. Samo su šake, među kojima je ležao Zenov paketić, u neskladu s krhkošću tijela. Ruke, do zapešća tanke kao voštane svijeće, u šakama se naglo proširuju, a u dlanu i koščatim prstima još više. Nalikuju na drvene lopatice kojima mlinar na hrpu skuplja brašno što ga mlinska kolesa ispod sebe siju u mučnicu. Te su mu ruke namrli preci, ratnici i težaci, oni iz prvog koljena. Kad hoda i kad mu vise niz rasu, ne čini se da ga pritežu zemlji, već da ga drže vezana za nju. - Da mi, Pavle, još jednom razmislimo! - Možemo, ujače, iako je sve domišljeno. Više nema izbora. - Nije pametna seoba kad ostavljaš svoju zemlju i u bijelom svijetu postaješ beskućnik, niti je pametno kad jednu zemlju napuštaš a drugu zaposjedaš. Pa metna je samo ona seoba kad staro zadržavaš, a na novom se širiš. Zato predlažem da ti odeš s onima koji te budu htjeli slijediti, a ja da ostanem ovdje s onima koji žele ostati. Bit će i takvih. Jer, isto je seliti i izgorjeti - u oba slučaja ostaješ bez ičega. - Poslije Smiljanićeva odlaska ovdje ni našoj mački

nema opstanka: mi smo ga pozdravili, mi smo ga ugostili - reći će da smo ga mi i pozvali. Ne mari što bi on došao i bez moga posjeta Splitu. - Reći ću ti ovo, Pavle. Za mali narod koji živi pod tuđom vlašću najvažnije je pitanje da li iskoristiti pri liku i pobuniti se, ili ostati sagnute šije. Ja se za ovo posljednje ne opredjeljujem što bi mi bilo drago, nego što je probitačnije. Pobuniš se, istrčiš pred nišan, osje tiš smjesu ponosa i oholosti i padneš pokošen. Iza mrtva čovjeka na zemlji vlada vječna praznina, može je ispuniti tko god hoće. Sagneš vrat i trpiš, nije ti lako, ali nije lakše ni onomu tko nad tobom vlada kad te vidi živa, spašena svojim strpljivim prkosom. I tu nam priroda daje razumjeti čovjeka. Kad je kamen najteži? Kad, ukopan u zemlju, viri nad njom. Jao kamenu iščupanu iz zemlje, taj nikada neće obrasti mahovi nom, znakom sjedilaštva i spokoja. Toga će prvom prilikom pokupiti i uzidati u neki zid, gdje će mu novo podneblje promijeniti lice, a novo mjesto izobličiti dušu. - Prilika je, ujače, i da dobijemo plodnu zemlju i da stresemo ropstvo s leđa. - Daj, Bože, da je tako! Za zemlju ništa ne kažem, dobra je, ali ni ova nije gora. Za ropstvo ti imam prigovoriti. Nismo mi ovdje stradavali od susjeda. Ja i Lutvo jedan uz drugoga mogli smo živjeti. Nama su ovdje zla nanosili ili oni na vlasti ili oni koji su se vlasti vješali o vrat, koje je vlast okužila, koji su u vlasti tražili pokrivač za svoje poroke i sramotu. Ti ćeš dolje naći istu takvu vlast i ljude koji oko nje kolo vode. Vlast voli reći da ona povezuje ljude i narode. Ali, s njenim porocima i porocima ljudi oko nje, najbolje bi bilo da je nema, pa da se ljudi sami dogovaraju. Ne znam je li to izvedivo, ali znam da čovjek s čovjekom može preplivati svaku rijeku. Zato i mislim da bi uz pomoć Lutvinu, koji se, čujem, spasio, i još nekolicine, pokrpaš rasparane šavove Rame. - Varaš se, ujače! Ne kažem da ti se za zvonjavu u tahte Lutvo ne bi odužio. Bojim se da neće moći. Kad znaš sve o vlasti, znaj i to da postoji crta preko koje

I

, tiikđ.

ona ne dopušta pristup onima koji je omekšavaju i čine ljudskijom. To je ona granica koja razdvaja omekšanje kao oblik njena jačanja i smekšanje kao znak njene slabosti. Vidiš, svojedobno se ona i Lutvinom čovječnošću koristila. Više joj ne treba i samljet će je. Reći će Lutvi: ako je taj zvonio u tahte da te upozori, on je znao za njihov dolazak - on ih je i pozvao. Poslije toga i Lutvo je nemoćan. - Što god ja večeras govorio, ne govorim ni da ti spriječim odlazak ni da bih ti sutra, kad nas jadi priti snu, predbacivao kako sam te upozorio da ne srljaš ludo u zamku. Kao jučer, kao danas, ja ću i sutra biti uza te. Svakim danom sve više... Ti kažeš, čeka nas u Cetini zemlja. Koja zemlja, Pavle? Narodi zaposjedaju zemlju, čovjek zaposjeda samo određen komad zemlje. Znaš li ti gdje će komu biti ognjište i podvornica? Je li ta zemlja uz rijeku ili će nas baciti na krševu? Kad ja žalim odlazak iz Rame ja žalim Crnac i Rakitu, sjenokoše uz Ramu, žalim pašnjak Draževu na Raduši i podvornice odavle do Slatine, ja ne žalim bilo kakvu zemlju, a u Rami je ima svakakve. Tako žali svaki domaćin. Zima dolazi, znaš li ti gdje će ti narod konakovati? - To ne znam, ali znam da je zemlja u Cetini pusta i da nas čeka. - Pusta? Pa mora biti pusta kad je osvojena pred koju godinu, kad su njeni vlasnici pred kratko vrijeme protjerani. Ali ne zaboravi, ti vlasnici još žive, tu negdje u zbjegu, gladni, prozebli, čekaju čas da se vrate. Ne daju nama Mlečani zemlju samo tako, imali bi je oni komu dati kad nju ne bi trebalo plugom orati a jataganom braniti. Naš se narod naučio pokornosti, mi smo ga tomu učili, on je kao školjka: kad je napadnut, zatvori svoju jezgru i prima udarce po ljušturama. Tamo dolje trebat će mijenjati ćud, a kad počnu svaki dašnje borbe, zlu i opačini neće biti kraja. - Vidim, ujače, kud smjeraš. Život školjke, životinje bezopasne okolini, koja stoji na dodijeljenom komadu zemlje, prima udarce i otvara se kad nema opasnosti takav život znamo živjeti. Na onaj drugi, kad se

školjka raspukne i jezgra ostane gola, pa se golotinja mora sabljom braniti - na taj život nismo naviknuti. I ja s tobom zbog toga strahujem. Ali nam život zatvorene školjke nije više moguć. Zar se ne sjećaš što ti je Lutvo neki dan rekao? Ako je rekao, nije rekao samo da kaže, rekao je da ti nešto poruči. Ja mislim da školjku više ne može zaštititi od čizme. Početkom ovoga rata starješinstvo franjevačkog reda u Rimu, čiji su redovnici na velikim prostorima turske carevine bilo isključivo, bilo u najvećem broju obavljali službu župnika, postiglo je od vrhovne crkvene vlasti dopuštenje da redovnici mogu pasati oružje i ratovati, bez straha da će prekršiti crkvene zabrane. Najednom, taj mirotvorni red ubogara s torbom preko leđa pretvorio se u borbenu jezgru. Držalo se to u strogoj tajnosti, dok jedan primjer i sto drugih iza njega ne otvoriše oči zainteresiranima da motre kako se oružja laćaju oni koji su do jučer od njega zazirali. - Meni tu nešto nije jasno, fra Štipane. I dalje vam zabranjuju da budete mesari, a ovamo vam dopuštaju da sabljom u ruci mesarite nad ljudima? - Da ti pravo kažem, Lutvo, ni meni to nije jasno. Stvor je božji uvijek iznad živinčeta. Ali, što mogu! Ja sam starinski čovjek, pa ću se i starih običaja držati. - Pokušat ćemo, ali se bojim, zgodi li se nešto neočekivano, da ni ja ni ti nećemo moći ostati na starim adetima. - Jedan nož drugoga iz korica izvlači - rekao je Vučković. - Mi naš nismo izvukli ni sami ni prvi. Naš su nož za nas izvukli neki drugi, i sad ga drže daleko od nas. Eno ga u Cetini. Ako se mislimo spasiti, mo'ramo tamo poći i uzeti ga u ruke. Zar smo mi tu ičemu krivi? Kao znak pristanka na odlazak, Matić je iz rukava habita izvukao britvicu s koricama od krivog jarećeg roga, njome razrezao konac i rascijepio pečate. Zatim je odmotavao, najprije platnenu ovoj, zatim list po list

tri sloja papira. Konačno se ukazala drvena kutija namijenjena pakiranju lomljivih predmeta. U njoj je bočica nalik na ukrasnu tikvicu, a unutra tekućina koja se prelijeva jedva primjetnim plavilom. Kraj bočice je utisnut list ispisana papira. Matić ga izvadi, razmota i pruži Vučkoviću. - Pročitaj, bolje vidiš! Veleštovani oče Stjepane, Svaki od nas, koje je Providnost zadužila da upravljamo javnim poslovima, bar jednom u životu dođe u priliku da se opredjeljuje između vlastitog osjećaja i potreba što ih iziskuje javno djelovanje. Ne trebate me podsjećati kako je teško pogaziti vlastite osjećaje prema prijatelju, znanцу i rođaku čiji se postupci kose sa stvarima što ih promiče naša stranka. I sam sam nekoliko puta bio u tom paklu. Svaki put vlastiti su osjećaji ustuknuli pred javnim interesima. želim da se i vama to dogodi. Eto, koliko god bih vam želio pomoći, ne mogu ništa više učiniti nego sebe navesti za primjer. Bit će potrebno odglumiti kako niste bili suglasni s odlaskom iz Rame i da, hineći ljuti razlaz s braćom, pobjegnute prije nego narod krene u Cetinu. Takvog će vas Atlagić, u trenutku kad mu takvi trebaju, ljubeznije primiti nego što vas je ikada do sada primao. Neće vam biti teško da mu u zgodnom trenutku podmetnete samo nekoliko kapi napitka zapečaćena u bočici. Kad vidite da je posao završen, dođite k meni u Split, gdje ćete naći i vašu obitelj i vaš narod. Dužnost mi je podsjetiti vas, kako nam ne bi bilo drago da zbog sentimentalnosti, koju prema neprijatelju ne biste smjeli gajiti ni kad vam je rođak, odbijete izvršiti ovaj sitni posao od velikog javnog značenja. Mi, istina, cijenimo ljudske osjećaje, ali ne možemo dopustiti da čovjek s tolikim naklonostima prema Atlagiću živi u Cetini, dok taj isti Atlagić vlada na puškomet udaljenosti - u Kninu. U slučaju da se na taj način izjasnite protiv nas, mjesto vam je u Bosni, a ne među svojim narodom, čije ste interese prezreli. Sluči li se

da dođete u Cetinu neobavljena posla, naše odluke nećete izmijeniti, ali ćete nas ražalostiti zbog mjera opreza koje ćemo prema vama poduzeti. Antonio ženo, zapovjednik konjice i komesar Državne inkvizicije Nad Matićem se sklopilo nebo. Sve što mu se domaloprije činilo da može, sada se čini da ne može. Domaloprije je mogao ostati u Rami, ako je pripravan da se ponižava, moli i trpi progone i uvrede, od sada ne može, jer ne samo da će ga progoniti oni na koje su njegovi nož izvukli, nego će ga i njegovi proglasiti za izdajicu i slabića. Domaloprije je mogao u Cetinu, kamo i ostali, sada ni tamo ne može, ako ne otruje ujaka. On neće trovati nikoga. Njemu nema ni puta ni ostanka. Mrak, čije su sjenke čitav život kružile oko njega, sad ga je uobručio, spojio i napravio grob. Ni Vučković nije bio u manjoj pomrčini, ali se nad njim nebesa nisu mogla sklopiti. On je iz svake rupe nalazio izlaz. Istina je sve što je Matić rekao o novoj vlasti koja ih čeka u Cetini, dokaz je Zenovo pismo, ali bitka nije izgubljena, tek počinje. Reći će Smoljanu što ženo traži, reći će narodu. Serdari bi morali, a narod će sigurno zaštititi starca. Ako on tamo u Mlecima truje svoje ujake, mi svoje nećemo trovati. Lupao je šakama o stol, svijećnjak je poskakivao, plamen se gasio. - Ići ćeš, sa mnom ćeš ići. Matić je kao dijete, koje je roditelj prijekorom slomio i podučio što valja a što ne valja, na svako njegovo: »Ići ćeš«, dometao svoje: - Ići ću, Pavle. Po njegovim mutnim očima činilo se da je konačno, iza mnogih raskrižja i stranputica, izgubio put i više ne zna ni kud se ide ni kamo će se doći, pa ponavlja da će odsle ići za onim koga je volio više od svih, komu je vjerovao više nego ikomu, u ono vrijeme kad je i sam znao kamo koji puti vode.

Mučno je, dragi štioče, ali potrebno vratiti se pedeset godina unatrag kad je ovaj slomljeni čovjek ispred svijeeće, koji je za čitava života zidao što su drugi rušili, i spajao što su drugi rasijekali, bio desetogodišnji dječak koji će, iako sada ne zna kamo da krene, još tako mlad sam odlučiti kuda će ići. Za Matice se pričalo da su u vrijeme bosanskoga kraljevstva bili knezovi Varvare. Ako su i bili, kneževstvo im nije bilo veliko, jedno osrednje selo. Prije će biti da su bili slobodni seljaci koji su slobodu uživanja posjeda plaćali službom u vojsci. U vrijeme kad je živio njegov otac, dok je Tursko Carstvo bilo u naponu širenja, Matici su umjesto harača davali iz obitelji jednog vojnika, koji je služio u pomoćnim plaćenim jedinicama, najčešće tobdžijama i martolozima. Kao najmlađeg i najnepotrebnijeg obitelji, ta je služba između petorice braće zapala Matićeva oca Juru. Kad se našao u turskoj vojsci, htio je da se istakne, da više zaradi i zaplijeni, pa da se s nešto uštedevine pod starost vrati kući. Nije sebi razbijao glavu time što kao kršćanin u turskoj službi ubija kršćane. Tako ga je zapalo! Nije bio sam da bi ga to mučilo. Rat je rat, a to znači, tko će koga. I najposlije, njegova se služba plaća tri akče mjesečno. Bio je snažan, malo bandoglav, baš me briga i lako ćemo, a u tučnjavama više se znao snaći, smisliti neku varku, nego što je bio hrabar. To dvoje, vještina da nadmudri i lakoća da zaboravlja udarce što ih sam primi i sam zada, predodredili su ga za starješinu martoloza. Ti nikad bojeve na bojnom polju nisu rješavali, nego samo u zasjedama, prepa17fi

dima, varkama, pa im je domišljatost vrijedila više nego hrabrost. Nisu bili disciplinirani kao drugi rodovi, pa su trebali zapovjednika koji neće biti ni tako strog da polomi zube, ni tako nehajan da mu se jedinica raspe. Služeći na granici prema Šibeniku i Biogradu s osloncem na Drniš i Vranu, stekao je kod svojih zapovjednika lijep ugled, a s onu stranu granice, kao što se moglo očekivati za čovjeka komu je otimačina zanat, došao je na zao glas. Ono prvo donijelo mu je unapređenje, postao je drniški martoloz-baša, a ono drugo u protivnika želju da ga zarobe ili smaknu, jer gori od njega na to mjesto ne može doći. Ni pet akči, koliko je plaćan martoloz-baša, nije bogzna što, da dobro jedeš i piješ, da se lijepo odijevaš, da timariš brza konja, a ako potražiš i žensko, ne ostaje ti u kesi mnogo, ništa ili nešto crkavice. U to su vrijeme među martolozima služili i mnogi siromašni muslimani. Sirotinji nije bilo zazorno da vojuje s nevjernicima kad se vojevanje dobro plaćalo. Zašto i on ne bi promijenio vjeru? Učinio je to na mostu preko Ćikole, ali pijan nije bio, samo pripit. Obuzimao ga je krilati zanos prvih čaša, bilo mu je dosta svih ograda, sada može i ono čega se trijezan bojao. U takvom stanju donio je sve presudne odluke u svom životu, pa će biti da su takvi trenuci njegovo nadahnuće. Za prevjeru, u kojoj je najteža vjerska poduka, kad bi se on oko nje trudio, dobio je timar u selu Ćipčiću, koji je nosio tisuću akči godišnjeg prihoda. Među spahijama siromah, među martolozima i junak i bogataš. To uvijek ide jedno s drugim. Trebao se ženiti, a ratovanje je pojelo dvadeset i dvije godine, sad mu je četrdeset. Ratnik ima žena, ali se na žene koje pokupiš usput ili se na tebe nalijepe nije više mogao osvrutati. Dosad je gledao kakva je, a ne od koga je, a sada mora naći neku od dobra roda, pa kakva bila. Našla se jedna iz porodice Atlagića koja se tri puta udavala i izrodila petoro djece. Poštena i pametna ali nesretna žena, jer su joj svi muževi pali u borbama. A kako i neće kad su im svoji trojici čardaci nlfll

gledali nemirnu kotarsku granicu. Anisa je bila sve ono što se za nju prije udaje govorilo, ali, mnogo više nego što se očekivalo od žene, bila je ratoborna, vjerski zagrižena i puna mržnje na one koji su joj muževe uzimali iz naručja. Da se uda za Halila Matica, kako se nakon prevjere zvao, prevagnulo je njegovo glasovito ime junaka i gazije. Ostala je razočarana kad u tom bandoglavom čovjeku, običnoj pustahiji bez jezgre i korijena, nije našla ni mržnje ni svijesti zašto se i protiv koga se tuče. Ali, bila je tu, legla je s njim i rodila svoje posljednje dijete, kržljavog dječaka komu su nadjenuli ime Hasan, baš zato što dječak nije bio lijep, kako mu je ime govorilo. U obličju je na čudan način sjedinio tjelesne osobine oca i majke: glavu i ruke, nepotrebno velike, baštiniio je od oca, a tijelo, ljupko ali izdržljivo, od majke. I duša mu je sastavljena pola od jednog, pola od drugoga: od majke je naslijedio gorljivost, zanesenjaštvo i strastveno vjerovanje, a od oca onu nehajnost, lako ćemo, što je, kad se spojilo s majčinim zanosima, dalo čovjeka čvrsta u svojim uvjerenjima i snošljiva prema uvjerenjima drugih ljudi, sklona suradnji i dobrosusjedstvu. Majka ga takvog nije voljela, nije bio ni junak ni zanesenjak. A ni ocu se ovo dijete nije sviđalo, činilo mu se da sutra neće znati što bi s njim, kad za rat nije. Mali je Hasan pošao u školu i, dok je napamet učio prvu suru Kur'ana, njegova oca uhvatiše vojnici harambaše Dujma Omeljića, dovedoše ga vezana u Šibenik i zatvoriše u tamnicu. Za zloglasnog martoloz-bašu tražili su s početka trideset tisuća akči, onda su snizili na dvadeset, ali ni kad su spustili na deset, s otkupninom se nije nitko javio. Ni njegova žena koja tih novaca nije imala, ni njegov nadređeni, sandžak-beg kliski, koji ih je mogao naći. Omeljić je vidio da martoloz-baša manje vrijedi nego se njemu činilo kad ga je mjerio prema zlu glasu koji o njemu kruži. Na kraju su i tu desetice snizili na šest tisuća, koje će sam Matić za dvije godine u četiri rate platiti, a kao jamčevinu svom poštenju dat će Dujmu Omeljiću u tutiju, kako se to govorilo, svog jedinca Hasana.

Kad je Hasan Matić uveden u kuću Dujma Omeljića, tvrdo zidanu katnicu ispod stijene na kojoj se uzdizala tvrđava svete Ane, dva su domaćinova sina, jedan Hasanov vršnjak, a drugi godinu dana stariji, pohađali školu što ju je pod nadstrešnicom između biskupove palače i gradskog zida držao Luka Posilović za djecu viđenijih građana koji su marili za hrvatsko pismo, i za djecu harambaša koji su Posilovića ovamo i dozvali i izdržavali plaćom i hranom na obred, svaki dan »na kosti« kod drugoga. Bilo je petnaest dječaka, a pod nadstrešnicom mjesta još za petoricu, pa je Omeljić nagovorio Posilovića da primi i malog Hasana, ne zna što će od njega. Kad su mu sinovi u školi pa nema društva za igru, on siromah stane negdje postrance, najvoli tamni kut kuće, stisne se u se i gleda onim svojim svijetlim očima. Žao mu ga je i strah ga je da dijete od tuge ne oboli, pa ne svisne. Izgubit će onda velike novce, jer Halil Matić neće za mrtvog sina u tutiji plaćati svoj otkup. Omeljić je dječaku nabavio sve što i svojoj djeci, voštanu tablicu, pisačicu i rukom pisanu početnicu, a Posilovića je držao »na kosti« i plaćao udjel u njegovu mjesečnom berivu kao da ima tri sina u školi pod nadstrešnicom. Ali, učeći hrvatsko pismo, talijansko i latinsko jezikoslovlje, učili su i vjeronauk jer su svi sadržaji bili iz vjeroučenja, pa je Hasan po naobrazbi postao kršćanin i prije nego stoje kršten. Svima se to činilo smiješnim, i Posiloviću i Omeljiću, šibenskim naklupalima pogotovo, samo je Hasan učenje shvaćao ozbiljno. Bio je među trojicom najboljih đaka, a Omeljićevu mlađem sinu, koji je volio sve više od knjige, pomagao je i umnogome pomogao da nešto nauči. Dvapat godišnje je Halil Matić na zakazani dan dolazio na graničnu među kod brda Trtra, predavao novac i primao od Omeljića priznanicu, svaki put, samo je četvrti, kad je otkupnina bila namirena, umjesto priznanice primio svoga Hasana, crvena lica, uplakanog, pa se raznježio što ga njegovo dijete tako željno očekuje, obgrlio ga, podigao na prsa i, ljubeći ga, i sam zaplakao. Ali, i kad su odmakli od Trtra, i kad su došli

u Drniš i sastali se s majkom, i nekoliko dana zatim, Hasan je bio ili tužan ili zaplakan. Kad bi ga upitali da nije bolestan, želi li nešto, on bi se još gore snuždio, pa su ga prestali zapitkivati, vjerujući da je dijete u ropstvu isprepadano, i očekujući da se oporavi čim se privikne na dom i pažnju u njemu. Da tako misle, nisu krive samo njihove predrasude o dječakovu životu u tutiji, nego i sam Hasan, jer nijednom riječju nije odavao zašto plače, slušao je što mu se kaže, prihvaćao što su ga podučavali, kako da sjedi, kako da jede. Jedino kad bi grdili njegova poočima u tutiji i njegovu kuću nazivali svinjcem, bilo mu je navrh jezika da im proturiječi. Nije. Odmalena je prkosio vjerom i plaćem, a ne djelima. Opet je morao u mejtef, kao i ostala drniška djeca. Sa znanjem el Fatihe, temelja Kur'ana, koja se opetuje na početku svake sure, i on je s učenjem svete objave bio na početku, ali je u mejtefu također bio na početku ili na kraju, svi pohađaju isti razred. Škola je u podrumu hodžine kuće. Pod joj je prekriven ćilimima, sukancima i komadima različita tkanja koje su varošani darivali u svečanim prigodama, ponajvećma na kraju i na početku školovanja. Bile su tri postave i mijenjale su se svakog petka. Na njima su učenici sjedili dva po dva, bez knjiga i pisaceg pribora. Učitelj je bio na podiju s dugačkom trskom u rukama. Rasla je na Roškom slapu, a može dohvatiti svaku učeničku glavu, u kojem god dijelu prostorije bila. Đaci posjedaju, a učitelj udarcem trske o poklopac što visi na gredi oglašuje da nastava počinje. Učenici u jedan glas zamrmore različite dijelove svete objave na nerazumljivu jeziku koji ne smiju prevoditi. Učilo se u paru, jedan je mentor, drugi učenik: mentor, koji je otprije izučio pojedina poglavlja, govori blizu učenikova uha ajet po ajet, što ovaj ponavlja sve dok ne zapamti. Matićev je mentor jedan susjed koga je majka Anisa izabrala i tom prilikom dobro nagradila. Samo sebi odlično znade sure napamet, ali kad ih prenosi drugomu, prenosi ih nerazgovijetno, ne znaš je li mu nešto jedna riječ ili tri u jednoj. Tada bi Matić ili mrmljao ili

stao, ne znajući što da govori. A čim on prestane govoriti, ona trstika, što je neprestance kružila i čvakala učenike po tjemenu, obori se na njegovo glavu. Ne bi jako boljelo, ali bi ga svrbjelo. Druga se djeca posprdno smiju, i da sami ne bi bili »trstičeni«, izvikuju sve jače, i oni što u uho šapću, i oni što za njima ponavljaju. On se povodi za njima pa izvikuje ono što je čuo, neke glasove, komade riječi i odlomke rečenica, a nije li ulovio ništa, onda ono što je sam smislio, a nalikuje na ono što mentor reče. Mentor diže lijevu ruku uvis, što učitelju znači: »Ovaj ne ponavlja kako treba«, a trstika se učas nadvije nad krivčevu glavu i tresne ga dva puta, jer je takav školski propis: za prestanak ponavljanja jedna trstika, za iskrivljavanje dvije. Matić je bio »najtrstičeniji« učenik, pa su ga djeca držala blesavim, kvrcnutim, i zvala ga »Kvrcko«. Otkako su mu djeca rekla da glupanima od »trstičenja« niču rozi na glavi, koje će kao obilježje glupana nositi do kraja života, osjeća pod jagodicama da mu nešto raste na tjemenu. Pipkao bi svaki čas po tom mjestu da vidi raste li. I raslo je, ili roščić ili žulj od »trstičenja«. U strahu da mu ne izrastu rozi kao jarcu, ne shvaćajući ništa od onoga čemu su ga učili, sjećajući se Posilovićeve škole u kojoj je bilo šiba po prstima više nego ovdje trstikom po glavi, škole u kojoj je učitelj druge učenike posramljivao njegovim znanjem: »Srami se, vidiš li kako mali Hasan znade«, on je novom učitelju, kad ga je korio da ne zna i da je nemaran, rekao: »Kod nas se drukčije učilo«. A kad ga je učitelj priupitao, a gdje to »kod nas«, kao da je prečuo prijeteći ton, izlanuo se do kraja: »Ja sam u našoj školi bio među trojicom najboljih«. - Iskvarili su dijete - rekao je hodža Anisi. - Zatrovali su ga i trebat će vremena da se izliječi. Vi kod kuće ne popuštajte, ja ću u školi trstičiti, pa će krenuti. Anisa je ono »Ne popuštajte« shvatila kao »Korite ga i savjetujte!« Ali, kad se Hasan jednom pobunio, s njim je bilo sve teže, jedna je pobuna rađala drugu. U njemu je prvi put buknila gorljivost, izloživši življenje mukama. I kad se progona i patnje nije uplašio, kad je

osjetio slast mučeništva, izbor njegova životnog puta bio je dokončan, znalo se kakav će biti, a koji će biti odredit će slučaj. Za neznatnu stvar, za neko voće i povrće koje bi majka nazvala imenom kako ga od rođenja zove, on bi se tobože izlanuo i kazao: »To kod nas zovu...«. Kad je hotimice pošao putem prkosa, da naglašava razlike i da ono što je u Šibeniku zove svojim, nalazio je posvuda povode, i Anisu su njegovi »To se kod nas kaže«, »Moji to ovako čine«, »Nije tako kod nas« bacali u očaj. Ona je zaključila da Hasan postaje sve otrovniji. Došlo joj je da napusti i njega i njegova oca, koji je odmah, kako je doveo sina iz tutije, bacio krv na usta. Nije dugo čekala da se vrati djeci od prvog muža koja su je k sebi zvala. Umre Matić, sušičavi martoloz-baša, u proljeće, kad su se po rubovima Petrova polja brale trešnje. To se očekivalo, ali se nije očekivala njegova oporuka. Ženi i sinu ostavlja što im po zakonu pripada, sve. Ali, da bi to nesmetano uživali, moraju za gradnju drniške mošeje platiti pet stotina reala, i isto toliko visovačkim fratrima da samostan s otočića, koji je na putu pa ga svaka bitanga uznemirava, presele u uvalu Kobljaču, gdje će biti dalje i od očiju i od puta. Anisa ga je proklinjala, a razumni su ljudi govorili da je testament pravedan: pokojnik je pripadao i crkvi i mošeji. Ako si pravi čovjek, ne odriči se onoga što si nekad bio, i ne veličaj iznad svega ono što si potom postao, i jedno i drugo je tvoje kao kozi glava i rep. Možda se u Matićevu testamentu skriva nesnalaženje, ne zna čovjek kojemu carstvu da se privoli pa zadržava putnicu za oba, a možda više mudrost: ispod ograda vlasti i vjera, koje zbunjuju, dijele čovjeka od čovjeka i čovjeka od sama sebe, čovjek traži vlastiti put da dođe do ljudi i do sebe sama, čitava i nepodijeljena. Matić je po svaku cijenu htio postati pravednik i doći do Boga, pa kad nije znao koji od dva puta k njemu vodi, pošao je po oba odjednom. Ako jedan od ta dva puta nije pravi, može mu se prigovoriti neznanje, ali ne može da nije imao iskrene namjere i u životu i u smrti ići putom Božjim.

Uvečer, isti onaj dan kad su mu sahranili oca, Hasan je potegnuo ručku na Omeljčevim vratima. Krstili su ga svečano i dali mu očevo ime Juraj. Išao je onim putom kojim idu svi dječaci predodređeni da postanu fratri: osnovne nauke završio je u Zaostrogu, a više u Perugi, postigao zvanje »predavač i propovjednik« i u dvadeset i petoj se obrnuo u Rami, da zida što su drugi rušili. Prvu propovijed u Rami održao je u pojati, koju je narod pokrio lišćem i dobro je služila kad nisu padale kiše. Govorio je o Marijinu bijegu iz judejske zemlje pred Herodovim progonom, o majčinskoj ljubavi i nadi da će svi prognani kao Marija dočekati dan silnikove smrti i slobodni se vratiti u svoju zemlju. Neku je staricu, koja je pred njim sjedila na stolčiću, što ga je sama od kuće donijela, taklo ono o majčinstvu i nadi progonjenih, pa je s uzdahom rekla: - Blago majci koja te je rodila kad te čuje tako govoriti! Od tog se trenutka nešto prekinulo u njegovu mekanom glasu. Na oči su mu navrle suze. Nekako je izdržao do kraja mise, a kad je završio, prišao je zidu, zaklonio lice i zajecao. Kad su ga pitali što mu je, lagao je da ima jake bolove u predjelu srca. A opet nije lagao, ono zbog čega je plakao ticalo se srca. Pri kraju školovanja u Perugi trebalo je odlučiti u koji će se samostan bosanske provincije vratiti, jer je bio jedan od rijetkih koji nisu imali matične obitelji. Pomislio je na rodno mjesto svoga oca i prvi put napisao pismo ujaku Mehmedu Atlagiću. U pismu je saopćio svoju želju i zamolio ga za zaštitu: neka ga ne kore i ne progone što je prevjerio. Mehmed Atlagić je dalekovidan političar, otpisao je da se Matić u Ramu može vratiti, a bude li ga tkogod napastovao, neka se na njegov obrati u svako doba. Uostalom, pisao mu je Atlagić, tebe će u Rami svi poznavati kao dijete iz porodice Matica, sina onog martoloz-baše Jure što je ratovao oko Drniša, za koga u rodnom mjestu i ne znaju koju je vjeru na granici tjerao. Štoviše, kad se nakon Atlagićeva odgovora duže vrijeme nije javljao,

18?!

ujak mu je ponovo pisao i zvao ga i u Bosnu i sebi na razgovor. Ujaka je našao u središtu njegovih imanja, u Kuli Atlagića. Otrprve, među njima se razvilo tanano prijateljstvo. Istina, iz računa. Pogrešno je misliti da u sličnim prijateljstvima razum kvari prisnost i povjerenje. Ima i takvih slučajeva, ali što se njihova prijateljstva tiče, pored prešutnog sporazuma da će jedan drugomu pomagati, njihovu dugogodišnjem odnosu nije manjkalo iskrene naklonosti i topline u kojima su podjednako sudjelovale i njihove podudarne naravi i njihovo srodstvo. U razgovoru, ili se nje doticali ili je zaobilazili, bila je prisutna i majka Anisa. živjela je u Perušiću, dva sata hoda od Kule Atlagića, sa dva sina iz prvog braka. Mehmed je zbog nečeg njeno ime zaobilazio više nego Matić, ali je ni tako nije mogao isključiti. Samo je dvije godine stariji od Matica, a igra ulogu starijega, pa ga zove »netijakom« kad mu se izravno obraća, a kad drugima o njemu pred njim govori, »sin sestre Anise«. Time bi izbjegao da Matica nazove imenom, ali bi se zakvačio za majku. U tom preganjanju Matić je iz obzira izrazio želju da je vidi. Mehmed je rekao da k njoj ne ide, poslat će slugu po nju. Momak, koji je otišao ujutro, vratio se iz Perušića pred večer. Majka ga ne želi vidjeti i po momku poručuje da mu pred Mehmedom kaže: »Neka ga vrag odnese i neka bude proklet!« S tim blagoslovom oputovao je u Ramu. Pa ne misli valjda ova starica na stolčiću da je Anisa zbog te kletve bila sretna! Da je zbog tih teških riječi mogao itko biti sretan! Vrijedi li onda uložiti život da se nađe put pomirenja koji bi približio ljude, a da pri tome nitko od njih ne prestane biti ono što jest? To pitanje, kako se pojavilo nad Matićem u pojati gdje je prvi put u Rami propovijedao, takvo u zraku visi do danas. Eno ga, leluja se iznad svijeeće u ljeskovu panju, što sporo dogorijeva kao vrijeme, proričući da će pitanje i dalje lebdjeti bez odgovora, jer je bez konačnosti kao dani, kao godine.

14.

Ne postoji čovjek sazdan od izvorne zloće i dobrote, jer se izvorno smiješa, srodi i sraste s onim što se na čovjeka u toku života lijepi. On to možda neće i ne želi, ali snaga, slična maticama brzih voda, koja ga usrkne i ponese, koja ga moći izvana i iznutra, kad ga izbaci na obalu zdrava ili isprebijana, svejedno, potpuno ga je preobrazila. Na njegovim prvobitnim osobinama, zavisti, susretljivosti, jalu i strahu, svemu što je prije usrknjivanja u njemu bilo, zbivanja su udarila svoje boje i temeljito im izmijenila i obličje i bit. Jer, kad se čovjek političenjem umalja, to nikad nije površinsko bojanje, to je tanganje do srži. Primjerice, njegova susretljivost, ako ju je imao prije moćenja u pjenušavoj rijeci, nije više stara srdačnost, to je sada zavođenje, tjeranje vode na svoj mlin ili štogod gore. Kako onda izravnim putem doći do čovjeka kad je onaj komu prilaziš, iako o vlasti i politici ne zna ništa, ni slovo da prozbori ni u njoj tvorno da sudjeluje, sav slijepljen od njenih taloga i namaza? Matić je ovakve tegobe doživio mnogo puta. Za priču je najslikovitije ono što je doživio s Bajrom Kopčićem. Bajro je bio sin Čazima Kopčića, stravično prazna čovjeka, koji je svoju lijenost hranio prodajući komad po komad pašnjaka i oranice. Na Bajru su prešle očeve osobine neradiše i izješe, ali njemu ne dopade u nasljeđe ono što je očev otac ostavio, jer su najbolje djedovske njive pojedene, i za sinov lijeni život nije se imalo što prodavati. živjeti se moglo, ali ne najbolje, ne begovski. Kad se punu godinu dana bubalo da Kara Mustafa

HI

I

L

1RR

ide na Beč i da će ga ovoga puta osvojiti, a oni koji s njim budu da će preko noći i za mali trud postati bogati, Bajro je na ta obećanja, kao dosljedna lijenčina, ostao gluh sve do proljeća, kad se više nije pričalo i nabrajalo tko ide a tko ne, kad se spremalo, ispraćalo i odlazilo. Mislio je, što da se mučim, ljepše je meni ostati kod kuće. Kad se ne bi radilo o lijenosti, našao bi se netko da ga proglasi pametnim. Ovako, svi su se oborili na njega: što ne ide, drugi će se obogatiti, a on će ostati siromah; kad će ako sada neće, sada je i babama vrijeme da obuku gaće i pođu u taj smiješni boj; zar misli da će se uznojiti u borbi, ni govora, glavno je da tamo bude, njega u toj silnoj ordiji neće zapasti ni onoliko truda koliko da pretrčiš s mijehom vode na leđima od Kopčića do Šćita. E pa, ako nije kadar za bogatstvo ni toliko učiniti, onda ne zaslužuje ni kruh da jede. Poljuljali su ga i oborili. U proljeće, u posljednji čas, počeo se i on spremati, na brzinu, nije bilo vremena. Prodao je dvije njive i pašnjak na Vranu, posljednje vrednije komade djedovine, i kupio sebi oružje, odjeću, šator i konja. Nije znao ni sjeći ni jahati, bio je lijen naučiti, a ne mirotvoran, vježbali su ga nekoliko dana na fratarskom Crncu, učili ga bacati koplje i džilit, nisu ga mnogo naučili, rekli su, bit će vremena usput, do Beča ćeš naučiti, moći ćeš i zvijezdu kopljem pogoditi. Kad je povjerovao da će se obogatiti, što da ne vjeruje da će kopljem zvijezde obarati kao da su jabuke. Kad lijen nešto poduzme, zamišlja stoput veći dobitak nego vrijedan čovjek, jer ne zna kako se i najveći naponi oskudno plaćaju, pa računa da je u dostignućima udio sreće veći od udjela rada. Kad se vratio iz tog velikog rata, velikog jer je bio velika pogreška od koje su potekle velike nesreće, vratio se i bez konja i bez oružja, polugol, bos, omršavio, pun rana i smrada. Ali, tada se u Kopčićima nije pitalo tko kakav dolazi, već tko je došao, tko nije, a tko nikada ni doći neće. Ovih potonjih, koliko se znalo, bila su dvadeset i dva, pa su Bajru držali sretnikom, jer, ostali su vrijedni, brzi, probitačni momci, a on koji

ni jahati ni hodati nije znao, eto, vratio se. Ne zna se što je on sam o tomu mislio, nije se izjašnjavao ni o onima koji su ga nagovarali da pođe u rat, ni o Kara Mustafi koga su svi nazivali lažovom, ni u kupcima svojih njiva koji su mu u ovoj nestašici novca platili upola manje, govoreći da je bolje i za manje prodati kad će to u Beču umnogostručiti, nego ne prodati i ostati na istomu. Svi su povratnici pričali gdje su bili, kako su doživjeli poraz turske vojske, na koji su se način izvukli; koga su od poznatih vidjeli živa ili mrtva na bojnom polju, a osobito su žučno napadali krivce, zapovjednike, i mudrovali kako bi pobjeda bila izvojevana da je bilo učinjeno ovo ili ono. Samo Bajro nije pričao ni gdje je bio ni što je vidio. Kad bi ga pitali da štogod kaže, odmahnuo bi rukom, šuti, ne vrijedi spominjati, bilo pa prošlo. Svakomu drugom odbijanje da priča o strahotama poraza koje čovjeka i u sjećanju muče, pripisalo bi se osjetljivosti, njegovo odbijanje pripisalo se lijenosti. Takav je bio i prije Beča. Da su bolje gledali, vidjeli bi da to nije istina: prije odlaska u Beč bio je samo lijen, nakon povratka lijenost je i prožeo i obložio nemir, koji se nije primjećivao jer je, iako nemir, imao lice nepokretne lijenosti. Lijeni je Bajro bio kupan i ispiran u brzici koja ga je doplavila do pod bečka vrata. To što je postao nema imena, jer ljudi nikada nisu imenovali, valjda jer nisu znali da postoji, ono što nastaje oplodnjom izvorne lijenosti i političke maglovitosti. Čim su se malo oporavili od strašnih dojmova poraza i čim su vidjeli da povratak jest sreća, ali posebne vrste, i ne mora biti veća dobit od dobiti onih koji su s tijelom zakopali i brige zašto već godinu dana ne stižu iz Stambola bašlijske plaće, čim ih je počela progoniti današnja oskudica i strah od onoga što donosi sutra, okretali su se oko sebe i tražili s kim da podijele trošak što su ga imali pripremajući se za rat. Tražili su ljude kojima u rat nitko nije išao i moljicali ih, a ako ne ide, prijetili ne plate li im bar nešto. Nije pravedno da oni sami stradavaju, neka svi jednako snose teret poraza! Na obespravljenima bi se iskaljivali: ja sam bio na

vojsci, govorili su, a vi ste ovdje zijevali u zrak; tukao sam se s Nijemcima, a vi ste ženi leđa grijali; ovoliko sam potrošio, kuću sam raskućio, tko će to meni platiti? U općem pohodu ratnika koji su se, ne dobivši plaću od države, pretvorili u prosjake, ucjenjivače i nasilnike na pragovima susjeda, Bajro nije sudjelovao, i to ga je, kad je počeo odlaziti u Šćit i gleda majstore kako rade, približilo Maticu, koji je s ostalim povratnicima imao muke i kad bi im nešto dao, i kad bi ih uspio uvjeriti da nema i da nije dužan. Za Bajru se mislilo da je za to lijen, on će prije ležati, gladovati, trpjeti štetu nego ići od vrata do vrata, moliti i otimati. A to da se podigao s kućnog praga i posjećuje Šćit, kad mu je Treho rekao, budalo, što ne ideš fratrima, tko će ti ako ne oni platiti prodane njive, tomu nitko nije pridao važnost jer je on i do tada, kao sve lijenčine, volio doći gdje se radi, stati i gledati kako se drugi znoje, valjda, da više uživa u svom ljenčarenju. Jednom godišnje, dan nakon blagdana svetog Petra, čije je ime nosila ramska crkva, samostan bi priređivao gozbu za uboge ljude, prosjake, islužene sluge, kljaste i trome, siromašne duhom, gluhe i slijepe, sve kojima su ili priroda ili društvo uskratili ono što bi morao imati svaki čovjek. Ispod krušaka i brekinja, koje su rasle do dvorištu na strani do polja, ravnijoj od ostalih dijelova, pruže se daske po trupcima i tako naprave stolovi i klupe. Jelovnik je iz godine u godinu isti, pa se i ručak zove »na fratarsku ovčtinu«, ovčje meso, kupusova juha i jabučna šira. Dok se svetkovalo, naiđe Bajro Kopčić, nasloni se na žioke od plota i gleda kako bogalji i prosjaci slave. Poznavao ga domaćin, a poznavali su ga i mnogi uzvanici. Matic ga zovnu, ajde, ulazi, što si se tu naslonio, i on je nakon kratkotrajnog oklijevanja ušao. Kad se našao blizu zdjela punih ovčjega mesa što se pušilo i mirisalo, ne odoli da ne uzme jednu plečku, komad kruha, i da onako s nogu, kako je i Matic, slatko prigriže. Matic ga nije nukao da sjedne, sramota je

begu sjesti među ubogare, pa i kad je takav kao Bajro, polugladan i odrpan. Među gostima je bio i neki Marko, stari sluga Cvitkovića, koji su na izvorima Rame imali mline i njega mlinara. Bio je poznat kao svirač na dvojnica, svirao je na sajmovima, dernećima, kod crkve, i živio od te slave, jedinog svoga dobra. Što se može, svatko traži oblik svojoj izuzetnosti i svakomu treba omogućiti da to nađe. I sad su ga, kad su se najeli, nagovarali da zaszvira. Znalo se, on se bez dvojnica ne pojavljuje u društvu, negdje su mu u torbaku. Dao se lako umoliti, žabu nije teško natjerati da u vodu skoči, ali se izvlačio da njegova pjesma nije ona od nekada, da su mu se prsti ukrutili, ne igraju više lako kao mlinske dirke, nema onoga što je nekada bilo niti će ga kada biti, a oni, hoće što sad može, evo im, čut će. Odviše se prenemagao, svirao je i dalje lijepo, bez preduška, jer je, što je bila rijetkost, na nos zrak udisao a ispuštao ga na dvojnice. Svirka dvojnica nije prikladna za uveseljavanje bučnih društava, ona nema one snage što nadglasava buku kakvu ima bubanj, ni moći da pokrene noge kao šargija, njen se glas gubi i pored običnog razgovora, nju guši i bat koraka. Dvojnice ištu tišinu, pa su gosti na fratarskom ručku suspregli dah, prestali žvakati i piti. Tako se stvorio ugođaj tišina ranih večeri i jutara, kad je sunce tek zašlo ili se tek rađa, onoga doba kad se dvojnice jedino i sviraju i kad u njihovu zvuku nađu mjesto svi zvukovi što ih rađa lijepa Rama, grgoljenje vode na brzici u vrbaku, šum vjetra u jablanovoj krošnji, cvrkut ševe nad požutjelim prosom, pjesma cvrčaka u grudi zemlje i onaj uzdah, onaj bezimni miris kojim diše zemlja zrelog ploda, vlažnih šuma i vratolomnih vrleti. Ubogari su znali slušati tu svirku, i da je do večeri trajala, oni bi je do večeri slušali nijemi. Bogzna što im je taj govor govorio. Samo se Bajro upol svirke uznemirio. Uzvrpoljio se kao da su mu pod kožu podišli mravci, češkao se po leđima i okretao tamo-amo tražeći nešto što nije izgubljeno. Da svircu ne naudi, obratio se

Maticu ispod glasa, ali mu je riječ zastala u prsima, čulo se nije ništa, samo se vidjelo da otvara i zatvara usta. U nekoliko mahova kao mlazovi nečisti pri povraćanju, pročištaše nepoznate riječi, ali same za se dovoljno jasne: zemlja, meni, nadoknaditi. Čudno je što su te riječi, iz kojih bazdi žalopojka i ucjena, izgovorene u nevrijeme, dok Marko prebire na dvojnicama. Svirač ga je čuo, zasmetalo mu je Bajrino krkljanje i predahnuo je. A Bajro, čim je magija pjesme prestala, probljedi, zbuni se i, ne rekavši Maticu ni hvala, kao što je za svaku uslugu znao reći, pobježe na dvorišna vrata. Matic, slušajući pitanja gostiju što Bajro pobježe, nije ništa glasno rekao, ali jest u sebi: »Siromah, prevaren je, trebalo bi mu nešto dati«. I u naredna dva susreta poklonio mu je nešto bakrenog novca i svaki put ponudio ga kruhom. Za novu crkvu Matic je nabavio i nove orgulje jer su stare nestale u plamenu. Smjestio ih je na koru pri zidu suprotnu drvenim stubama koje vode u crkvenu lađu, mjesto nikomu na putu. Mnogi su znali ponešto svirati, ali pravi orguljaši bili su samo Luka Sovićanin i Stjepan Matic, koji su se u službi izmjenjivali. Bile su to pokretne orgulje od sandalovine, koje su u Zadru kupljene za novac pozajmljen od Mehmeda Atlagića. Sovićanin malokad, jer za tim nije imao potrebu, ali je Matic često svirao i izvan molitve, za svoju dušu, u trenucima odmora, samoće, neke posebne tjeskobe ili nekog krilatog veselja, u ono doba dana kad se takvi nemiri javljaju. Jednog takvog predvečerja, dok je Matic glazbom ispunjavao praznu crkvu, naišao je Bajro, koji se u zadnje vrijeme upuštao u daleka putovanja. Prešao je neopažen preko dvorišta, ušao na otvorena crkvena vrata i pažljivo, da ne lupnu, zatvorio ih za sobom. Po podu od kamenih ploča, koje nisu ni klesane ni glačane nego onakve kakve su u prirodi nađene, koračao je mekano, da ne posrne na neravninama. Došao je do kamene krstionice prislonjene uz drveni stup, koji je nosio snažnu gredu na kojoj je počivao središnji dio kora. Vidio je crveni svod: splet smrekovih greda,,

rožnjika i na letve prikovanu šimlu. Pored zidova razmješteni su skromni drveni oltari, sprijeda Petrov, slijeva Gospin, a zdesna Martinov. Sviralo je negdje iznad glave, ali zvukovi ne dopiru od svirača izravno do njega, već se s kora dižu pod šimlu, među grede i odozgo kao kiša s neba liju, rominjaju, sipe, škrope, prskaju i što sve ne, i što kiša može, a glazba ne može, i što glazba umije, a kiša ne zna. Njemu se čini da je ispod pjenušava vodopada čija voda nalijeva prostor oko njega, plavi i podiže sve više, u samo srce vodenog šuma, pjene i kapljica. Postaje drugi čovjek, poduzetan, pun želja i snage da te želje ostvari. Kao da je zvučni slap omeo iz njega pljesnivu lijenost, otplavio je, a ispod parložine pojavila se Bajrina svijetla, nezardała nutrašnjost. Dolazilo mu je da podvikne, da se na nekoga izdere, da pokaže kakva je u njega snaga i pamet kad zvuči s njih skinu talog lijenosti. Dolazilo mu je da vrisne od radosti, da objavi svijetu promjenu što ju je slap zvukova izazvao kad je obgrlio njegovo srce. Spreman je da se susretne i s onim što je bilo i s onim što će tek doći. Samo neka ta glazba plavi, neka je bude od poda do svoda i neka bude gusta kao jesenska magla nad Ramom, neka je dlanom može sjeći i prstima grabiti, neka ga tako ovije da ga ni na lakat razmaka ne mogu prepoznati. Tko da ga prepozna, i što se ima prepoznati? S njim se slična preobrazba zbilja samo jednom u životu, one noći na bojnopolju kod Beča. Već u zaokretu, pošto je netko viknuo natrag a on nemilice potegnuo lijevu uzdu da konja otpovrne, njegov se alat spotaknuo na mekoj oranici u koju su kopita upadala kao u tijesto, on je vrcnuo iz sedla ne zadržavši uzde u rukama. Konj se uplašio i otkasao nejahan, a on je bježao pješice. Nije bio sam, mnogi su pri naglom prelasku eskadrona iz juriša u povlačenje poispadali iz sedala, mnogi su se usput slijevali na taj pravac bijega, a neki kao da su iskrsavali iz zemlje. Bivalo ih je sve više i više. Najprije rasuti, pa sve zbijeniji što je konjica Poljaka bila bliže, napokon su se zgomilali, pa je i za bježanje bilo tijesno.

Gonio ih je mnogoljudni alaj samih vragova paklenih, odjevenih u životinjske kože, golih ruku, razdrljenih grudi, ćelavih glava i dugih brčina. Oko njih su se vijala krzna medvjeda i vučja, kesile glave risova i bjelasali zubi veprova, oni kao da ne znaju što je sukno i platno. Iznad glava vitlaju buzdovanima na lancu, dižu se na sedla, vrište, ali ne jašu svom brzinom, kao da se poigravaju s njima, kao da ih prije sudara žele zamoriti i sa svih strana stjerati na jednu hrpu. Često se osvrtao, iako je zbog toga mogao posrnuti, pasti i ne ustati se. Ali, kako ćeš bježati a da ne pogledaš koliko ti je vremena preostalo za bježanje! Svaki put bi otkrio novu pojedinost, neko novo krzno, rijetkog konja i čudnog čovjeka, samo je jedno vidio stalno: red blistavih golih sabalja koje su se ustremile uvis kao perunikino lišće, pa se ziblju kao to lišće na teškom južnom vjetru. Onda je pred sobom ugledao veliko heljdino polje. Heljda je podignuta na visoke kolčeve. Tko se dočepa heljde, možda se spasi brkate konjice. Na heljdu su ih nagonili, ali im nisu dopuštali da ulaze među kolčeve i gusto lišće. Opkolili su ih i jurnuli sa svih strana. Počela je sječa, ali se Bajro ne sjeća da je ikoga vidio poginuti. Pamti samo nevelik jarak iznad kojeg su pobodena dva vrbova kolca, a oko njih spletena heljda. Posljednje što je vidio heljdini su korjenčići tik ispod njegovog nosa. Mogle bi biti i dlake iz brka, da u padu brk nije umaljao blatom. Nikad neće doznati je li ga koji konjanik udario nečim tupim ili je jureći naglavačke prema heljdi udario glavom o kolac. Probudila ga je svirka. Mora da je bio nekakav brijeg, na njemu naložene vatre, oko vatara vrema, a jedan svira balalajku i pjeva. Kao da njemu pjeva ovakvu pjesmu: »Budalo ramska, mi slavimo pobjedu, pogledaj, oko tebe je polje puno mrtvac, kod njih je plijena svakojakog, oružja, novca, odjeće, napusti tu heljdu, što si zabio glavu u korijenje, neka je noć, što mari, noć je doba za pljenidbu, zguli, svuci, iz kese izvuci!« Balalajkina ga pjesma nosi, otrčat će ravno k njoj na brijeg, k vatrama i ljudima što slave pobjedu iza koje

stoje sretni dani, konji, kuće, žene. Jer, za što-bi se tko borio nego za svoje sretne dane? Išao bi tamo da nije skupljanja plijena, najprije nabiti džepove, a onda se veseliti. Osvrnuo se oko sebe da nađe koga će prvog oderati. Noć je, samo svjetlost vatara i zvijezda, teško je bilo koga naći. Ali, ona hrpa što je s njim bježala uglavnom sada spava na zemlji, i na mrča će nagaziti kuda god krene. Pretresao je mrtve, tražio kese i tajne džepove, zavlacio im ruke u njedra i gaće, ali novca nigdje, sve nekakve tabakere, lule, kremenje i ognjila. Svjetlo, kad bi imao svjetlo, da vidi koga će pretresati, kod koga se može naći zlato, a ne da prevrće leševe golaća u kojih nema ni bakrena novčića. Po polju, od heljde do brijega s balalajkom, lutala su neka svjetla, dizala se, spuštala, bilo ih je posvuda. To su ti pametniji od njega. Nabasao je na ženu, ali da je i muškarac bio, svjedno bi mu fenjer istrгнуo iz ruku. Ona je vrisnula i stala vikati: »Einer ist ins Leben zuriickgerufen!« (Jedan je oživio). Prema njemu su se, s one strane do brijega, primicali grozdovi svjetiljaka. A balalajkine pjesme nigdje. Kud nestade? Shvati da svijeće njega traže, da su ti što leže njegovim, da on nije pobjednik i da nema pravo na plijen. Šteta što je balalajka prestala, šteta što mu nisu dali da dulje uživa u pljenidbi, pobjedničkom veselju, jer od pobjede i poraženima bar toliko pripada: da se zamišljaju u koži pobjednika, radi koje su u borbu i pošli, ali nisu imali sreće da je sebi privuku. Kad zlato počne govoriti, svatko zašuti, čovjek, trava i marva, čuje se samo njegov žubor, tako žut i tako zvonak kao što je glazba koja ispunjava Matićevu crkvu. Nema niti je kada bilo čarobnjaka koji bi dozivom uskrsavao mrtve iz grobova. Tu moć ima samo zlato. Ako je u pod ove crkve sahranjen ijedan mrtvac, on bi ovog trenutka morao dignuti ploču nad sobom i prići Bajri što se usamio kraj krstionice. Da zlato koje pljušti u ovoj glazbi diže na noge preminule i ustravljenе, da im daje živodajnu snagu, živi je primjer ovaj Bajro, kukavelj, ruglo Kopčića, a gledaj ga ovdje: da

pjeva, da pocikuje, da fes nakrivi i tko je, što je - on je. A sve to čine žuti zvuči, koji, bogzna kako, čim udare u gredu i šimlu, pretvaraju se u metal, zvonak i svijetao. Sad samo da napuni džepove, njedra, hlače, da veće komade zadjene za pašnjaču i da se izgubi dok traje svetkovina zvuka koja i blato čini zlatom. Prišao je glavnom oltaru: sličice s odlomcima Svetog pisma uokvirene su drvom, oltar je drven, kipić svetog Petra od drva - je li ovo šuma mrtvog drveća ili jezero naplavljeno zlatom? A, tu je! Na Petrovim sandalama dvije su velike zlatne kopče, još dvije na knjizi što je drži u rukama, a jedne eno na remenu kojim je opasao tuniku. Izvadio je nož i reže, od nogu, ali... ispod žute boje obično je brijestovo drvo, jest, brijestovo jer se zacjepljuje i jer se crni kao da je u paklini kuhano. Tu se prevario. Trči do oltara s konjem, jahačem i prosjakom. Jahač je izvukao mač i odsijeca komad svoje dolame da tim komadom pokrije gola prosjakova leđa. Što će prosjaku taj lapat optočen zlatom! Nožem zasijeca upravo tamo gdje je mač započeo, ali... to nije ni zlato ni platno, nije ni drvo, to nalikuje na muljиков kamen. A pored trećeg oltara, malog udubljenja sa slikom crne gospe, prošao je i ne osvrnuvši se. U mraku, ona ničim zlatnim nije svjetlucala. Sam ne može naći. Ide gore na kor upitati Matica gdje skriva zlato, nigdje ga uokolo nema, a toliko ga je od krova do poda da od njega ne možeš prolaziti. Matić je osjetio prste koji su mu obuhvatili vrat, i začuo šapat s krkljanjem. - Gdje si ga sakrio? Prestao je svirati, a prsti su se stegli. - Ne budeš li svirao dok sa mnom razgovaraš, udavit ću te. Matić je nastavio udarati po tipkama. - A što bi ti, Bajro, htio? - Zlato. Gdje si ga sakrio? Gdje si skario misničku haljinu punu zlata? Treho kaže da stoji nauzgor, jer se silno zlato ne da privinuti. - Bog s tobom, moj Bajro, nikad ovdje zlata nije

bilo, pa nije ni skriveno moglo biti. Crkveno suđe nam je od obična lima kao ni u koga. - Mora ovdje biti zlata! Gdje ima ovakve pjesme, tu mora biti i zlata. Gledaj, slušaj, svugdje je oko nas. Kazuj gdje je »ostojka« ili davim! - Prođi me se, Bajro! Ako ti ovo moje sviranje nazi vaš zlatom, sjedi do mene, pa ću ti ga deti koliko hoćeš. - Neću. Hoću tvrdo, teško, žuto. Kazuj gdje si »ostojku« sakrio! - Tamo u kutu ima jedna škrinja. Pogledaj, možda »ostojku« nađeš. Bajro ode do škrinje, a Matić potrča prema stubama što vode s kora. Nije trebao trčati. Kad je prestala glazba, a u škrinji našao samo nekoliko voštanica i dvije krpe ispunjene voskom što se razlijeva niz svijećnjake, i kad ga je zapahnuo ustajali zrak, okrenuo se oko sebe: nije bilo ničega zlatnog, preko kora trči ustrašeni fratar, podnice škripe, a iz crkve tuče praznina, vani se spušta mrak. Kao da mu je netko utrobu rasporio od pupka do grla, Bajro prosjački cvili: - A tko će meni platiti što sam u ratu potrošio? Crkva, sada potpuno prazna, uzvraća mu doslovce iste riječi. Umnažanje svoga jauka on ne shvaća kako bi trebao shvatiti: da nije jedini s tim krikom, da oko njega hodaju mnogi poraženi koji traže da im se nadoknadi što su u porazu izgubili, i mnogi pobjednici koji opet, kažu, s pravom, traže da im se daju nagrade i priznanja. Silazio je niza stube, kroz vrata izlazio iz mračne crkve u predvečerje bez sjaja, mlako i sumorno, i u svakom zakoračaju osjećao kako mu je teško, kako je sam i prevaren, kako se nema komu požaliti, kako ga zanosi u glazbi samo sramote, i kako uza svirku tone sve dublje u blato i lijenost. Velika je šteta, kad je tako cjelovito osjećao svoju nesreću i svoj spor s ljudima, što u jednakoj mjeri nije osjetio i muke drugih s njim. Da je bila neka glazba, koja bi mu, umjesto buđenja strasti za bogatstvom, otvorila oči da vidi koliko Matić

trpi što ne može živjeti u miru uza nj, možda bi i sam bio manje nesretan. Ali, takve glazbe za njega nije bilo. Poslije Uskrsa, kad je Bajro, privučen Sovićaninovim sviranjem, ušao u crkvu za vrijeme bogoslužja, zgrabio svijeću s oltara i gurnuo joj plamen Maticu u nos tražeći da mu dade »ostojku«, Matic je nabavio daske i čavle i sam zakovao orgulje, da on ili tko drugi ne bi podlegao kušnji i zaskočao, bilo kada, u slobodne sate ili za vrijeme molitve. Mnogo je poraženih, mnogo je pobjednika koji traže nadoknadu i nagrade, i misle da je bogatstvo u onih koji su od njih bogatiji duhom. E, kad bi oni bogatstvo duha tražili i kad bi im se ono dalo, možda bi na svijetu bilo više mira, ali oni svako duhovno bogatstvo pretvaraju u novac i moć, kao Bajro glazbu u zlato. Ili ga novcem i moći važu, što je isto.

15.

Osim pisama prijateljima i rođacima, dopisa crkvenim i svjetovnim vlastima, u Vučkovićevoj ostavštini nalazi se i nešto zapisa vezanih uz važnije dane u njegovu životu ili uz događaje kojima je bio svjedok. Neki su nastajali istog dana, a neki poslije. Oni nalik na dnevnik što su pisani danomice, kad bi mu se činilo da se nešto značajno oko njega događa, imaju vrijednost samo ako su se njegova predviđanja ispunila. A obično nisu, jer čovjek rijetko pogađa kad živi jednoličnu svakidašnjicu, a kad neponovljive trenutke. Zato su mnogo privlačniji zapisi koji su nastajali kad se zbivanja slegnu, kad se zna što je važno a što su suvišne sitnice. Jedan takav ovdje će zlata vrijediti, da ispuni noć do sutrašnjeg polaska i posvjedoči nam iz prve ruke što su Smoljan i Vučković razgovarali. Nije najvažnije, ali nije ni nevažno znati kako on piše svoje zapise, to više što se oni ovdje ne pojavljuju u svom izvornom obliku. Ako se u njima govori o nečemu što je politika, pisano je talijanski; ako su opće istine, bilo kakva porijekla i predmeta, ispisane su latinštinom; ako treba nešto skriti, ispisuje turski; a hrvatski piše pripovjedni dio koji služi kao osnova za vez rečenicama u stranim jezicima koje su zaključale mudrost, politiku i tajni govor. Što postaje stariji, to je u njegovim zapisima više jezičnog šarenila. Nije li to svojevrsna potvrda da ni oni kojima je maškarada bila duboko odbojna, ako su željeli učiniti nešto korisno, nisu mogli ukoliko se ne »premazati svim mastima«? Našao sam serdara budna, priča Vučković. Dva je jastuka metnuo pod leđa, glavu naslonio na uzglavlje i

pušio iz zelovske lule s dugim rašeljkovim čibukom. Ispričavam se što sam došao. On kaže da mu je drago što me vidi, u njega san kratko traje i kad je najumorniji; naučio se spavati »na jedno uho« i, čim nešto u blizini škrgne, kao maloprije miš tamo u onom ormaru, on se probudi, a san odleti kao preplašena grlica s gnijezda na koje se nikad ne vraća, ako su je na njemu vidjele ljudske oči. Neka bježi, njemu je i malo sna velika okrepa, dosta mu je da ga u sedlu samo ovije i ispusti, nakon toga čitavu noć može budan jahati, do pred zoru, ali zoru samu teško izdrži. Zato, kaže, možemo do zore, a onda mi se neko vrijeme smakni s očiju. Nije pretjerivao: koliko god mi se pri dolasku učinio umoran, sada je bio čio. Ali je čilost obuhvatila samo duh, pokreti su mu ostali tromi. Ili se on tako odmara ili mu tijelo zbog truda i godina malaksava? Ni prije ni poslije njega nisam vido časnika s takvim mirom i s takvom usredotočenošću. Svi se oni nekud žure, svi se oni nadimlju izdajući naredbe, znoje se kad propituju za putove i neprijatelje. A on, upao stotinu milja duboko u neprijateljsku zemlju i sve što mi je rekao pri susretu bilo je: »Jeste li spremni, oče?« izdao naredbe o sutrašnjem polasku, preporučio da se konji i ljudi dobro nahrane i zatražio krevet. Da me ne bi tkogod krivo shvatio kako ovog kondotjera želim prikazati kao mudraca u uniformi! Bože me sačuvaj od tog svetogrđa! Smoljan nije kadar napraviti samo ono što će napraviti svaki kondotjer, spaliti, porobiti, poubijati, on je, budući da je veći vojnik, sposoban dva puta više i gore načiniti od svakog drugoga. Hoću samo da na nešto drugo upozorim, na temnu stranu Smoljanovu. Hrvati su narod koji živi u Mjesečevoj sjenci, pa i pojedinci koji se uzdignu i nešto znače u javnosti, ljudi su s osvjetljenom i zasjenjenom stranom duše. S vanjske strane vidite ono što je u javnosti, vidite serdara Smoljana, a sa zasjenjene Zelovo - selo nedaleko od Sinja u kojemu je bilo razvijeno lončarstvo.

1

strane vidite što bi bio kad bi mogao biti ono što hoće. I još se koješta vidi, skladište gdje je pohranio uvrede, neostvarene želje, tajne namjere koje se ne ostvaruju, i sve ostalo što je neprobitačno pokazivati. To sam htio reći, a to će se videti i iz ovoga što ću ispričati. Rekao sam što me muči: Zenovo pismo i otrov Atlagiću. Nakon dužeg razmišljanja kaže da boćicu s otrovom zakopam negdje duboko kako se kokoši ne bi potrovale, a pismo neka zadržim za uspomenu! Onda se nasmijao i počeo povlačiti dim za dimom iz rašeljкова kamiša. - Čuj, oče - bile su njegove riječi sa zamračene strane. - Ideš dolje k moru, vodiš narod, ne ideš sam. Bit će i dolje povuci-potegni. Ne bi valjalo da ti ovo ne kažem. Jer, tko se ožeže, a ne kaže društvu da je čorba vruća, nije pošten čovjek. Kaže, ispričat će mi kako je upoznao kumicu konjičke satnije Noru de Hobert, odjevenu u haljinu francuskog kroja od crvenog satena, s rukavima od mliječnog brokata i ovratnikom čipkanim na flamanski način. Dat će mi savjet kako da se ponašam kad dođem u priliku da s vukom ločem krv. Ali, prije nego upoznam lijepu Noru, moram nešto znati o rodu Smiljanića, jer su Nora i njena haljina s tim u svezi. Petar Smiljanić, osnivač ogranka, ove porodice u Zadru, došao je ovamo s Udbine, gdje je služio kao martoloz-baša kod oca moćnog Mustajbega Ličkog. S tim Mustajbegom i njegovom majkom dopisivao se i izmjenjivao darove i kad je u Zadar došao. Slao mu je mletačke puške, svilu, sukno i rakiju, a Mustajbeg njemu krznene dolame, zlatna pera i šubare od samurovine. To prijateljstvo trajalo bi dok bi mir trajao, a kad počnu rat države kojima su služili, njih dvojica su se po Velebitu gonili kao najveći dušmani. U takvom jednom naganjanju Petar je poginuo kod Ribnika. Još za živa oca poginula su njegova dva sina, Ivan pri osvajanju Zemunika, a Mate na Vrani pred vratima Maškovića hana. Za poglavicu Kotarani izabraše njegova mlađeg sina Iliju koji je s ocem četovao od šesnaeste godine. Što za živa oca, što poslije njega, četo-

li

vao je ukupno sedam godina i za tih sedam godina junakovanja počinio je više junaštva nego oni što su taj posao obavljali mnogo duže. Ubio ga je na prepad, njega sama od čitave družine, u klancu Vučjaku martoloz Mustajbegov Markić Radojica, koga je Ilija tri puta otkupljivao s galije, a jednom s vješala, dokazavši da je ulaganje dobročinstva u loša čovjeka ne samo čist gubitak nego i veliko zlo. Došao je red da starješina hrvatskih glavara postane Filip, najmlađi Petrov sin, koji je za živa Ilije bio u njegovoj sjeni, ali prvi do njega. Jednom taj neobuzdani dječak, kad se vraćao iz boja, svrati s društvom u Šibenik da se tu ukreca na brod i otplovi u Zadar. Iako serdar, izvodio je svakojake psine o kojima se pričalo i koje je on volio slušati. Nije mu zamjeriti, imao je samo dvadeset i pet godina. Kad su izlazili iz grada, Filip na vratima opazi malog crnputog plaćenika kako se ukipio, gleda prema Gospi Vanka Grada i drži koplje s drškom obočenim na čizmicu. Filip mu se prišulja s leđa, izbací nečujno nogu naprijed, kljunom opanka poduhvati držak koplja i odbaci ga svom snagom uvis. Mali se soldat snebivao gledajući kako koplje leti prema vrhu gradskog zida i kako ga Filip na povratku uhvati još u letu. U tom trenutku, dok je Filipova družina hihotala, stražarev drug koji se tu slučajno našao, misleći da Filip izbijenim kopljem namjerava ubosti stražara, izvukao je svoj mač i sjurio ga Filipu u slabinu s leđa. Filipovi mu drugovi nisu ostali dužni, ubili su njega, stražara i još desetoricu, koje su hvatali po ulicama i bez pitanja tko su probadali ih u slabine ili mošnje. A kad su navalili na tvrđavu, dočekaju ih puščanom vatrom i osmoricu pokose. S mrtvim serdarom i drugovima doplovili su u Zadar, bijesni, odlučni da ponovo jurišaju na bilo koga. Da ih umiri, namjesnik priredi Filipu i njegovim osvetnicima pogreb kakav su samo plemići imali. Bojeći se nemira, ako se taj prljavi i neobuzdani hrvatski narod slije u Zadar i preplavi ulice i trgove, jer se s tom nepouzdanom čeljadi nikad nije šaliti, dopustio je da Smiljanića otprati na vječni počinak samo rodbina i

sto ratnih drugova. Oni ostali što su htjeli vidjeti pogreb, a zaustavili su ih stražari na gradskim vratima, oni u Dračevcu, Diklu, Bokanjcu, Babindubu i dalje, i dalje, od svečanosti su mogli čuti samo prelijepa zvona Svete Stošije kako ispraćaju s ovoga svijeta posljednjeg potomka po muškoj lozi, udbinskog jahača Petra. Smiljanića više nije bilo, a netko je Kotarcima morao biti Smiljanić. Kažu da je bolje biti mali gospodar nego veliki sluga. Pitanje je koliko netko može biti tako malen gospodar a da nekomu ne bude sluga. Zato su mali gospodari ujedno i velike sluge. Zbog toga Smiljanića nije lako naći, a još je teže biti Smiljanić. Ali, našao se. Petrova kći Anka udana Mihaljević imala je sina Smoljana, od osamnaest godina. Taj će odbaciti očevo ime, uzeti ime svoga djeda i svojih ujaka, useliti se u njihove kuće, naslijediti njihova imanja, kad doraste, postati serdar i ratovati dugo i sretno, sve do ove noći u ramskom samostanu. Sad tek može početi priča o satnijskoj kumici Nori u haljini od satena. Kad je Smoljan s obudovjelom majkom i bratom ušao u ujakovu kuću, koja se nalazi na uglu ulice Del Paradiso i Tržnice svetog Roka, zaredaše trgovci, novčari, činovnici i obrtnici s novčanim potraživanjima. Od nekih su Filip i Ilija uzajmili novac, a nisu vratili; nekima su digli robu, a nisu platili; neki su s njima zajednički ulagali novac u posao od kojega nisu vidjeli dobitak, pa traže svoj polog. Koji god je došao, imao je uredne dokumente zadarske prefektуре, nije bilo druge nego plaćati dok teče gotovina. Kad nje nestade, prodaj stoku, žito, a na kraju dođoše na red stvari pohranjene u dvije škrinje, vrijednosti što su ih Smiljanići donosili s ratnih pohoda. Tada se javi liječnik Mistoichielli sa zahtjevom da mu se isplati stotina i devedeset reala, jer je više puta viđao rane Iliji, Filipu i njihovim drugovima. Taj zahtjev kao istinit i umjeren potvrđuje fizik Bonafiglio i ranarnik Fiorini, jer su i sami sudjelovali u tim liječe-

njima. Prefekt je donio neopozivu presudu da je Smoljan kao nasljednik dužan platiti dugove svojih ujaka. Nije bilo gotovine, u stoku i sjeme više se ne smije dirati. Otvorili su škrinje i pozvali procjenitelje da procijene koliko koja stvar vrijedi, pa da se Mistochielliju isplate te zaliječene rane od kojih su ujaci umrli. Odoše haljine od damasta, svile, beza, brokata, satena, nakiti sa trideset srebrnih kruščica, zlatne kolajne od dvadeset i četiri srca, mjeseca i zvijezda, srebrom okovane sjekirice, kabanice od skerleta na pola struka i do nogu, ode dosta toga, ne ode sve, mnogo je pohoda bilo, mnogo su serdari i nanijeli. Kad se Mistochielli namirio, nije trebalo dugo čekati da njegovi svjedoci podnesu svoje račune za viđanje rana. Najprije je fizik Bonafiglio uz svjedočenje Mistochiellija i Fiorinija zatražio dvjesta dvadeset i tri reala za medikamente i usluge, a onda je ranarnik Fiorini, za iscjeljenje onih istih rana, potpomognut od svojih suradnika, rečenog liječnika Mistochiellija i poznatog fizika Bonafiglia, tražio skromnu svoticu od dvjesta i trideset reala, najviše od svih, zato što je on i u pohode s braćom morao ići da im bude od pomoći na bojnopolju, a bit će i zato što su Fioriniju procjenitelji došapnuli da je u škrinjama preostalo taman toliko stvari, da se namiri svota koju je zatražio. I tako, kad su se liječnik, fizik i ranarnik obredaliti puta u uloži vjerovnika i svjedoka, u škrinjama od blaga što su ga Smiljanići nakupili četujući, o komu slijepci pjevaju »roblje vode a plijeno nose«, od svega tog ratom stečenog bogatstva ostala su na dnu jedne škrinje samo dva bijela koštana dugmeta, kao dva začuđena oka u dnu škrinjina mraka. Zar se obistinila izreka: kako je nešto stečeno, onako će biti i rastečeno? Ono što se s tim vjerovnicima, škrinjama i stručnjacima za viđanje rana zamutilo, izbistrit će se čim Senat odobri mladom nasljedniku Smiljanićeve loze da osnuje satniju od pedeset konjanika s kojom će stacionirati u Nadinu.

Bio je običaj da svaka konjička satnija ima svoju kumicu. Biral se između deset kandidatkinja glasovanjem momčadi. Izbor je svetkovan na Trgu oružja. Pred pozornicom, na kojoj su slijeva nadesno poredane predložene djevojke a potom gradski službenici, ulickani, uparađeni, postrojila bi se satnija, a iza nje se okupile sumnjive žene, znatiželjnici, gradska lunjala i dječurlija. Jedno vrijeme djevojke su izložene pogledu momaka, ovoga puta Nadinjana, koji su, nenavikli na ovaj cirkus, u svakoj gledali vilu Ravijojlu i svlačili je negdje na travi, onoj mekanoj što ljeti raste na dnu Nadinskog blata. Onda su išle ukруг gegajući se u struku, vrckajući glavom, šaljući vojnicima poljupce. Zatim su zaplesale, svaka posebice, dvije po dvije, i sve odjednom. Potom se prešlo na glasovanje. Prva, druga, sve do sedme nije dobila ni jedan glas. Gledalište, ono časničko na pozornici, ono radoznalo i prostačko na trgu, svaki bi put otpuhnulo protestirajući što za takvu krasoticu nijedan konjanik ne podiže ruku. A kad je naišla sedma, gospođica Nora de Hobert, čitava je satnija podiže. A ženica je skromne ljepote, crnkica; kad se izboru nasmijala, pokazala je da nema dva prednja zuba i da je na pozornicu dovedena po nekoj protekciji. Službenici, dostojni i nedostojni znatiželjnici, svi uglas uzdahnuše što bijaše tupanima iz hrvatske konjičke satnije da izabraše najružniju za svoju kumicu. Ali, Nadinjani nisu procjenjivali koja je kumica od koje ljepša, svaku su, kad bi im se naklonila, u mislima povaljivali na barsku travu, a ruku su digli kad su vidjeli da je serdar Smoljan podigao svoju. A Smoljan nije izabrao Noru de Hobert ni zbog njene ljepote, koju nije imala, ni zbog njene umiljatosti, jer se kiselije smijala nego je kiselo visila kad je bila ozbiljna, ni zbog imena je nije izabrao, jer ga nije ni znao. Izabrao ju je što je nosila haljinu krojenu francuskim krojem od crvenog satena, s rukavima od mliječnog brokata i ovratnikom čipkanim na flamanski način, koju je nosila njegova ujna Kata, žena Ilije Smiljanića. Samo zbog te haljine Nora je postala sat-

niji kuma i primila od Smoljana bokor crvenih ruža, udjeven u konjički kalpak. Ujna Kata, koja je tu Norinu haljinu nosila po muževoj želji svaki put kad bi ga dočekivala na povratku s pohoda, bila je srednjeg rasta, vitka kao i Nora, ali je od Nore imala neusporedivo ljepšu glavu. Dugu crnu kosu katkad je svijalala oko glave kao što rade Zadranske, a katkad ju je, dok bi u kući boravila, pletala u pletenicu i puštala da joj pada niz leđa, kao što je radila tamo u Bilaju, otkuda je dovedena. Pored crne kose mliječno lice, na koje nisu padale sunčeve zrake, postajalo je i bljeđe i mekše, pa se ujna doimala među zadarskim ženama, grubim alapačama i odnjegovanim gospođama, kao rijetka biljka koja je rasla u drugom kraju, u dubokim šumama gdje je više magle nego vjetra, više oblačno nego vedro. Dok je tamo bila, nosila je neko drugo ime, Kata je postala na krštenju nekoliko dana prije vjenčanja, kad je pred svjedocima rekla da ne želi biti otkupljena iz ropstva, i kad je od oca primila pismo da je razbaštinjuje i proklinje. Nije se ona jedina, dovedena kao ropkinja, udala za onoga koji ju je zarobio i bila mu dobra žena, još bolja majka njegove djece. Samo kad bi mogla postati majkom! Šest mu je godina ženom - i ništa. A djecu je voljela. Iznad svih Smoljana, starijeg sina svoje zaove Anke. Govorila je: »Ako između mene i Ilije ne bude djece, ti ćeš nam, Anka, dati svoga SmolJena da ga posinimo«. Smoljan je volio lice, kose, kretnje i stas svoje ujne, pa je volio i da jednom bude njen sin. Govorio je majci: »Podaj me unji.« A majka je odgovarala: »Što ćeš joj, mlada je ujna, imat će ona svojih Smoljana više nego krmača praščića.« Međutim, godine su prolazile, ujna Kata je ostajala lijepom i u haljini od satena i u svakoj drugoj, ali djecu nije rađala. A o djeci je, nego o čemu, krišom šaputala sa zaovom Ankom. Možda ju je Anka nečemu savjetovala, možda je ona Anki povjeravala odnose s Ilijom, možda je bezdjetna žena tražila od iskusne način da zanese? Smoljan ne zna što je među njih dvije govoreno, ali da su bile jedna drugoj više nego jetrva zaovi,

vidjelo se na svakom koraku, dok su bile same i vodile beskonačne razgovore i kad bi se u društvu preko tuđih glava nijemo sporazumijevale. Samo je jednom Smoljan čuo dio toga razgovora. Kad se upita o čemu su one govorile, čini mu se da bi valjalo reći o djetetu, premda među riječima koje su izgovorene nijednom nije spomenuta riječ djeteta niti štogod njoj nalik. Ilija se jučer vratio s pohoda na Glamoč, prenoćio u kući na uglu Rajske ulice, a ujutro otišao vojsci na Ravnice i još ga nema, a ujna Kata čeka ga od podneva, odjevena u haljinu francuskog kroja. Dok njega čeka, zaovi priča: - Čitavu je noć hodao po kući, nerazodjeven on, nerazodjevena ja. Nikada ne spava, ja ne znam kako izdrži ostati budan. Priča i priča, svaku stvar po neko liko puta. Pitam ga, jesi li bolestan? Ti znaš njega, nikad se na ništa ne tuži. Kaže, nisam bolestan, nije mi ništa, samo sna nemam. I moli me da ostanem budna, ne voli biti sam. U neko doba noći bio je na prozoru i gledao mjesec nad krovovima. Osjetila sam da mu nije dobro i pozovem ga da mi priđe. Dođe, stavi mi glavu u krilo i zaplaka. Pitam ga što mu je. On uzvraća ono svoje ništa. Kad se ponovo pribrao, rekao mi je: »Čim na te pomislim i čim tebe ugledam, vidim neki klanac, stijene do neba, na dnu klanca potok, na nebu pun mjesec, klanac nosi ime neke životinje, a ja se pitam hoću li ga proći ili je to tu?« Anka gleda Katinu suknju od crvenog satena i kaže: - Suze se poznaju. Operi to mjesto. I Anka i njena obitelj, braća, otac, muž, djeca, živjeli su i živjet će od junaštva, pa slabost treba kriti od svijeta, jer nitko neće junaštvo kupovati od slabića. Tu je kraj priči o haljini francuskog kroja od crvenog satena, s rukavima od mliječnog brokata i ovratnikom čipkanim na flamansku, koju je na sebi imala satinijska kumica Nora de Hobert kad joj je Smoljan predao buket ruža u kalpaku i zauzvrat dobio pravo na rukoljub ručice, koja je virila iz mliječnog rukava one iste haljine koju je volio Ilija Smiljanić i njegov nećak, a koju je, kad se pred šest mjeseci preudavala u Šibe-

nik, Kata ostavila obitelji svoga prvog muža, i zato što je odveć skupocjena, i zato što je u njoj u besanim noćima ostajala bezdjetna, i zato što su u njena vlakna ukapane suze i strahovi čovjeka koga javnost znade kao junaka, pa je red da to obitelj čuva i krije. Ali, priča ne bi imala kraja kad se ne bi kazalo kako je Katina haljina došla na Noru. Gospođica Nora bila je kći zadarskog prefekta Roberta de Hoberta, a to je isti onaj koji je ranarniku, fiziku i liječniku davao pravo da naplate viđanje rana Iliji, Filipu i njihovim drugovima. - Ti bi, oče - rekao mi je Smoljan - mogao kazati: što ima zajedničko Matić i Atlagić s tvojom ujnjom i njenom suknjom? Ima! Nisam, a trebao sam pred vojnicima i cijelom onom svitom upitati Noru: »Otkuda tebi haljina žene Ilije Smiljanića?« Ni napasti, ni svući, samo pristojno upitati, neka zna da i ja znam. Neke joj otac strepi, neke strepe svi oni koji su nešto s nepravom dobili iz onih škrinja. A nisam upitao jer je izbor takve žene za kumicu bio više od pitanja. Ja njima nisam mogao ništa, ali sam mogao učiniti nešto da strepe. Oni nastoje svakoga ostaviti bez dlake, ali dok s tebe skidaju runo, strašno se boje da se žrtva ne pobuni, zgrabi nožice i njih same ostrizene vrati kući. Oni se ničega toliko ne boje kao pobuna, zato Hrvate šišaju jesmo li samo uhom maknuli. Ako se pobuniš, ode glava; ako što kažeš, ode pod »olovni krov«. Preostaje nam da budemo mirni, ali tako da oni neprestance misle kako se spremamo na pobunu, i da nam ustupcima, mrvu po mrvu, plaćaju našu mirnoću... Zato ćeš ženu reći, mi ne trujemo svoje ujake, a otrov u grmlje! Bude li te gnjavio, reci mu da sam ti ja to dopustio i uz to rekao: »Volim s ljudima padati s vrha, nego se s neljudima na vrh penjati.« Možda će u tomu namirisati serdarovu pobunu, pa ako me Državna inkvizicija nije otpisala, savjetovat će ženu da s Matićem ne ide do kraja... Tko s vukom krv loče, po vučju mora i zavijati. Znaš li zašto ženo ovoga puta nije s nama? Neki mu je čudak pričao o svinjaru koji se netragom izgubio.

*_

16.

Zna li tko zašto pri zdravoj pameti ne može ostati sretan nalaznik ćupa punog novca? Da li stoga što je ćup uklet, što se zemlji uzima njezino, ili zato što je pronalazak temeljito prodrmao nalaznikovu dušu priviklu na dosadna traženja, neobiklu na iznenadna otkrića? Ni jedno ni drugo. Kad netko nešto traži, ćup s novcem ili štogod deseto, on ne traži samo ćup sa zlatnicima, nego i istinu o skrivenom blagu, pa je pronađeni ćup isto što i pronađena istina. A otkriće istine, koja se pred nama krila zahvaljujući našem prirodnom i hotimičnom sljepilu, ne da se lako preživjeti bez štete. Zato se Matić i probudio ujutro s osjećajem da je pronašao lonac pun zlatne istine. Dok je noću zamišljao što će u svitanje učiniti, činilo mu se da će i pripreme i izvršenje teći glatko i da će u njima biti dvaput više ozarenja nego što ga ima puki naum, ali se na prvom koraku pokazalo da je u poslu sam, da se mora požuriti želi li ga završiti do devet sati, i da je u poslu oduševljenja manje nego u noćasnjim priviđenjima. Tako je, više nas oduševljavaju naši planovi nego djela po njima izvedena. Lučeveve cjepanice lako je pronašao, bilo ih je u ostavi do prozora za čitavu zimu, nitko ih nije dirao ni u sveopćoj zbrci otkako je najavljena seoba, ali sjekirice i pile nigdje, njih je već netko spremio u sepet. Pitaو je kuhare i dva laika, koji su se dotada brinuli o tom alatu, i nitko od njih nije znao u koji su ga prtljag spremili, a da je spakiran, jest. Onda su uslijedila pitanja i pouke, što će ti sada pila i sjekirica, više se nema što piliti i sjeći, za dva sata odlazimo, a kad tamo

—,■ , , * - , , , ^ , , , , , 207

dođemo i raspriamo toware, odnekuda će ispasti i pila i sjekirica. Ne može on do tada čekati, pred njim je neodloživ posao, neka se kuhari i drvosječe prisjete kamo su ugurali taj alat, a ako se ne sjećaju u koju su ga vreću turili, neka pretraže sve u kojima bi mogao biti. Poslušali su ga samo zato što je starješina, svakomu drugomu rekli bi da je lud, što je najašio na pilu i sjekiru kad za sobom ostavljaju mnogo veće bogatstvo! Jedva su ih pronašli, pilu među loncima, tavama i buračama jer se prilikom pakiranja našla uz ognjište, a sjekiru među posteljinom jer je nađena u nekoj ćeliji kad su praznili slamnjače. Nije mu žao što se toliko tražilo, nego što je tolike oči privukao na sebe, pa ne može, kao što je zamišljao, učiniti sve sam, bez očevidaca. Na sredini dvorišta, tamo gdje u drugih klaustara stoje raskošne krune zdenaca, ovdje je brijestov panj, prepiljen visoko, a iščupan s dijelovima žila. Ukopan je u šćitsku ilovaču, pa se doima kao da je tu niknuo, rastao i da je tu posječen. Na taj je panj Matić poslagaio lučeve cjepanice, donio pilu i sjekiricu i prihvatio se posla da izdrobi luč i pripremi je za gorenje. Nema drva kojemu bi bilo ime luč kao što klen, drijen, smreka i klekovina imaju svoja imena, luč je samo vrst jelovine. Kad se zdrava jela posiječe nisko pri zemlji ili koji lakat više, samo neka joj ne ostanu grane, ni stare ni one koje prvog proljeća nakon sječe izrastu, sokovi, što kuljaju iz korijenja uvis, pojave se na posjekotini kao smola, žuta, ljepeljiva, snažnog mirisa. Nemajući kamo uvis, pretvoreni u smolu, sokovi nabrizgavaju svaku poru preostalog dijela stabla, i tvrde godove i meke bjeline među njima. Za nekoliko godina drvo postane tako smolavo da se ne razlikuje od grumenja smole koja se cijedi niz ožiljke zdravih jela. A kad se skrutne, pošto su žile umrle, nalikuje na kristal. Luč sporo dozrijeva, od sječe do iskristalizirane smole prođe i deset godina, potražnja je velika, pa niti ju je lako naći u planini niti ju je jeftino kupovati na tržnici. Isjeckana na komadiće, trijeske i grumenje, luč sla-

sno gori na dnu plitke zemljane zdjelice, širi opojan jelov miris i svijetli pri večeri, pri razgovoru oko ognjišta i peći, bolesniku nad uzglavljem i zaljubljenima koji više vole svjetlo nego tamu, prognanima u planini, uznicima u tamnici, onima koji su bez sna pa se Bogu mole i onima koji su, zatečeni noću na putu, potražili zaklon glavi u grmu ili kamenoj rupi. Svima njima svijetli jelova smola, po kojoj su lučonoše dobile ime, one osobe u obitelji i družini, ponajčešće mlade djevojke i nevjeste, koje u ruci drže zdjelicu sa zapaljenom luči i brinu se oko nje da gori i svijetli dok drugi nešto rade. Iz lika tih djevojaka i snašica, vitkih kao svijeća i nježnih kao kaplja, ljudi od znanosti za sebe su posvojili naziv lučonoša, tobože, kao te žene svjetlom u noći, i oni znanošću u neznanju razgone tmine, što nije nikakva šteta, ali je šteta što se netragom izgubi, čim se luč prestane upotrebljavati, slika uslužnih žena, naših matera, ljubavnica, sestara i kćeri koje nam drže svjetlo u stoljetnim noćima, čiji je mrak bio gušći od smole što im je u rukama izgarala. Matić ispili cjepanice u kolutove od pedalj dužine, njih sjekiricom iscijepa na treščice debele kao palac, a kad te praljke udvoji udarajući sjekirom ukoso, dobiva čunjeve s ravnom stopicom, da na njoj čule gdje god ih posadi, i koliko-toliko zašiljen vršak da se lakše pripaljuje. Dogotovljene lučeve čunjiće ubacuje u šupalj sić koji odavno služi kao košara. Kad ga je napunio, odložio je alat na panj, otesao s haljine iverje, uzeo sić za povrzlo i pošao u crkvu. Oko sebe je ugledao pramenje magle, koje jutros nije bilo, i sunce na zabatu istočnog krova kako ga gleda bez sjaja, kao veliko slijepo oko neba. U crkvi se sjeti da nema vatre na kojoj će pripaljivati vrhove čunjeva. Pomisli na kadionicu koju će u kuhinji napuniti ugljenom, ali, niti je tko jutros ložio vatru da ima dosta žara, niti bi žarom u kadionici bilo lagano paliti luč. Zgodnije će biti ako uzme veću lučevu cjepanicu, u lugu na ognjištu nađe zapretanu žaru, raspiri je, upali cjepanicu i, dok mu ona bude gorjela u jednoj ruci, drugom će o njenu vatru paliti čunjeve.

!.,.,.,., 14 Put bez sna

Na razbuktaloj glavni, s velikim žarom i jakim plamenom, vrhovi čunjića palili su se tako brzo kao da su od navoščena stijenja, jer je snažna toplina omekšavala smolu omogućavajući da je plamen obuzme čim je dotakne. Počeo je od ograde kora, a zatim je jedan do drugoga poslagao mnoštvo zapaljenih čunjića po klupama, orguljama, na rubovima prozora. Kako je i dijelove potkrovlja mogao s kora doseći, velik broj luči zapali i na gredama i na vinčanicama. Nastavio je kititi oltar svetog Martina, klupe, krstionicu, sve što je prikladno da se na nj postavi luč, bilo od kamena ili drva, bilo prekriveno vezom ili ogoljeno, sve, čak i dijelove kipova ako je na njima mogla dupsti stopica cunja. Kad je stupio na glavni oltar, okrenuo se licem crkvenoj lađi i ugledao svoje djelo, stotine lučevih svijeća na sve strane, od poda do krova, ispustio je baklju iz ruke, prišao stalku za knjigu i pripremio se za propovijed. Bilo je ljepše nego na ponoćnici: niti se tko micao niti je tko kašljao, samo stotine plamenova kao stotine cvjetova što naočigled žive i cvjetaju u tišini i mirisu jelove smole. Osamnaesti je listopada, dan svetoga Luke Evanđelista, a Matić propovijeda kao da je devetnaesti ožujka, god Josipa drvodjelje. Poredak tekstova i svetkovina izgubio je smisao onog trenutka kad ga je noćas nadahnula misao da zapali svoje djelo. Ovu je propovijed izabrao jer je u njoj najzgušnutija gruda straha koji je odlučio sažeci na plamenu lučevih svijeća. U vrijeme kad se imao Krist roditi, iziđe od cara Augusta zapovijed da se popiše sav narod njegove prostrane države. »Tada pođe Josip iz Galileje iz grada Nazareta u grad Davidov zvani Betlehem, jer on bijaše iz doma i plemena Davidova, da se popiše zajedno sa svojom ženom Marijom koja bijaše trudna.« (Luka, 2, 3-5) Ovdje valja napomenuti da je August bio krivovjerac i da je dao popisati sve pučanstvo ne samo zato da prebroji narod nego i da povisi sveopću glavarinu, jer je svatko kod popisa, bio star ili mlad, morao platiti

deset sestercija. Pa ipak, Josip se odaziva pozivu vladara poganina, neka je i siromah, on mu ne prigovara ni na onomu što jest ni na onomu što od njega traži, on vjeruje da je to volja Božja. Jer, sveti Pavao u svom pismu upućenu Rimljanima piše svim kršćanima: »Podajte svakomu ono što mu pripada: onomu koji s pravom traži porez, porez; koji carinu, carinu; koji poštovanje, poštovanje; koji čast, čast!« (13,7) »Blagoslivljajte one koji vas progone; blagoslivljajte, a ne proklinjite.« (12, 14) »Ne osvećujte se, ljubljani, sami, već to prepustite srdžbi Božjoj, jer stoji pisano: Osveta je moja - veli Gospodin - ja ću je vratiti.« (12, 19) »I dok su tu bili, njoj dođe vrijeme da rodi. I rodi sina svoga, prvorođenca, te ga povije u pelenice i položi u jaslje, jer u gostionici nije bilo mjesta za njih.« (Luka, 2, 6-5) Siromašni Josip! Kako mu je teško pri duši! On je rodom iz Betlehema, a u tom gradu ne može naći konačišta. Među mnogobrojnim rođacima i znancima nije se našao čovjek koji bi mu dao konačiti jednu noć u svojoj kući. Što bismo mi učinili da smo bili na njegovu mjestu? Mnogi bi među nama uzdisali nad svojom nesrećom, tužili nad škrtošću ljudskom, a mnogi bi i kleli i psovali. On ništa, skrušeno trpi. O, moj ljubljani narode! Što su sva tvoja poniženja u usporedbi s poniženjem što ga u čas svoga rođenja doživljava Sin Božji! Što je siromaštvo, glad, bosotinja i golotinja, što su progoni vlasti, tamnice, utjerivanje dažbina, nenavidnost koja nas kao zmija vreba, što su svakodnevne pljuske bezdušnih ljudi, što je skupoća i besparica od koje predahnuti ne možete, što je sve to prema nevoljama što ih je sveta Obitelj morala te noći pretrpjeti u betlehemske štalice. Od njih se učite trpjeti. Saberite se sa svih strana, i vi mudri koji umijete da je najveća glupost držati ropski podvinut vrat, i vi s krutom kičmom koji ga ni saviti ne možete kad biste i htjeli, dođite i vi krotki jer nitko nije toliko krotak da još krotkiji ne bi mogao biti, svi dođite, tiho hodeći na prstima da ne probudite usnulo dijete, u betlehemske

štalicu, i tu se učite daje u pokoravanju, patnji, trpnji i sveopćem mirenju naše duhovno i tjelesno spasenje. Ne, ljubljani moji, nema za nas drugog puta nego da se pokorno odazovemo kad nas Augusti pozivaju na popis i glavarinu. Dođi u svoj Betlehem, reci koji si i plati? Niti za nas ima prenoćišta u javnim gostinjcima, u bijelim sobama i čistoj postelji, za nas je štalica, ležaj na hrpi slame podno magarećih nogu, da tu noćivamo i danjivamo, da se tu rađamo i umiremo. Ne, ljubljani moji, nema, a kad bi bilo štogod bolje, put kakav bolji od onoga što vodi na popis, neka kuća na vidikovcu, zračna i sunčana, ja bih bio najsretniji čovjek na svijetu dok bih vam pripopćavao tu radosnu vijest. Dužnost je čovjeka da svakom čovjeku pruži utjehu kad mu je treba dati, i da svakomu oprostí komu se ima što oprostiti. Ali, sebi samu niti treba pružati utjehu, jer se onda obmanjujemo, niti sebi treba praštati, ni grijeha ni pogreške, jer će nas to jednom dovesti do propasti. Pred sobom samim čovjek treba biti bez utjehe i bez oprosta, tako će najlakše shvatiti što je i u čemu je. Jer smola istom brzinom gori, bile trijeske tanke ili debele, čunjasti komadi luči, tanji i deblji, poslagani po ogradi kora, po gredama i orguljama, već su dogorijevali do postolja. Kad plamen dođe do kraja drvca, najprije izgore jelova vlakna, a smola, smekšana i rastopljena, jer se nema kamo cijediti, razlije se po osloncu na kojemu je dubla stopica cunjá. Plamen više nije lisnata oblika, kakav je dok izgara uspravljena luč, sada je to plava, prozirna, lelujava vatrica, slična onoj u kojoj izgara ulje proljeveno po podu. U sredini Matičeve propovijedi plamen je zahvatio drvo od kojeg je napravljen kor, orgulje, Anićeve klenove klupe, krov i potkrovlje nad korom. Sa stotinu plamenčića na stotinu mjesta, slično najezdi malih životinja koje su se priljubile uz drvo i grizu, grizu, od čega posvuda rska i pucketa, vatra je brzo osvajala suhu jelovinu. Riječi propovijedi padaju u vatru i izgaraju zajedno s drvom. Gori crkva koju je ne jednom zidaó, gore.

riječi koje je ne jednom propovijedao. Svi su se uspravni plamenovi, plamenovi koji svijetle i slave, pretvorili u goruće mrlje. U tom će plamenu nestati i ono što je govorio i ono što je činio. On sam može poći put Orašca, tamo gdje se svi sabiru i gdje će njega čekati. Umrlo je u njemu sve što je bio, umrlo pa izgorjelo u plamenu lučevih treščica, a on je i nakon svoga umiranja produžio živjeti. Oni koji su ga poznavali dosad će govoriti »da nije onaj koji je bio«. Doista, prije je bio u riječima koje su izgorjele, sad je ništa jer je ostao bez riječi. Varaju se neki kad misle da se u vatri štogod novo rađa, vatra samo izgara, a novo niće, ako nikne, na garištu kad se žar ohladi. Ivan Anić, učitelj novaka, i Andrija Sovićanin s još dvojicom momaka povratili su se iz Kopčića kad su primijetili da ih Stjepan Matić ne slijedi i da crkva još nije planula. Pred dvorišnim vratima, dok su se uz tornjić s tahtama pomaljali plamenovi i učas zahvatili tanke daščice, zapaziše da Matić izlazi iz crkve i nosi nešto zamotano u bijelo platno. Nasred dvorišta stade, izu opanke i čarape pa ih zavitla u žbunje, a prema njima krene bos. - Zabrinuli smo se za te - reče mu Sovićanin pri susretu. - Ne trebam ja vama, ne trebam ja nikomu! Moje je bilo i prošlo. Neka me Pavao naslijedi - rekao je gazeći na čelu s bijelim zamotkom u rukama. To je bilo posljednje što je pri koliko-toliko zdravu razumu rekao sretni sin graditelja drniške mošeje. Sve ostalo što je nakon toga govorio, a govorio je mnogo i dugo do skorog kraja, bilo je jednako onomu što je govorila Jela Lončarić iz Proslapa i Salčin Kopčić iz Kopčića. Jela je umislila sebi da je carica od dvadeset i šest carstava koja je naslijedila od svog oca, da ima svoje dvore u Bagdadu, na kapiji broj osam, ali da joj ne daju krunu ni dostojnu odjeću da se pokaže svome narodu. Salčin Kopčić je bio jednostavniji, on je tvrdio da je glavom »car na Bosporu« a da su Kopčići Stambol, pa je tražio od guslara da to tako u pjesme meću.

Matić je sebe vidio u ulozi Mojsija, koji se kao golem oblak s ljudskim obličjem nadvio nad Ramu i obećava narodu da će ga izvesti u obećanu zemlju, u kojoj ima toliko ševarja da svatko, kad god zaželi, to će reći kad ga prognaju ili popale, može za nepun sat nažeti pedeset snopova, dosta za krov nad glavom. Kad su Vučkoviću rekli što Matić za sebe tvrdi, pomislio je da bi bilo lako utvrditi od čega boluje jedan narod kad bi se pobrojalo od čega polude i što u ludilu umišljaju sebi ljudi koji su se za nj brinuli.

17.

Opet su bili na Kamenu otkuda se lijepo vidi ramska kotlina, Smoljan s harambašama, Vučković s fratrima i Šimun Grabovac, koji se od vojvode ne dijeli, iako je sada u narodu mnogo onih što poznaju put od Rame do Duvna preko Pakline planine. Smoljanu se svidio taj sabrani mladić, koji je nekako rano ostario i na koga su zbivanja u kojima se nedužan našao potresno djelovala. Nije razmetljiv kao druga mladost; ne raspaljuju ga nade, kao starac vjeruje da nam se prije ispune naša strahovanja nego naše želje, pa je kao starac oprezan; ne hvali se onim što napravi; ne brine ga komu će se dopasti, ali se nikomu i ne zamjera. Jučer je molio Smoljana da mu dopusti otići k svojim u Varvaru. Vojvoda mu dopusti, ne više od tri sata, i da je natrag. On se vratio prije sata, rekao da je oca susreo kako dolazi na dogovor Vučkoviću i s njim se vratio do samostana. Kuće nije ni vidio, a što da je gleda, sutra je ionako neće biti. Drugi bi momak s tako lijepim konjem u bogatoj opremi projahao svim ramskim putovima, da ga vide što je za dva mjeseca postao, a on je čitavo vrijeme zbio i timario konje i bio Smoljanu na usluzi, da pogleda gdje ima sijena, žita i mesa. Neobično krotku narav tog mladića Smoljan je i jutros zapazio, kad su kroz Kopčice išli od Šćita prema Orašcu. Kopčici su u vatri, dimu, ugljenu i pepelu. Sve što je još nauzgor, gori; sve što je palo, od vatre je palo. Put je zakrčen gorućim daskama i gredama. Guši dim. Smrde izgorene rožine, vuna i meso. Preko vrtova

zajedno bježe opaljena mačka i štakor. Zahvaćen plamenom, cvili pas na lancu. Neko dijete vrišti, neka žena plače. Oni šutke jašu kroz taj dim, smrad i predsmrtne glase ljudi i životinja. - Zašto si, vojvodo, naredio da se Kopčići spale? pita Grabovac. - Ja naredio? Što je tebi? - Pa tko je, ako nisi ti? - Ni ja ni bilo tko drugi. - Zar je moguće da to vojska svojevolumno učini, a ti preko toga šutke prijedeš? - E, baš to! Moj Ramljače, vidi se da si zelen. Voj ničko je pravo da orobi, opljačka i zapali, i kad bih im ja to branio, oni bi se okrenuli protiv mene. To je tako i ne može biti drukčije. - Ja u Kopčice ne bih bio dirao. Dobro, uzeti što se može nositi, to da, ali ih ne bih palio. - A što? - Jer je to bilo lijepo selo. A što je u njemu nekoliko budala, ništa, koje selo takve budale nema! Na ledini između ahara i džamije još se nisu pogasile vatre, na kojima su čitavu noć pekli bravčad da na povratku bude pečena mesa. Razbacane glavnje, lug umašćen kapljevinom, goli ražnjevi, kameni prikladi na kojima se vrtjele pečenke, trupci i drvene klupice na kojima su sjedili oni što su pečenje pripremali, a kraj njih desetak izmrcvarenih leševa. Sve odreda stariji ljudi koji nisu uspjeli pobjeći, a za roblje su prestari. Nekima je odjeća gorjela, jer su pri sjeći upali u žeravu, svrh drugih je padalo goruće drvlje od ahara i džamije što su izgarali u bijesnom plamenu. Grabovac skrenu s puta na ledinu da izbliže pogleda mrtvace. Treho je ležao nauznak, između dva kamena, s leđima i potiljkom u nepogašenoj vatri. Kosa mu je to tjemena osmuđena, a po bradi, brcima i očima napadao pepeo. Svlažio se, pa se čini da mu je lice oblijepljeno blatom. - Je li tu onaj komu si čistio zahodsku jamu? - pita Smoljan kad je vidio da se Grabovac nad jednim duže zadržao.

- Nije - odgovorio je i krenuo za vojvodom i osta lima. - Što, ili ti ga je žao? Grabovac nije htio odgovoriti, i to se Smoljanu svidjelo. Moći naškoditi svom neprijatelju, a proći mimo njega i ne učiniti mu ništa našao, biti prisutan nesreći svoga dušmanina koji te je kinjio i krivac je tvojim lutanjima, a ne nasladiti se što ga je snašlo zlo - to je toliko rijetko viđao da mu se mladi Grabovac učinio čudnim. On, Smoljan, to nikada nije mogao. Do vremena zakazana za polazak nedostajalo je još petnaest minuta, a Matić s onima koji su se po njegov vratili još ne stiže. Do mraka moraju pasti na Duvno, gdje je ostao Radoš sa tri konjička eskadrona da im sačuva čisto Duvanjsko polje, na koje od Kupresa silazi Nakić, od Doljana Miljković, s narodom kao što ga i Smoljan iz Rame vodi, a odatle će bez zastoja i konaka pored Buškog blata krenuti u Kamešnicu. Svakom urom raste mogućnost da budu odnekuda napadnuti i da se povlače pod borbom. Smoljan upozorava Vučkovića da se u susret Maticu pošalje nekoliko ljudi na konjima, pa gdje ga sretnu, da ga pokupe, ali čekanja ni zbog njega nema. Ako Matić od Kopčića na Kamen ne izbije nekim prećacem, onim putem što se od Varvare preko Orašca zalazi u planinu ne može doći, jer je put u dužini većoj od milje zakrčen stokom i ljudima. Na toj su gorskoj stazi poredana ramska sela, obitelj do obitelji, tor do tora. Na konje je uprčeno što se moglo prtiti i koliko je tovара bilo. Kreveti, kolijevke, biljci, vreće, škrinje s ruhom, koševi s kuhinjskim suđem. U sepetima su nejač i starci. A goni se sve što može ići i što hoće da ide. Krave, ovce, koze, psi, konji. Ostale su samo košnice, kuneća legla i mačke - oni ne slijede gospodare. Kroz grabovinu i lijesku na Kamen je izbio Ivan Anić pet minuta prije polaska i donio vijest da Matić dolazi u Sovićaninovoj pratnji. Bos je, neće da se obuje, a noge mu krvare. Sobom nosi sliku zamotan u laneno platno. Kaže, sam će je bos nositi do Cetine.

Nije onaj koji je bio, govori nesuvisle riječi. Ne može biti odgovoran za ono što čini. Sliku mu treba oduzeti, a njega posaditi na konja. Ne bude li htio dragovoljno, vezati ga za samar. To je manje strašno nego mu pustiti na volju. Tek što je momak, slušajući Vučkovićevu zapovijed, priveo zekasta konja s laganim tovarom i sukancem na sapima iza samara, gdje može sjesti dijete ili čovjek djetinjeg tijela, kad Matić izviri iza stijene obrasle u vrijesak. Sa slike je skinuo platno i prebacio ga oko vrata kao maramu. Zbilja, nožni su mu prsti prokrvarili i na jagodicama i ispod nokata. Oči mu pune mutnih suza, a na ćelavu tjemenu, dok se provlačio kroz grmlje ne gledajući kako da izbjegne grane, iscertane su brazde, neke bijele, neke modre i napuhane. Sliku je objema rukama podigao iznad glave i okretao je na sve strane, zadržavajući je načasak pred očima ljudi slijeva i zdesna, a onda se, kad mu se učinilo da su je dobro vidjeli, okrenuo ramskoj kotlini, neka se njih dvije pogledaju u oči - Rama i ramska Bogomajka. Slika ramske Bogomajke uokvirena je hrastovim letvicama, pola metra visoka i jedva nešto manje ušir; ni veliko platno da je njime teško vladati, ni pretežak okvir da ga je mučno nositi; bilo u malo većoj torbi, bilo zamotanu ispod ruke, mogao si je pronijeti kud god može proći čovjek, i da bude neoštećena, i da bude neprimijećena. Oko nje su bjesnjeli požari, izgarale su crkve, crkveno posuđe i pokućstvo, a ona je uvijek spašavana, jer bi se uvijek našao tkogod hrabar i sjetio se nje, utrčao u plamen, došao do niše u zidu gdje je godinama stajala, gurnuo je pod habit i s njom pobjegao od ognja. Evo i sad, kad napuštaju Ramu, a vatra je pojela svoje, nje se sjetio Matić. Bogomajka je lice neiskazane ljepote prignula lijevom ramenu, a pogled oborila zemlji, kao da je maloprije bila zamoljena: »Prečista, pogledaj kud nas vode i kamo nas tjeraju« - a ona na to poniknula glavom i rekla: »Ne moram gledati, sve to znam«. Otud se pričinja da te oči poniknute ničice izravno gledaju i vide čovjekovu vanjštinu i čovjekovu nutrinu. Iznad keste-

njaste kose teče joj tamnopepeljasta koprena i u bogatim naborima pada po gornjem dijelu prsa i po ramenima. Nju, sličan okruži ramskih žena, natkriljuje svijetlozeleni veo, podšiven žutom podstavom, koji donjim dijelom pada niz leđa, a gornjim se oslikava na svijetlećem svetokrugu koji ovija glavu, pa je kao i glava privinut ulijevo. Ispod prozirne koprene, zasječeno, nazire se uho, usuglašeno s izrazom poniklog lica, kao da kaže: »Sve što bude izrečeno, bit će saslušano«. Pred njom se prostrla njezina Rama. Magla je prekrila brežuljke, udoline, jaruge i ravnice. I kao da se zbio potop, pa kotlina ispunjena sivom vodom. Predjeli koji su na višem, pa je nad njima tanji sloj magle, odaju nešto mutno od svog raslinja i položaja; a oni na nižem potonuli su dublje nego su duboko, pa se nad njima protegla crnina. Tako je potop niže dijelove dna odvukao u bezdan, a povišeni još plutaju dok i oni ne potonu. Ali, i plutajući, potonuli predjeli tek su osnova za strašnu sliku vatrenog potopa. Ispod maglenog pokrova razaznavalo se na kojem je mjestu koje selo. Iz svakog su ključali dimovi, bušili maglu i kao svrdla dizali se uvis. Ako je selo na brežuljku i nad njim nije debela magla, vidi se kako dolje na potopljenoj zemlji svjetluca vatra. I ti dimovi što se povijaju iznad magle, i to palucanje vatara na dnu, stvaraju dojam da je Rama kotao u kojem se kuhaju voda i vatra, dim i magla. Vojska je zapalila Kopčice, a ostala sela, Rumboke, Šćit, Ploču, Podbor, Sopot, Soklić, Proslap i Varvaru zapalili su njihovi stanovnici, svatko svoju kuću, jer je Vučković rekao: - Pred nama će sutra biti mnogo planina, ali je planina veća od svih prag rodne kuće. Tko njega prijeđe, taj će sve strmine, polja i klance preletjeti kao lastavica. Da nas ta planina ne bi spriječila, raskopajmo je i predajmo plamenu. Ako čovjek želi naći dobro i sreću, mora za njima

poći na dalek i pogibeljan put. Samo glup trpi zlo tamo gdje se rodio; pametan ide tamo gdje će mu biti bolje. Čovjek ne smije biti goveče, i kao goveče misliti da je čitav svijet stiješnjen na nekoliko livada po kojima pase. - Dosta je bilo - rekao je Smoljan - polazimo. Treba štedjeti suze, jer će za plač biti još prilike, a ne valja kad čovjeku presuše suze, pa gdje valja plakati, on zuri kao budala suhих očiju. Kad su bili na putu, a konj mu se izravnao s Grabovčevim, pitao ga je: - Jesi li dobro pogledao svoju Ramu? - Jesam, vojvodo. - Zapamti: jednu seobu čovjek u životu preživi, dvije ne može. Lažu koji govore da je čovjek ptica selica. Za njega je najbolje da mu omrkne tamo gdje mu je i svanulo. Ne dao ti Bog da u životu još jednom doživiš seobu. Grabovac je zapamtio. I to i ostalo što je od Smoljana čuo na tom putu. U sunčev zalazak prolazili su pokraj Stojanova groba. U Duvanjskom su polju našli kolone koje su došle od Kupresa i Doljana. Put je za Cetinu bio slobodan i prethodnica, oslobođena straha, zapjeva: »Smiljaniću, Smiljaniću, pokislo ti perje...« Da sunce nije bilo nisko, i da Smoljanovo lice nije gledalo prema zapadu, ne bi se ni vidjelo da on plače dok sluša pjesmu koju su momci pjevali svim Smiljanićima, njegovu djedu, ujacima, njemu i njegovu bratu Marku. - Neka kišne! - rekao je i nasmijao se Grabovcu. Zatim je skinuo kapu i držao je u ruci dok nisu projahali pored Stojanove gromile. Kad se smračilo i duboko zanoćalo, a put se otegnuo, kolona razvukla, pažnja popustila, Smoljan ga ugleda pokraj sebe i, kako su uspoređo jahali, upita ga: - Spavaš li, Ramljače? - Ne spavam, vojvodo. - Da razgovaramo?

- Pričaj, vojvodo. - Ovako nešto razmišljam: ti si mlad, ja sam star; ti počinješ gdje sam ja stao; ti dolaziš tamo otkuda ću ja uskoro otići. I sad, bio bi red da ti ja, istrošeni starac, nešto kažem, da savjetujem mlađega. žalosno, moj Ramljače! Prevrćem po glavi i ne nalazim ništa što bih ti kazao a da ti bude od koristi. Čovjek proživi život i na kraju, kad poželi iz tog života iscijediti kakvu mu drost i dati je drugomu, vidi da je njegov život bez te zlatne kaplje, suh kao suha drenovina. Slušaš li me? - Slušam, vojvodo. - Ipak ću ti nešto reći. Drži se onih kojima sam pripadaš, i pazi, ma što da postaneš i ma što da postigneš, nikad ne umišljaj sebi da si od njih bolji ili da više od njih znaš. I drži se ovoga Vučkovića. Samo ne znam dokle će se on ovako držati: ili neće htjeti ili mu neće dati. Kad bi mene pitao što da radi, ja bih ga savjeto vao da u kola, u koja će ga pozvati da sjedne, ne sjeda na mjesto kočijaša i ne uzima redine u ruku, nego, kad već mora ući, neka sjedne na zadnje sjedište, sasvim straga, i neka kočijašu okrene leđa, a lice onoj koloni što će za tim kočijama pješačiti. Tako će dalje stići. Opet su jahali uspoređo: pred njima se pružio dug put, noć je mrkljija, a san teži. - Ramljače, mislim kako bi valjalo nazvati ovo naše putovanje: »put bez sna« ili »put iz sna«. Što je tebi ljepše? - Ispravnije je reći »put bez sna«, ali mi je »put iz sna« draže čuti. - A sa mnom ti je ovako: dok putujem, čini mi se da ga je bolje zvati »put bez sna«, jer sna u njemu nema; a kad putovanje prođe, kad se puta sjećam, ne jednog, stotinu njih sličnih ovomu iz Rame, mnogo mi je bolje »put iz sna«, jer više i ne znaš sigurno jesi li ta putova nja sanjao ili si ih proputovao bez sna i nade. A tebi, kad ti se sviđa, neka bude »put iz sna«. Ti ćeš njime i dalje putovati pa imaš veće pravo od mene, čije puto vanje ovim završava, da ga krstiš pravim imenom.

18. Od fra Pavla Vučkovića, roba vezira Delbatana, serdaru Bozi Vučkoviću poklon i veledrago i ljubezno pozdravljenje kao svom najdražem bratu. Dragi Bozo, evo teče četvrta godina od našeg susreta u Glavici kad si mi rekao da se pazim, a ja tebi da se ne brineš, ti otišao kući pod Sinj, a ja u kulu Sultanovićevu, prokleta bila, da se nikada više otada ne vidimo, a Bog zna da li ćemo se ikad i vidjeti. Za te duge četiri godine, na putovanjima o kojima nije pretjerano reći da su beskrajna, jer da sam od Sinja do Bagdada po ravnoj crti išao, bilo bi previše, a gdje su mnogi zaobilasci kakve samo vojska znade praviti, za tih mukotrpnih godina, kažem, na noćistima pod šatorom i pod vedrim nebom, u najraskošnijim palačama i u najbjednijim kolibama, gdje god bio, u bilo koje doba dana i noći, ja sam zamišljao kako pišem ovo pismo, tebi, starješinama i prijateljima, u kojemu ispovijedam ono što me peče, s namjerom da ispovijed bude moja oporuka. Neka od mene, koji nikakve imovine nisam imao jer mi nije trebala, za mnom ostane moja riječ. I koliko god da sam ovo pismo u mislima sastavljao, sad, kad sam uzeo pero u ruku, ruka mi drhti, misao luta, ne znam kojim ću redom ispisati ono što sam bezbroj puta ispisivao. Nije mi prvi put da se s tim susrećem. Ne znam zašto je tako, ali po sebi znam da pisac najvoli štivo koje smišlja pod pero, štoviše, da postaje zaljubljenik i žrtva tih iznenadnih darova. S druge strane, teško i pipkavo ispisuje ono što je dugo kao zreli misao i snažan osjećaj u sebi nosio, i nikad ispisanim nije .

222

zadovoljan, tekst mu se čini štur i blijed u poredbi s rumenilom i bujnošću onoga čime je ispunjen, pa se na kraju pita je li rekao što je imao reći, ili je napisao nešto deseto. Čini se da smo najzadovoljniji onim pismom prije kojega nije bilo ništa i poslije kojeg ničega nema, koje je samo za sebe, kao list ubran u hodu na livadi i odložen u herbarij, a nezadovoljni smo pisanjem koje bi nas moralo rasteretiti i predstaviti, jer ono nikada ne sadržava dovoljno onoga što smo i kakvim bismo htjeli da nas drugi vide. Ako je to razlog što mi ruka dršće, truditi ću se da mi strah učini malo kvara, a tebe ću, Bozo, i sve one koji budu čitali ovo pismo, moliti da nađete razumijevanja za moje strahove i obzire i da znate kako je u meni mnogo više nego je u pismo stalo, nego u bilo kakvo pisanje može stati. Ljudi testament obično pišu na kraju života, pritiješnjeni vremenom i pritisnuti boljkama, na brzinu i nevoljko, uz naprezanje i prisutnost drugih, pa to redovno ispadne suhoparno štivo koje su iskitili više svjedoci nego autor. Malo ih oporuke piše u naponu snage, na krijesti zbivanja, zahuktani prilikama oko sebe i strahovima u sebi, pa se tekstovi koji bi morali nositi sok života i zreli riječ, pišu na brzinu, s komadićem preostale pameti. Sa mnom je drukčije. U muževnoj snazi, duhovno i tjelesno zdrava, mene su odvojili od mog naroda i moje obitelji i bacili bogzna kako daleko, u vrući Bagdad, u vrtove pune cvjetnih nasada, u svijet koji nije moj niti će kada biti, ma koliko mu se ja kao živi stvor prilagodio. U cvjetnim vrtovima bagdaskog vezira Delbatana, za svijet kojem dušom pripadam, ja sam na Elizejskim poljanama. Naški kazano, u grobnici, dragi brate. A nema boljeg položaja za pisanje o svijetu kojim si prošao od toga da budeš živ i bistre pameti zakopan u grob. Doduše, pisarnica u grobnici nije udobna, ni zraka da se nadišeš slobode, ni ležaja da se nauživaš mirna sna. Njene su prednosti u nečemu drugom: pisanje otuda ne može biti spletkarenje, jer je pisac, položen u grob, u budućnosti predodređen za mrtvacu, a ne za povrat222

I

nika u svijet komu je slao poruke; pisanje iz groba može biti samo oproštaj i, kao svaki odlazak bez povratka, može izložiti iskrenost opasnosti. Nesebičnost je glavna prednost pisanja s Elizejskih poljana. Red je da te upoznam kako sam i kako mi je, što radim i čemu se nadam. Meni je Delbatan, čim smo iz Sarajeva krenuli, dok još nikakvih vrtova nije bilo oko nas, dodijelio mjesto bostandžibaše na svom dvoru. Tada sam mislio što će mi to, ja sam sužanj i nikakve me časti neće iskupiti. Kad smo došli u Bagdad, vidim, nije bostandžibaša velika čast, nikakva, samo mjesto u besprijekorno uređenom sustavu robovanja jednom čovjeku, sustavu u kojem svaki rob ima svoje mjesto na ljestvici vrijednosti, s izgledom da se penje naviše ukoliko se iskaže u službi, i da pada ako je nevaljao. Jagma za položajima čvršće ih drži u sužanjstvu od ikakve straže, jer, daleko od prave mogućnosti da pobjegnu, pod prijetnjom da će nakon pokušaja bijega biti zadavljeni, sužnji se bore za gospodarevu milost, a među sobom se mrze kao psi zaraćeni oko kosti, pa otuda i nastade izreka da sužanjstvo nije teško koliko su teški sužnji. Ne bi valjalo kad bi me zamišljao, zaveden imenom bostandžije, da s lopaticom u ruci i sadnicama ispod mišice idem od lijehe do lijehe po čitav dan sadeći cvijeće i povrće, premda ima dana kad u vrtu radim od sunca do sunca. Bostandžibaša, bar ovaj Delbatanov, nadzire petoricu vrtlara, ali je to sitnica prema množini drugih poslova koje dnevno obavlja. Sve nabavke što ih prostrana kuća i više od dvjesto čeljadi u njoj iziskuje idu preko mojih ruku. Hrana, odjeća, popravci zgrade, dovoz vode, obrađivanje polja, oranje, žetva - čitavo je Delbatanovo gospodarstvo na mojim plećima. U dnu vrta, blizu ulazne kapije, za mene je sagrađena kućica slična vrtnim paviljonima u Italiji, s jednim zidom u staklu otkuda nadzirem radnike na dvorištu i u vrtu, s mojom spavaonicom i uredom. Sve što imaju evropski majordomi imam i ja, sve osim slobode da napustim posao i vratim se svojoj kući. U zadnje vrijeme Delbatan me sve više koristi za

994

upravne poslove, u diplomaciji, i ako ovako nastavi, a uskoro uslijedi njegovo unapređenje, obećava me učiniti svojim tajnikom. On koristi moj rad i moje znanje, a ja, budući da mi ne preostaje ništa drugo, želim li opet vidjeti vodu moje Cetine, služim mu kako najbolje znam. A Bog samo zna ne radim li ja i protiv sebe i protiv svojih, misleći da ću sebi i svojim koristiti. Ali, nijedno ljudsko djelo nije oslobođeno ovakve upitnosti. Ima tri godine da sam upoznao gospodina Simona, Parižliju, kako se sam predstavlja, ali se bojim da Pariza nije ni vidio, da jest Francuz, ali iz neke prljave luke, iz Genove ili neke slične, gdje se rađa taj nesretni svijet koji, trčeći za dobiti, dospije na dno pakla i tamo pred Luciferovom jamom otvori dućan mirisa, nakita, svile i drugih drangulija, potrebnih mušku i žensku da se ogrne i uljepša. Taj Bernard-Henri Simon već treću godinu za redom, svaki put u jesen, dođe u Bagdad i do proljeća prodaje svoju robu po bazaru, a još više po kućama velikodostojnika kad stekne njihovo povjerenje. Meni je obećao brda i doline ako u Delbatana isposlujem dozvolu da on sa svojom robom dođe u vezirov vrt i tu otvori trgovinu s njegovih četrdeset žena. To je običaj više nego da se ženama dopušta posjet bazaru, pa sam Delbatana lako uvjerio da gospodin Simon prodaje ljepše i jeftinije mirise od bilo kojeg trgovca. Jednom mjesečno priredim mu takav sajam ispred moga paviljona: dođe, razastre svoje mirise i platna, i trguje dok u žena ima novaca, onda se pokupi, zahvali i pobjegne tamo u neku bazarsku rupu, gdje se sklanja sa svojim arapskim ortacima. Opasna čeljad! Ne prodaju samo mirise i odjeću, prodaju sve što se kupuje, uz jednu ogradu, sebe ne prodaju, pa se dugo vremena nisam usudio tražiti od njega protuuslugu. Plašio sam se, predložim li mu da mi u Italiju odnese pismo, da će s pismom otići k Delbatanu, uzeti od njega nagradu za prijavu i, s onim što sam mu ja dao, naplatiti skupo poštarinu prije nego je postao listonoša. Ja ću, u najboljem slučaju, otkriven kako se ne mirim s ropstvom čim hvatam

veze sa svojima, pasti u dugotrajnu nemilost, izgubiti položaj bostandžibaše i izgled na tajničko mjesto. A naljuti li se Delbatan na moju nezahvalnost, razapet će me na križ na nekom od bagdaskih trgova gdje su raspinjali odbjegle robove. Mnogo sam stavljao na kocku, pa sam mnogo i oklijevao. Začudo, pristao je otrpve, što me obradovalo i zabrinulo. Nešto sam ipak učinio za svoju sigurnost: od ugovorene svote od trista reala platilo sam mu samo sto, a ono dvjesto dobit će od onoga komu u Rimu pismo uruči. Ne što novaca nemam, ja obrćem više novca nego se može zamisliti, nego što sam mu dobit htio vezati za adresanta. Ali, sve je to ništa bude li ovaj čovjek imao crnu dušu kao što ima crno lice. On može pismo odmah predati Delbatanu, a može ga nositi uza se i prijetiti da će mu ga predati; može ga u Rim odnijeti i meni reći da ga je predao na željeno mjesto, a može ga baciti u prvi grm - što god da uradi, s ovim pismom u rukama ja sam njegov rob koliko i Delbatanov. Makar na križu visio, odlučujem se pisati. Zato, dragi Bozo, kad dobiješ ovo pismo, a ti ćeš ga dobiti dođe li ikada u Ara Coelli, gledaj odmah namiriti trošak mom prijatelju Pavlu Ravenjaninu. Znam, nije ni tebi lako, time ću te staviti na veliki trošak, za te se novce kupuju podvornice, ali te preklinjem bratskom ljubavlju, ne ostavljaj Pavla Ravenjanina da se zbog mene po Rimu zadužuje i da priča kako sam nikakav ja i nikakav moj rod. Nikada nisam mislio ni od tebe ni od bilo koga brata, ni od kojeg drugog čovjeka, tražiti da mi vratite što sam za vas učinio. Mojim je trudima bila nagrada zadovoljstvo da vas vidim kako imate. A sada, molim tebe i sve koji mi se osjećaju dužni, da platite Pavlu Ravenjaninu poštarinu ovoga pisma, da ne ostane grijeh na mojoj duši i ljaga na mom imenu. Kad pismo dobiješ, daj ga prepisati i prijepis pohrani u arhiv ramskog samostana koji je sada bez krova u Cetini. Neka tamo stoji, neka ga jedan čovjek

u sto godina pročita i vidi da su naši dani bili drugi, ali da su muke čovjekove iste i u naše i u njegovo vrijeme. Isto kao mjesec, i ljudsko se društvo dijeli na tamnu i osvjetljenu stranu. Koje grije sunce vlasti, svijetla su strana mjesečeva. A oni koji u vladanju ne sudjeluju osim kao podanici, oni za koje mare koliko ih trebaju, ono mnoštvo obespravljenih koje neki zovu nepodobnima, oni koje bje glas praroditeljskog grijeha, zbog kojeg su i postali nedostojni dostojna imena - takvi su sjenovita strana mjesečeva. Moja obitelj, zajedno s mojim narodom, pa i ja sam, iako bi se drukčije moglo činiti, živimo u toj sjeni gdje sunčeve zrake nikada izravno ne padaju, a ono malo svjetla bez kojeg živjeli ne bismo primamo sa strane od onih predmeta na koje se sunčeva svjetlost izobilno izljevaju, pa i nama od tog vodopada pripadne nešto svjetlosne rose. Otkako sam počeo misliti o životu i smrti, a to je na moju nesreću bilo rano, negdje u petoj godini, ja sam, i dok nisam znao tko sam, otkuda dolazim i kamo idem, a pogotovo otkako s vremena na vrijeme i nešto napišem, istraživao život ljudi u mjesečevoj sjeni. Izlaza nisam našao. Ili ga nisam znao naći ili ga nema. A izlaz sam, zaista, uporno tražio. Jer čovjek, bio u sjeni koja guši poput tamnice, ili na svjetlosti koja zasljepljuje do kraja života ništa ne radi nego traži izlaz iz zatečena stanja. Ali, prstom na nj nisam uspio pokazati. Međutim, ako sam, istražujući život u sjeni, otkrio samo nešto o poimanju grijeha i nevinosti, pitanja koja se kao nigdje postavljaju tako često baš među onima nad kojima visi sjena, možda se trud isplati, ako netko vidovitiji jednog dana ugleda i taj začarani izlaz negdje na rubu obzora do kojih nijednom nije došla naša misao. Nikad se neće točno utvrditi, jer nitko o tomu nije vodio računa, ali prema popisu što smo ga obavili nakon dvije godine, one je jeseni iz Rame i okolnih mjesta sišlo oko pet tisuća ljudi vodeći sobom dvade-

set tisuća stoke krupnog i šezdeset tisuća sitnog zuba. Sve je to trebalo skloniti u suho, a po čitavoj Cetini i Zagori, od Boraje do Prologa, nije bilo vidjeti krova, samo crni zidovi puni ugljena i praznine, jer, i kad su odavde odlazili, palili su svoja kućišta kao što smo i mi svoja zapalili. Sve je to trebalo nahraniti žitom i sijenom, a u ovim krajevima posljednjih godina nitko nije ni zrna posijao, niti tko uzeo otkos trave; oranice su ležale zapuštene, a ledine nekošene. Ono malo hrane što je sobom poneseno, trajat će tjedan-dva; zatim će uslijediti klanje ovaca, i time će se još koji tjedan progurati; onda će nići prve trave, ojanjiti se prve ovce i ojariti koze, kuhat će se trava na mlijeku. Možda živi dočekamo proljeće, ako nam i država dade nešto pomoći. Mi smo znali da država nije široke ruke i da će tu sporo kapati, ali nismo znali da će nas ženo strpati u tri logora i zabraniti nam naseljavanje prije nego dođe dopuštenje Senata. Tako mi je rekao kad sam ga posjetio u Splitu. Nisam mu ostao dužan i time je počeo naš sukob. Rekao sam da je imao dosta vremena pitati Senat gdje će nas naseliti. I što ga ima pitati kad smo mi već tu! Pa ne misli nas valjda vratiti u Ramu ako Senat odluči ne dati nam Cetinu? Mi se nemamo kamo vratiti, i mi ćemo se naseliti. A bolje da se naseljavamo dok je nešto hrane pri nama. On je ponovio da je uputno pričekati odgovor Senata, koji će, on jamči, biti potvrđan. A u međuvremenu, rekao je ženo, nas bismo dvojica mogli raspraviti da li su ispunjene sve obaveze koje sam ja preuzeo kad sam posljednji put kod njega bio. Pa, ako nisam ispunio, ne mogu ni dobiti ono što mi je obećano. Upitao sam ga na koju pojedinost misli. Rekao je da se ne pravim lud, valjda sam Maticu uručio paketić, otpakivao ga i pročitao popratnu cedulju. Jesam, ali Matić nikakav posao ne može više obavljati, najmanje nekoga trovati, on je izgubio razum. I ako ženo želi znati, njegovu je ludilu kriv onaj otrov, jer je po uputi u pismu morao otrovati svoga ujaka. Ženo se nasmijao i rekao mi da sam morao smisliti uvjerljiviju priču, pa

neće on vjerovati da smo mi tako tankočutni da gubimo pamet kad nekomu trebamo usuti u čorbu malo tekućine ili praška, makar nam taj bio brat, a nekmoli ujak. On želi Matica vidjeti što skorije kod sebe, neka dođe i neka se opravda, jer, dokle god se ne raščisti s njim i Atlagićem, nama se neće vjerovati i morat ćemo zimovati ulogoreni. Matić je u Dicmu, rekao sam, neka ženo dođe i uvjeri se u njegovo zdravlje, a narod nema što u karanteni čekati, razići će se po selima za dva dana. Ženo me je podsjetio da je u njih običaj umiljatost nagrađivati, a drskost kažnjavati. Dok sam ja boravio u Splitu, narod je rastjerao malobrojne stražare i razišao se po brdima i poljima tražeći sam sebi kućišta. Oni koji su logorovali pod Sinjom naselili su okolicu grada, Turjake, Trilj, Bitelić, Galu, Rudu, Grab, Čačvinu i Hrvaće; oni od Klisa otišli su u Muć i Ogorje, a oni iz Dicma u Prugovo, Lećevicu, Prgomet i Bliznu. U Dicmu ostade nas petorica, smješteni u dvije pojate pokrivene hrastovim šušnjem, a ostali odoše s narodom. Treći dan što se narod rasprši, poruči mi ženo da ga čekam. Mislio sam, bit će vatre, a kad tamo, dolazi nasmijan komesar, kaže, Senat je odobrio naseljenje, sad treba popisati kamo se tko doselio i kojoj obitelji pripada koja zemlja, što će potrajati dugo, bez žurbe. Njega sada zanima jedino Matićevo zdravlje i zbog njega je došao. Za mnoge bolesti nađe se lijeka, pa će se i njegovoj naći - rekao je bez dvosmislenosti. Ženo se raspitao za bočicu s otrovom, je li kod mene, da mu je predam, on će s drugima pokušati, a mene veže zakletvom da šutim. Nisam je zakopao, kako mi je Smoljan savjetovao, i sad sam je mogao izvaditi iz torbe i predati mu je zajedno s tobolcem u kojemu je bila. Iz trenutka u trenutak pred svima je davao znati da je sa mnom sudionik velikih tajni, da sam ja čovjek njegova povjerenja i da sam jedini s kime želi suobraćati. Bio sam mu zahvalan što mi diže ugled tih dana kad sam se i sam mučio da ga održim, jer glad i studen rastaču i najveće autoritete. U isto vrijeme zaprepaštavala me je Zenova nagla preobrazba. Ako je to prilago-

davanje ponašanja prema trenutku, protivniku i svojim potrebama, ako sama sebe može skrivati pod sto obrazina, kako ću unaprijed pogađati što namjerava, gdje je i što je on? Nije zaboravio ni kola sobom povesti, u njih će na povratku smjestiti bolesnika, ako se ne može držati u sedlu; nije ni bez liječnika došao, on će pregledati Matica i pružiti mu pomoć da lakše doputuje do Splita, gdje će mu biti poklonjena puna liječnička briga, -njega i udoban smještaj u splitskoj kneževskoj palači sve dok ne prizdravi. Bio bi grijeh ostaviti ga u ovoj pojati gdje prokišnjava, a sutra će, kad na Dinaru padne snijeg i zapušu bure, voda mrznuti u loncu. Starac se ne zna čuvati prehlade, dobit će upalu pluća i može se dogoditi ono najgore. Tek kad smo ga podigli s ležaja u tamnom kutu, obukli i iznijeli na danje svjetlo da ga smjestimo u Zenova kola, vidio sam koliko je Matić propao u tih nekoliko dana puta, čamotinje i beskućništva. Čela mu je poplavila, lice ublijedjelo. S nekoliko slamki u vijencu sijede kose, koje mu je usput trijebio Sovićanin, nije nalikovao na bolesnika koji se podiže sa slamnata ležaja, nego na mrča koga su izvukli iz slamnata groba. Posve je podjetinjio, smijao se gdje ne treba, i mrštio kad tomu nije mjesto, a raspoloženje mu se mijenjalo brže nego se izmjenjuju koraci desne i lijeve noge. Prije nego ćemo ga podignuti u dvokolice s natkrivenim sjedištem, u kakvima se poslije studija nije vozio, i umotati u sukanac da mu putem bude toplo, on me pozva rukom s koje je skliznuo rukav od grube rase pa se vidjela pljesniva koža puna modrih žila, da mu prinesem uho na usta, ima mi nešto tajno prišapnuti, važno, samo za mene, jer ja sam njegovo uzdanje i njegova propast. Šaptao mi je: »Pavle, sinko, ne zaboravi, ševar, raž, mlječika, divoloza, zelenika, rdohrad, i još, i još...« pa bi se opet navratio ispočetka: »Pavle, sinko, ne zaboravi, ševar, raž... i koliko god ja uho držao na njegovim ustima, on je stalno šaptao isto. Bez obzira što sam potvrđivao kimanjem glave i

govorio: »Hoću, hoću« - nije bilo zgoreg još jednom me posavjetovati što valja raditi. A valjalo je narodu preporučiti da u močvarama oko Cetine žanje ševar i situ, da se providim za kupnju ražene slame u Kaštelima, da naredim sječū zelenike po šumama, rdohradi po zabranima, mlječike po strništima, sve gore, trave i žita čije su lišće i stabljika prikladni da se od njih podignu krovovi, onakvi kakve su pravili čobani po Vranu i Ljubuši. S krovom nad glavom, mislio je Matić posljednjim djelićem preostalog razuma, leći ćemo na zemlju i nikakvi vjetrovi, zimski, koji slijede, i oni drugi, kojih će biti usred ljeta, neće nas rastepsti, rasijati. Rama natovarena na konja, Rama na konaku i u logoru, to je ranjiva Rama, i vjetar da je zamete, i orlovi da je rastrgaju, ali Rama polegla po zemlji od Boraje do Prologa - Rama je koja će živjeti. - Hoću, ujače - rekao sam mu na oproštaju - ševar, zelenika, mlječika, raž... A on mi se nasmijao, posljednji put. Kada se danas sjetim tog osmijeha, daleko od svega što je moju dušu činilo punom, s jedne strane čini mi se gorak i tajnovit kao moje bagdasko ropstvo, a s druge, nevin kao u djeteta i čist kao nebo u ilinštaku. (Prekid pisma Pavla Vučkovića)

Studen je žena natjerala u natkrivene prostorije Rejhane-Bosiljka, na sjedalo ispod uskog prozora, kamo ne dopire hladni zrak kad se otvore ulazna vrata i gdje se, kad se nasloni na zid, osjeća da u susjednoj prostoriji gori peć čiji dimnjak prolazi kroza sredinu zida i zagrijava ga, pa su klupe, naslon i sjedala mlaki. Prilazi mu Čudovište s lutnjom i, bez pitanja može li, sjeda za njegov stol, uzima vrč vina što ga je ženo naručio prije njegova dolaska, znajući da će se njegov znanac odnekuda stvoriti, štogod pričati, mnogo šta pjevati. Zbog njega ženo ovamo i izlazi. Ili Čudovište zbog žena. To se ne zna. - Gospodine komesaru, grad je pun priča i pjesama, pa sam ih ja, koji kao pas lunjam ulicama, nakupio u svoju dlaku koliko hoćete. Gdje god se počешem, pod noktima mi pjesma i priča. A najviše je priča o tom narodu iz Bosne i o njihovim prljavim fratrima koji se viđaju kako smrde po gradu. Kao da je te priče s njima zajedno vjetar stjerao s planina... Priča se da je jedan od tih došljaka sišao iz Spara u Solin i, kad je došao pred veliko raspelo što stoji ispred mlina na Jadru, kleknuo pred njega i upitao Raspetoga što je on komu skrivio da je morao zapaliti svoju kuću u Rami i otići u tuđi svijet, što je on kriv da ga progone gdje god dođe, jer, da mu se i ovdje u Cetini dobro ne piše, dočekale su ga opet straže i opkolile. A Isus mu je odgovorio: »A što sam ja učinio, Ramljače, što sam ja učinio da su me na križ raspeli?« Isto se tako priča da je u Imotskom čovjek imenom Stupalo ubio svome susjedu neuhra-

njena prasca, usred ljeta kad nije vrijeme kolinju. A zašto je prasca ubio, nitko ne zna, u šteti mu nije bio. Onaj čiji je prasac otiđe k Stupalu i pita ga: »Zašto mi ubi svinjče?« A Stupalo mu odgovori: »Za ništa, za što ću i tebe.« Kad je ovaj to razumio, reče Stupalu: »Radije ću ja tebe nego da čekam kad ćeš ti mene.« Ispraši pušku i na mjestu ubije Stupala. Eto, učiniše zamjenu: on njemu prasca za ništa, on njega za ništa - neka ide jedno za drugo - zbog ništa. Kažu da se ljudi uglavnom zbog toga i počinju tući, pa da su se i ovi iz Rame zbog toga grizli. A priča se... ali ovu priču neću započeti sa »priča se«, jer kad se tako započne, kao da si kazao »ljudi blebeću«. Ja tako započinjem priču koju sam od drugoga čuo, jer nikada ne znam je li priča napričana ili je priča ispričana, ono što sam sam vidio, započinjem sa »bilo je« i »dogodilo se«. A ovo su moje oči vidjele i moje uši čule. Uoči petog studenog (koji to dan bijaše pošto su ubogari ramski pali pod Klis?) svi koji su imali stanove u blizini kneževe palače, a imaju tanak san i grilje im dobro ne preklapaju, vidjeli su u ponoć kako neočekivano sviće. Nisu znali otkuda svjetlost dolazi, do zore je šest uri, mjesec je mlađak, vatru na trgu nitko ne pali, pa su se digli iz kreveta, rastvorili škure, ali izvor svjetlosti nisu vidjeli ni tada. Obukli su se i izišli na ulicu, a ulica, svaka, vodi na trg pred kneževu palaču, i tu nađoše još nekolicinu onih koje je nesаница i radoznalost potjerala u potragu za izvorima svjetlosti, među njima i trgovca Turčina koji je konačio u Rejhani, a čovjek je nemirna sna, i Čudovište s lutnjom koji ima san tanji od svih, a posebno krhak kad noću poteku vrela svjetla i obasjaju kutke noći i dnevnog mraka. Iz tamnog neba spuštao se svjetlosni kolobar, a u njegovu središtu, otkuda je izviralo obasjanje gradskih krovova, žarila se gljiva i spuštala sve niže, ravno na kneževu palaču, točnije, na njen balkon. Probudeni spavači koji su se našli na trgu, budni u duboku snoviđenju, pitali su se zbog koga silazi ovaj kolobar, čijoj je glavi aureola i komu baldakin za uzačaće i, konačno, zašto se spušta na kuću u kojoj nikad nisu živjeli sveci. A onaj čovjek iz

Rejhane, strani trgovac, koji kao stranac lakše razaznaje istinu u tuđim poslima, reče glasno da on zna. - Ja znam - reče razboriti inovjerac - a i vi ćete uskoro znati. - Svi se okrenuše prema njemu i pogle dima ga zamoliše da kaže što zna. - Noćas će u ovoj kući umrijeti čovjek. Mora da je veliki hevlja, svetac, dok je ovolika svjetlost pala na dvore u kojima umire. Dok je stranac bio u riječi, žareća se gljiva spusti na terasu i stapka joj se priljubi uz kamenu ogradu. Svjetlost je prelila trg: da je ukosnica pala na pločnik i skrila se u procijep među dva kamena, vidjeli bi je ne saginjući se. Onda se otvoriše balkonska vrata i na njih iziđe haljina od grube rase tkana vunom crnih ovaca. Da iz iskustva ne znaju kako haljina sama ne može hodati, pa čim je vide uspravljenju, treba pretpostaviti da je u nju netko obučen, ovoga puta ne bi znali da pred njih stupa čovjek, jer, što je god tjelesno od njega bilo, rasplinulo se, ostao je živ samo njegov meki glas, promukao, kojim je pozdravio okupljene ljude i zaželio im budan san i čvrsto snivanje na javi. Oni mu svi od srca zahvališe što im je poželio prave stvari, i zamoliše ga da još nešto kaže prije nego se uhvati rukama žarećeg baldahina, jer su vidjeli da mu je dosta boravka na zemlji i da ozbiljno kani otići gore. - Što da vam kažem, ljubljena braćo u budnom snu! Sve što sam imao reći, rekao sam; a sve što sam rekao, progutao je plamen. - Reci nam, slavljani, kako se postaje svet! - zavapiše prisutni. - Najprije se u srcu ponizi, sebe drži onim koji nije dostojan primiti nikakvu milost, niti je dostojan govo riti s ljudima. Veseli se pogrđama, žalosti se častima. Sebe sama radi grijeha mrzi više nego đavola. Ne vjeruj samu sebi, jer si, samu sebi najveći izdajica, i zato što te drugi neće nikada tako uvrijediti kao što ćeš ti uvrijediti sama sebe. Sebe zovi ružnim imenom »grešnik nevoljni«, ili kao David, kad je odredio šutjeti, »mrtvi pas«. Govori tihim glasom i kad je po trebno vikati, spuštenu je glas znak poniznosti. Ne govori ono što tebe uzdiže, zatvori usta i kad imaš o

sebi štogod reći... Ali, što će vam ovo, ljubljani? Kad meni nije korisno poslužilo, neće ni vama. Ako se svet mora postati poniznošću, bolje da se ne posvetite. Prihvatio se gljivine stapke, i ona ga odnese u visine. Zna se što je bilo sutradan. Došli su ramski fratri u knežev dvor s nosilima, na njih položili mrtvo tijelo Stjepana Matica, odnijeli ga i pokopali na Sustjepanskom groblju. - Ali, gospodine ženo - reče Čudovište - ovdje završava samo moje viđenje i moja priča, priče ostalih tek se odavde nastavljaju... Priča se da je neki Pavao Vučković rekao nekome drugom sličnom sebi da će zapamtiti kako je Maticić umro. Navodno, u kneževoj palači, gdje su ga liječili vrsni prekomorski ljekari, rečeno mu je: »Ili ćeš sam popiti ovo što je u bočici ili ćeš otići u Knin Atlagiću i dati mu da to popije.« Ostavili su ga sama da razmisli, a on, kao da se tu nema o čemu razmišljati, popio sve što je bilo u muranskom staklu i prije zore dospio tamo gdje su vječne zore. Čudovište podučava žena: - To je divlji narod pun predrasuda. Oni vjeruju da se osveta ne može zaboraviti ni kad hoćeš daj zaboraviš. Jer, ako se sluči da se rođaci zaborave osvetiti ubojici svoga srodnika, u snu im se javlja duša ubije noga i proklinje nebrigu svojih ukućana, čitava svoga roda. Ne uljuljukuj se, gospodine, nadom da je to praz novjerje, pa se duša umorenog Matica u snu nikomu neće prikazati. Ako oni vjeruju da takve snove snivaju, treba im vjerovati da ih doista snivaju.

(Nastavak pisma Pavla Vučkovića) Posjeti Zenovoj kancelariji ili šatoru, kad bi ženo nekamo otputovao, a to je s potrebom i bez nje činio, učestali su od Matičeve smrti, nešto na moj a nešto na Zenov zahtjev. Niti je u tom bilo štogod čudno meni, niti je, mislim, moglo biti zazorno nekomu tko je te posjete gledao sa strane. Jest da sam primjećivao kako me ženo želi imati blizu sebe, što se kaže, na oku, ali je bilo razloga s moje i s njegove strane da budem uz njega: sve se obitelji još nisu bile smjestile, a neke, nezadovoljne smještajem, tražile su bolji; nezadovoljstvo na sve strane, a u meni gorčina i želja da svakomu pomognem, pa sam ženu dodijavao. Ali, valja reći istinu, strpljenja mu nije nedostajalo. Druga je stvar s molbama, mnogu je uslišao, ali je mnogu uskratio i onda kad ga ne bi mnogo stajalo da je ispuni. Primičen kad god sam zatražio prijem, strpljivo saslušan u svakom slučaju, s promjenljivom susretljivošću, kao što se može i očekivati, jer nijedna vlast ne daje sve što se od nje zatraži, dobrohotno gledan ako sam koju sitnicu na svoju ruku učinio, nisam mogao biti nego zadovoljan odnosima sa ženom. Kako je započelo kad smo se susreli i razgovarali o Maticu i Atlagiću, mislio sam, jao, ja ću do koji dan odavde bježati u Bosnu ili skočiti u more. Sve mi je išlo na ruku, a ipak sam bio nezadovoljan, još nezadovoljniji jer sam nezadovoljstvo morao kriti, nitko me ne bi razumio da sam razumijevanje u nekoga tražio. Je li sumnje u meni posijao sudar oko

otrova, ili je u meni rovala nevjerica da Matić nije samo liječen nego i provjeravan, mučen, ucjenjivan? Jesu li me te dvije stvari otrovale, ne mogu reći, jer je posve moguće da su česte Zenove mijene u duhu talijanske poslovice »uno freddo, uno caldo« (jedna vruća, jedna hladna) potakle buđenje moje istraživačke radoznalosti: da otkrijem gdje je izvorište tih promjena, da vidim kako izvorište promjene usmjerava, da, jasnije kazano, pročitam toga čovjeka od korice do korice. Priznajem, taj tip ljudi, koji se vjerojatno doselio u naše primorske gradove s Apeninskog poluotoka, jer sam ga ja tamo i upoznao, meni nije bio ni drag ni jasan. Ta sklonost arlekinstvu, ta maska i ta maškarada, to skrivanje iza dvosmislica i čestih promjena, to mi je zauvijek ostalo tuđe i mrsko. To me razdraživalo, na to se nisam mogao naviknuti. Jedini način da se tomu oprem bio je da skidam krinku za krinkom, da silazim do jezgre tog maškaranog čovjeka, što me je stajalo truda i čime sam se izlagao opasnostima, jer su krinke gdjekad srasle s kostima i ne daju se zguliti bez štete po maškaru, što izaziva njen surovi otpor. Deseti dan nakon Matičeve sahrane bio je prema meni osobito susretljiv, ispunio mi je svaku molbu, čak i seobu jedne obitelji iz Prugova u Rudu, što nije dopuštao jer je uzela maha želja da se iz neplodnijih sela seli u župnija, ona uz rijeku. U toj provali dobrohotnosti reče mi da se briše njegova ljutnja što nije otrovan Atlagić, ta sjenka ne smije zasjenjivati naše odnose. On je Senatu javio kako sam ja bio voljan učiniti sve što se moglo, ali se više nije dalo. Pruži mi pismo, ne rekavši komu ga piše, i prstom označi otkle dokle da pročitam. Tamo piše da je njegov plan s Matićem bio pogrešno zasnovan, jer se osobno uvjerio da je Matić umno poremećen čovjek. Skida se i svaka odgovornost s Pavla Vučkovića. Kad sam pročitao, jednom elegantnom kretnjom, koja je bila nadahnuta Arlecchinovim ulogama u »comedia dell'arte«, pokazao mi je komu pismo odlazi: Državnoj inkviziciji. I značajno me upita znam li tko je to. Načelno znam što

je Inkvizicija, rekoh, ali što je mletačka Državna inkvizicija, ne bih se usudio reći. Hoteći mi reljefno predočiti što je Državna inkvizicija, najprije je upotrijebio poredbu - da je to svjetiljka koja noću i danju osvjetljava temelje Republike i pazi da neki lopov ne podmetne pod nju lagum - ali, kad je vidio da ta usporedba malo kazuje i da na mene ne ostavlja bogzna kakav dojam, značajno je povisio glas izgovarajući: »Trebate znati kako su to ljudi uzvišeni i mudri«, i obeća mi ispričati zgodu koja se Državnoj inkviziciji dogodila prije nekoliko stoljeća i koja se prenosi s koljena na koljeno kao svetoostajstvena tajna. Dakle, inkvizicijsku vrhušku tvore tri čovjeka, dva javna koji komuniciraju s vanjskim svijetom i suradnicima, i jedan tajni čije ime zna samo dužd, a ne znaju ga čak ni dvojica njegovih drugova. Zašto ovaj prikriveni? Bit će zbog kontrole u samom vrhu suda. Takvoj jednoj trojki slučilo se da su u posljednji čas otkrili urotu nekolicine kondotjera koji su htjeli preuzeti vlast. Ipak su na vrijeme pohvatali urotnike i nakon kratkog saslušanja poskidali im glave. Kad su dovršili posao, ona dva javna i onaj tajni inkvizitor kleknuli su pred dužda i Senat i zatražili da ih smijene, da se izabere nova Državna inkvizicija koja će njih trojicu osuditi na smrt. Zašto, upitaše dužd i senatori. Pa, zato, rekoše oni, što mi više nismo dostojni te dužnosti jer smo nebudnošću do posljednjeg trenutka mogli skriviti propast države. Činjenica da su katastrofu spriječili u pet do dvanaest, nimalo ih ne opravdava. Pred ovom odanošću dužd i Senat ostadoše skamenjeni. Nisu ih kaznili smrću, uzeše u obzir olakotnu okolnost da su svoj zločin sami prijavili, i osudiše ih na tešku tamnicu: dvojici javnih po dvadeset godina, a tajnom, bezimenom još i danas, dvadeset i pet godina, jer je njegova krivnja veća - nije bio budan pazeći jesu li ona dvojica budni. S početka sam mislio da bi priča u meni trebala pobuditi divljenje prema ustanovi kojoj ženo služi, ali što je razgovor dalje odmicao, uviđao sam da se od mene traži mnogo više od pasivnog divljenja, da ženo

u meni nastoji probuditi želju da i sam tom sudu služim, ako ne s velikim zadovoljstvom, a ono bar da se ne zgražam što ću mu s vremena na vrijeme pružiti potrebne usluge. Konačno, to sam i dužan činiti: država u kojoj sam se sada našao, i moja je država. Osim toga, služba Inkviziciji ne podrazumijeva samo nagrade za usluge, služba pruža i pokroviteljstvo. Boljeg načina da se bude moćan nema do njene skrivene zaštite. Nije to još sve. Uzmimo da sam dosljedni sin asiškog siromaška, koji se zadovoljavao malim, meni će služenje pružiti duševno zadovoljstvo obogaćujući me spoznajama do kojih je samo posvećenima pristup dostupan. Vidjet ću da zbivanja imaju svoju površinu, vidljivu svakomu, i dubinu, vidljivu rijetkima. - Gledajte, ova vaša seoba iz Rame! - rekao je ženo prelazeći na primjer kojim će pokazati kako čovjek u službi Inkvizicije ima potpuniji pregled nad zbiva njima. - Samo je dio istine kako nam je seoba trebala da naselimo praznu Cetinu. Slučajno ste upućeni u još jedan razlog, trovanje Atlagića, ali to nikako nije sve što smo tom seobom postigli, rekao bih, nije ni najglavnije. Možda treba, a možda i ne treba reći da sam postao radoznao koji su to nepoznati razlozi zbog kojih nas je ženo pozvao u Cetinu. - S tom vašom seobom, slučajno ili ne, spetljao se i general Frano Gundulić. Dosta smo toga razmrsili, ali imamo još poteškoća. Nismo do tančina uspjeli utvrditi što hoće taj čovjek. On se sastao i sa Smiljanićem. Dobro bi bilo da odete u Zemunik i o tomu porazgovarate sa Smoljanom. Čuo sam da ste se s njim sprijateljili. A kad se vratite, gledat ću da se i vi sastanete s Gundulićem na njegovu povratku iz Dubrovnika. On će, kad čuje koliko ste naroda sobom doveli, biti zainteresiran da se s vama vidi. Vas bih molio samo obavijestiti: što želi taj čovjek? Mogu vam reći zašto nama to treba: mi ne smijemo spriječiti njegovo sastajanje sa serdarima, saveznik nam je, ali bismo htjeli znati što hoće, i parirati mu na odgovarajući način. Nakon dva dana bio sam u sedlu jašući od Muca

, 239 .

prema Vrbi, onda dolinom Ćikole preko Drniša u Visovac, gdje sam prenoćio, a sutradan krenuo preko Rupa i Ostrovice u Karin na noćište, da treći dan puta, negdje u prvim popodnevnim satima, konja pritjeram česmi ispred kuća Smiljanića, kako su mi prolaznici rekli da se zovu dvori na omalenu brijegu gdje se uzdizao zemunički grad. Našao sam serdara u postelji. Krupne kaplje znoja izbijaju mu na čelu, a supruga ih svaki čas utire bijelom krpom. Ćim ga pogledah u oči, znao sam koja je ura: nisam jednom ispovijedao samrtnike, zadnje dane u oči im se usele sjenke, ne znam čega, minulog života ili skorašnje smrti, duge sjenke slične onima što ih jablanovi bacaju u sunčev zalazak. Ali, Ćim je progovorio poželjevši mi dobrodošlicu u svojoj kući, vidjeh da će umiranje potrajati. Na Ćudan se naćin njegova duša rastajala od tijela. Tijelo je onemoćalo i biva sve nemoćnije, a duša je kristalno bistra, pa se Ćini da će potpunu jasnoću postići u posljednjim trenucima života ovog ratnika. Pitao je za Matica, a kad sam ga obavijestio da je promijenio svijet, rekao je: »Pokoj mu vjećni«, ali nije upitao ni kako je umro ni da li sam ga zašćivao, kako mi je svjetovao. Svoje je mišljenje sažio u: »Taj se spasio«. A onda je, živnuvši kao kad se Ćovjek sjeti nećeg ugodnoga upitao gdje je »onaj kovać Grabovac«, i jesam li mu porodicu smjestio na dobru zemlju. Porodica mu je, rekao sam, u boljoj kući i na boljoj zemlji od one što im ostade u Varvari, u Trilju su, u lijepoj kući, Ćiji je vlasnik nekada bio Salihaga Zulalija. Momak je još u vojsci, na svom vrancu, i dugo će biti, jer se naseljena zemlja mora braniti. Šteta, rekao je Smoljan, on je dobar mladić, ali za vojnika nije, ima pitomo srce i bolje bi bilo da konje potkiva nego da ih jaše. - A kakvim dobrom tebe, oće, put dovede u moju kuću? - upitao je, a ženi Marici svjetovao da nas ostavi same. - Pa, vojvodo, nešto bih te pitao, ako se ne ljutiš. - Što ću se ljutiti! Bit će mi drago ako ti budem imao što reći.

- Zašto je ženo navalio trovati Mehmeda Atlagića? Bilo je i drugih turskih prvaka, pa ih nitko nije trovao. - Pa, Atlagić nam pruža ruku, nudi bratstvo, kaže, mi smo isti, a oni su tuđinci. I ženo se boji da ćemo, kao ovce na Ćobansku ruku punu soli, potrćati Atlagiću i lizati mu s dlana. Drugi, koji dođe na njegovo mjesto, neće nas tako mamiti, udarit će po nama nemi lice, a to ženo hoće, da se šiba i krvari... A to s Atlagićem, i to da smo isti, to je glupost u koju nitko ne vjeruje. Nekad su takve priće palile, danas ne. Mani takvo bratstvo! Taj isti Atlagić misli da je pitanje vremena kad će se njegova vlast proširiti na Evropu. Njemu je glavno da se ne opireš dok te objahuje, pa će ti, da budeš miran, dopustiti i vjeru i narodnost, ali kad te objaše, krv će ti na slamku piti, a trpjet će te uza se samo dokle bude morao. Ma ostavi takvo savezniš tvo kad on misli da si zlo dokle si god to što jesi, a da ćeš prestati zlo biti kad postaneš ono što i on. A to da ćeš ti i sve tvoje nestati, on Ćvrsto vjeruje. Pa ti tom vjeruj! On neiskrenost nudi kao svoju duhovnost i nije ga stid što je dvolićan, jer on je svjetlo i napredak, a ti si mrak i otpad. Danas Atlagićima vjeruju samo bu dale ili oni koji- su izgubili pamćenje. A ženo toga ne vidi. On nas peća kao i Atlagić, pa ne shvaća da mi proziremo oba ribara, ali nam nema izlaza nego živjeti u bari gdje njih obojica moće parangale. - Znaći, nije ga vajde trovati. - Što ćeš ga trovati! Otruješ li njega, doći će slićan njemu. - Nego, vojvodo - počeo sam i zastao da podvućem crtu ispod Atlagića i otpoćnem razgovor o drugoj stvari - kakav je Ćovjek taj Frano Gundulić? - A tko ti reće da ga poznajem? - ženo, vojvodo! - isprićah mu bez uvijanja i tko me k njemu poslao, i što od mene zahtijeva, i da sam radoznao, i da mi je nužda poslušati žena jer o njemu visim kao lonac o komaštrama. Ja to izrekoh i zašutjeh prestravljen neće li serdar preda mnoim izdahnuti, jer mu je pozlilo, što li. Kapljice znoja po čelu, koje su se dotad polako kupile, 16 Put bez sna ^ ^ 241

najednom su okrupnjale i izbile u tolikom broju da su se slile u potočiće i potekle niz lice. Jablanove se sjene u očima uznemiriše kao da je snažan vjetar grunuo u njihova stabla. Vidio sam da nešto želi, pa ga upitah što hoće. Ništa, rekao je nijećući glavom, i ispružio ruku da s noćnog ormarića dohvati krpnu za brisanje znoja. Obrisao sam mu lice, a on zovnu ženu, koja odmah žurno uđe. - Baš ti hvala, oče, što si došao. Veliki si mi kamen svalio sa srca - reče kad se oporavio. Zatim se obrati ženi: - Nađi Marka i reci mu, kad dođe liječnik Mistochielli, neka ga pusti u dvorište, a onda neka sva tri psa odriješi s lanca i nahuška ih na njega... Ne čudi se! Toga kurvina sina najvolio bih nabiti na kolac. I bih, da nije vas koji ostajete za mnom. Neka praši pred mojim psima i neka kaže ženu da sve znam. Ne mogu im nanijeti mnogo zla, ali da se ritnem koliko mogu: njega da psi gone Zemunikom, a žena da povuku, pa ako kuću dosad nije sazidao bračkim kamenom, neće je ni sazidati, bar neće besplatno. , Smoljan se od uzbuđenja brzo oporavio kad ga je žena poslužila lipovim čajem s dosta limunova soka. - Nisam znao, oče - govorio je smireno - da ću svršiti slično haljini ujne Kate, dogovorom dvojice... A evo zašto ti zahvaljujem što si došao. Od ujne Kate imam mnogo uspomena, jedna me progoni od Stojanove pogibije. Slušao sam je pričati da njen Ilija pati što je skrivio smrt Vuka Mandušića. Pozivan je na zapisnik kod namjesnika, Šibenčani su mu prijetili, ali je on znao da ni od namjesnikova saslušanja ni od šibenskih prijetnji nema ništa: namjesnik saslušava da sebe ispriča pred Senatom pa će sa svojom krivnjom zataškati i Ilijinu, a Šibenčani viču da viču. On se u sebi grizao i bilo ga je stid. Hodao je noću po kući proganjen nesanicom i govorio: »Nisam trebao, nisam trebao«. A Vuk je poginuo kod Zečeva zbog Ilijinih konja. Ne znam točno, o tomu se nije mnogo pričalo, ali se čini da je Ilija ostavio konje u oboru Zečeva, i kad su Turci naišli i opkolili obor, on je molio Vuka da se ne povlači, kako su se bili dogovorili, nego da konje

949

odrobe pa da se onda povuku. Vuk, izuzetno plemenit čovjek, ljutio se što zbog konja stavljaju glavu u torbu, ali je Iliju poslušao, nasrnuo i poginuo... Kad smo izgubili Jankovića, mislio sam, eto, i ja skrivih smrt ratnog druga i ja ću odsle hodati noću i govoriti da nisam smio ostati s druge strane Duvanjskog polja... Sad mi je sve jasno, nakon susreta s Gundulićem, Stojan je morao otići, ja za njim. Da, mogli su nas zvati na saslušanje, ali tko zna što nas ovoga puta ne saslušaje ... Ne umire mi se sa Stojanovom smrću na duši. Ne misli da smo se nas dvojica voljeli, ne, ni ja njega ni on mene. Ali smo se trpjeli i slagali. Htio je uvijek plivati kao ulje svrh vode, prvi biti pa ma što za prvenstvo platio. Vjerovao je samo sebi i nekolicini svojih. Kadikad je bio gramzljiv i neiskren, ali, ako si mu prepuštao prvenstvo, i da vodi, i da plijen dijeli, i da se Mlečanima klanja, onda te je poštivao. Ne, nije bio čovjek koji se može voljeti. A to s Gundulićem na njega liči. Rekao sam mu, ne idimo k njemu. A on zapeo, idemo, da vidimo što hoće. Vjerujem da je želio vidjeti kako bi ga car prihvatio. Udarilo mu u glavu da ga neki Ilijanović zove generalom. Pa, kad je Gundulić došao, kaže, hajde da vidimo je li general veći od serdara. I slučajno se da nije bio nimalo veći. - Kakav je dojam ostavio na te, vojvodo? - Tko, Gundulić? Ništa ja tebi o njemu neću reći nego da je to dubrovački mudrijaš, bečki vrtirep i evropski jebivjetar, koji je sve svoje čineve i svu svoju slavu stekao podižući suknje dvorskih dama. A što hoće, reći će ti sam... Ilijanović, pitaš! Pa, neki ishlap jeli dubrovački gospar, kakvih je pun Stradun, koji je sebi uprdio u glavu da je grofovskog porijekla. Kukavelj i protuha! Zbog njega nije vrijedilo stradavati... Ali, ovako ili onako, stradat ćeš čim pokažeš da si svoj i sa svojima. Tuđin, koji bdi nad tvojim mislima, stegnut će ti vrat, ne omčom, previše je vidljiva, udavit će te kolajnom koju ti je na vrat nataknuo za slavna djela. I što mi vrijedi da ovo znam? Ništa. I konj zna tko ga jaše, pa se ipak dade jahati. Konjska je sudbina da ga jašu. Jebem ti konjsku sudbinu! .243..

I dok u vrtu Delbatanova dvorca ispisujem ove retke, oživljavajući u sjećanju lik i riječi umornog serdara, čiji je brk, žut i srpast, nalik na mlađak što visi iznad kule nad pustinjским vratima, mislim je li njegova konjska sudbina da zna tko ga u grob tjera a da miran umire, gora od mog bagdaskog ropstva i pogleda iz grobnice, ili je to sudbina po usudu ista, samo na različite načine odživljena? Bojim se da jest, a htio bih da nije. Htio bih da mi je drukčije, što mogu svjedočiti o sebi i o njemu. (Prekid pisma Pavla Vučkovića)

21.

Tko prohoda na pločama Lučarice i Straduna, čitav će život, ma gdje bio, tamo i ostati. Uspomene iz djetinjstva silit će ga da se vraća tu pred Sponzu, a njegovi uspjesi u dalekom svijetu bit će neznatni ne budu li, mjereni mjerom lakta s Orlandova stupa, tu gdje se sve kupuje i prodaje, imali veliku cijenu. Tu ne raste nijedna biljka, jer je posvuda, u nogostupu, u skalinama i na predvraćima samo oblikovani kamen, tu buja zavist, taština, jagma, sve travke koje se razrastaju na tlu gdje se među ljudima igra igra tko će biti bolji, ljepši, umniji, bogatiji i sretniji. A tih mirodija nema mnogo u oskudnom zavičaju, po njih treba u daleki svijet. Podgrijavajući u njima želju da se istaknu, Lučarica ih tjera na smiona putovanja u daleke zemlje, da brode po morima, da ratuju pod tuđim zastavama, da se snalaze na dvorima velmoža, a otuda se vraćaju oni sami sa svojim bogatstvom, častima i ugledom ili o njima stižu vijesti. Nitko na Lučarici ne pita kakvim je sredstvima nešto postignuto, junaštvom ili lukavošću, pameću ili opsjenarstvom, darovitošću ili arlekinštvom, glavno je da je postignuto i da se na Skalinama ima što pokazati. Ovako je mislio i Frano Dživa Gundulića, ali u tomu nije bio osamljen. Frano je bio najstariji sin pjesnika Osmana, čija slava nije prelazila gradske mire niti je što nosila. Otac ga je s još dva brata i dvije sestre ostavio siročetom u osmoj godini, a majka šest godina poslije muža. Ruševna kuća, hladno ognjište, imanje na kojemu se ne može živjeti ni kao pučanin. Sirotovao je, tražio se ponosom bez pokrića, čuvao autograf očeva djela, svr-

OAA

šio školu u Sponzi, postao punoljetan, uvrstili ga u redove upravljača državom kojom su upravljali starci, vodio brigu o imanju u Radetićima i Trpnju, mnogo više o onom u Trpnju, jer se tamo našla zrela udovica na koju je utrošio svoje djevičanstvo i koja ga je na početku ljubavnog života naučila toliko korisnih stvari o ženama, da će mu to u karijeri vrijediti više nego dugogodišnje učenje latinskog jezika. Udovica ga je i riječju i djelom učila da će se s mladim djevojkama i loše provesti, jer su nevjeste i stidljive, i loše proći, jer je mlada djevojka bez utjecaja, a kad ga i ima, neće ili ga ne zna koristiti. Sa starijom će se i dobro provesti, jer taj posao zna, i dobro proći, jer zrele žene s majčinskim nagnućima ne ostavljaju bez nagrade momke koji ih dvore i čine mlađima, a nagrada je bezgranična naklonost, potpora i ropska poslušnost. Ona sama mogla mu je strast smiriti, bila je darežljiva, ali udijeliti nije imala ništa više od pečena lubina i litru moškatelya za večeru. Zato Frano uzme brata Matu pod ruku, pa odoše obojica u Napulj i tamo stupiše u španjolsku vojsku. Domalo, ratujući s Portugalcima, Frano postade časnik. U Dubrovnik je pisao, sad sam »na konju«. Bio je doista na konju jer je unaprijeđen u konjičkog časnika, ali »ja sam sada na konju« pisat će odšle svaki put kad se u karijeri s jedne stepenice popne na drugu. U garnizonima na španjolsko-portugalskoj granici neće steći ni novac ni značajniju čast, tamo nema ni dvoraca ni gradova sa živahnim društvenim životom, tamo su samo krčme i u njima crnopute cure, jedino mjesto gdje osjetiti čari vojništva, najljepšeg života na svijetu, kako su inače govorili veterani, a on još kao regrut. Morat će naći boljeg gospodara. Kad je, putujući zemljama, birao gdje da spusti sidro, svidio mu se Beč. Činilo se da u carskoj prijestolnici vojništvo ima sjajnih izgleda: ratuje se na sve strane, zapravo, priča se o ratu, spremaju se čete, dijele se činovi i položaji. Privlačno je što i na dvoru i u vojsci prevladava talijanski duh: govori se talijanski, sluša se talijanska glazba, intrigira se po talijansku. Gotovo domaća sredina. I tu

se ukotvi ali će ga godinama mučiti želudac je li pogodio u pravu luku, ne bi li postigao više da je otišao nekamo drugdje? Muke takve vrsti dolaze za kaznu onima, bili najamnici ili ljudi duhovnijeg zanimanja, koji ne mare ni za šta nego za svoje osobne probitke. E, ne mogu ni vjetropiri ostati nekažnjeni! Beč je mladom kapetanu pružao sve što mladiću treba, zabavu i ugledno društvo, čak i jedno putovanje u daleku Moskvu caru Alekseju Mihajloviću, ali zabavu i kod kuće i na putu može uživati samo onaj komu uz redovitu plaću pristižu i prihodi od kuće. Onomu koji je kao Gundulić živio od prvoga do prvoga, prilike da se zabaviš bile su prilike da te muče, jer kako se drukčije može nazvati odricanje, kako nužda da zaimlješ od ljudi koji jedva čekaju da razglase tvoje siromaštvo, sramotu sramotniju od prostitucije? Nije mu ostalo ništa drugo nego da u pismima savjetuje brata Šiška kako će unaprijediti gospodarstvo u Trpnju i Radetićima, koju vrst loze da zasadi, koji plodored da odredi i kako da gnoji, očekujući da će savjeti uvećati prihode s posne zemlje i utrostručiti se godišnja svota što mu je brat šalje kao njegov dio. A kad savjeti nisu pomogli, grdio je brata da je kriv vlastitom siromaštvu isto koliko i njegovoj nesreći da se u Beču odriče i onoga bez čega čovjek, koji drži do svog ugleda, ne može biti... Oni koji su pobjegli od nekog posla, bilo što ga nisu voljeli, bilo što ga nisu znali, najvole biti savjetnici u tom poslu, najvjerojatnije da bi opravdali svoje neznanje i lijenost. Sva su dubrovačka djeca u Sponzi čitala natpis da se sloboda ne prodaje za zlato, o tomu su im učitelji govorili, o tomu su u obitelji slušali. I lijepo je čuti da su ih tomu uspijevali naučiti. Manje se zna da su im tu izreku morali tuviti u glavu, jer je bilo i rasprostranjeno i prihvaćeno mišljenje da se sve može prodati ako se prodaje za paru više nego vrijedi, odnosno, više od cijene za koju je nešto kupljeno, jer je kupovna cijena vrijednost svih stvari. Isto se tako kupuje sve ako to negdje drugdje možeš za paru više prodati. Čak i slobodu možeš kupovati po visokoj cijeni jer je njena

cijena neizmjerljiva. Eto, da djeca ne bi mislila, kad se sve kupuje i prodaje za zlato, da se isto može činiti sa slobodom, trebalo im je utuviti u glavu da od sveopće trampe slobodu izuzmu... Da se sjeti nauka o svevažeojoj kupnji i prodaji, Gunduliću je trebalo trinaest godina života u Beču, a tomu je kriva, kako će poslije objašnjavati, mladenačka zabluda da se više uzda u svoju pamet i snagu nego u pradjedovske poruke. Trebao je doživjeti tridest osmu, jesen života, pa da potpuno ozbiljno shvati djedovsku mudrost o kesi koja probija nebesa i buši tamo gdje burgija neće. Shvatio, pa što? Ostao je i dalje bez kese. U nekoliko pisama drugu iz djetinjstva Peri Bosiljeviću, radišnu pučaninu koji se nije oslobodio idolopoklonstva prema plemstvu ni onda kad ih je vidio manjima od gorušičina zrna i nižima od onoga što voda valja u kanalu, pisao je Frano da u Beču uspijevaju oni za koje se ima tko zauzeti, prijatelj, rod ili potkupljen čovjek. U tuđem svijetu, bez bližnjih, ne vidi načina da sebi pomogne nego da koga potkupi. Ali za kupnju koja mnogo nosi, on zasad nema novca. A prava je šteta, njegove su sposobnosti uočene, trebao bi netko samo pogurnuti pitanje njegova unapređenja i on bi zajahao »na konja«... Oprezni Bosiljević, koji je trgovačkim njuhom nanjušio da negdje u daljini pisama zvoni molba za veliku pozajmicu, savjetovao je prijatelja prije nego ga stavi na kušnju ili da dade novac ili da pomuti prijateljstvo, da bi se bilo dobro oženiti bogatom udavačom iz građanskog staleža, onako kako su sebi pomogli njegova braća Šiško i Mate kad su se oženili bogatim pučankama i zakrpali rupe na skrletnim dolamama. I budući da mu je Frano u prethodnim pismima opisivao svoje zabave sa zgodnom ženom zvanom Izolina, koja je za njim luda i traži da se vjenčaju, Bosiljević mu savjetuje da se njome oženi, prigrabi njen veliki imutak i potkupljuje koga hoće, pa će jahati i na strastvenoj Izolini i »na konju«... Frano mu uvrijeđen odgovori da se vidi kako ga prijatelj ne poznaje: on je i u Beču ono što je vazda bio, čovjek koji više poštiva reputaciju nego sve bogatstvo ovoga svi-

jeta. Za njega nije ta žena Izolina, kći bijednog glazbenika koji je bogatstvo svoje jedinice stekao svirajući po krčmama, tuđim, dok nije sagradio svoju krčmu u kojoj još i danas uz sluge poslužuje i njegova Izolina, a najsretnija je poslužiteljica kad joj za stol sjedne plemić dubrovački i carski časnik Frano Dživa Gundulića. On želi bogatstvo i reputaciju koji izvire jedno iz drugoga, najbolje bogatstvo iz reputacije, jer je reputacija iz bogatstva nečista... Pisao je Frano tako Bosiljeviću, ne sumnjajući da bi se pučanin mogao uvrijediti što mu prijatelj tako malo drži do staleža, jer je Bosiljević Franov ponos tumačio sveder istom rečenicom za takve nadutosti: zaludu, plemić je plemić i kad je prosjak - izreku koju je samo plemstvo smislilo da opravda svoju glupost i tvrdokornost. Onda se jedne nedjelje za velike mise more diglo nad lukobrane i kroz Vrata od Ploča na Stradun izlilo vodu, zajedno s algama, morskim konjicima i račićima koji su se, po svom običaju, držali kamenja, pa su polizli i ta'mo dokle voda nije doprla... I zidovi su izgubili prisebnost. Ljuljali su se kao pijani mornari kad silaze niz skaline od Prijeka i, kao mornarima kape, njima padaju krovovi. Kanalice, letve, grede, sjurile su prema prvom katu, a otuda s katom tonule u prizemlje, pa se sve što je do tada stajalo nauzgor, rasulo po ulicama. I po Stradunu, gdje je drvenarija zaplivala, a kako je voda tekla čas prema Kneževu dvoru, a čas prema Vratima od Pila, građa je s pokuštvom plivala tamo-amo, uglavnom nikamo, jer je gradsko tlo postalo tava koju netko moćan nagiba sad na ovu, sad na onu stranu. Ljudima je na uzbibanoj zemlji bilo najteže, nisu znali kamo bi: potrciš li na ulicu, kako doći do nje kad se pragovi ljuljaju i ruše, a stubište klizi i survava se; ako si se na ulici našao kojim slučajem, ne znaš da li poći lijevo gdje se krovina obrušava, desno gdje sa zida vrca kamenje kao topovski projektili, ili ravno otkuda netko kriči: »Ne ovamo«? ... Ni u kući ne možeš ostati. I kad bi mogao izdržati huku pod zemljom i iznad nje, ne možeš gledati kako se ukrasi od alabastera i porculana ljuljaju,

lete prema podu i ostaju bez glave, krila i nogu, ne možeš gledati kako skupocjena kineska vaza na komodi najprije zapleše kao prozirna plesačica sa cvijećem u ruci, cvijećem što je na vazici naslikano, zatim se primakne rubu i tu pleše i pleše, čini ti se, skočit će s komode na ogledalo, otuda na perzijski sag i tek tu na ljljanima pokazati što zna, onda se nesretno nagne i poleti prema željeznom kaminu gdje već leži hrpa staklovine i porculana - ne, to se ne da izdržati, ni pad, ni prasak, jer su mnogi, zaneseni igrom posuda i ukrasa, prestravljeni zemljinom rikom i šumom mora na ulici, bili zatečeni padom krova i tako zauvijek ostavili dolinu potresa i poplava... Vatra u pećnicama na kojoj se kuhao nedjeljni ručak, kad su se opeke, gradele i lužnica rasuli, a ona se našla u nekakvu lomu, nije marila što je i bez nje nesreće koliko hoćeš, hvatala se svačega, a svega se mogla uhvatiti jer je sve bilo suho, pa se čak i kamen palio i drobio kad bi se plamen razmahao. Uz miris zagorenih jela, vjetar od Lokruma ponio je na Boninovo i zadah spaljenih tjelesa... Kad se spustila noć, a more povuklo, s brda na konjićima, s mora u brodicama, grad su napali ljudi crni kao čavke, one jesenske što u velikim jatima padaju na male komade zemlje, bogate zrnjem za njihov kljun. Razmiljele su se po ruševinama tražeći odjeću, pokućstvo, posuđe, dragocjenosti. Pod okriljem noći, svlačili su mrtvace i žive pretvarali u mrtve, da bi ih lakše svukli. Kao čiope nad Stradunom, zaklikta i poletje u svijet tisuće pisama. U njima su zvani sinovi da se vrate u svoju malu domovinu, a prijatelji moljeni da pošalju pomoć. I Bosiljević je pisao Franu. Nabrajao mu je znance koji su se vratili čim su čuli da je grad porušen, navodio koji što čini i kolik je priloga dao obnovi, savjetovao mu da na neko vrijeme ostavi službu u tuđini i pomogne svojoj Lučarici da se podigne iz ruševina... Frano mu odgovori da žali domovinu koju je potres uništio, a račići i čavke je raznose, ali ne zna čime bi joj pomogao a da sebi ne odmogne, jer se upravo ovih dana otvaraju vrata na koja je kucao

trinaest godina, pred kojima je mnoge patnje propatio i mnoga poniženja doživio. Novaca nema, a povratak ne dolazi u obzir - umjesto njega, žrtve će podnijeti drugi. Eno, onaj promukli i boležljivi Nikolica Dživa Bunića, sin pjesnika Mandaljene pokornice, koga će Kara Mustafa udaviti u Silistriji kad dođe reći da je Dubrovnik razoren i da ne može platiti godišnji danak. Možda bi se spasio smrti da iz tamnice nije javio u domovinu: »Vi danak ne plaćajte, a sa mnom neka bude što biti mora«. Nije "se još slegla prašina nad ruševinama, niti se ohladio pocrnjeli kamen, račići su još lizli između ploča na Stradunu, dok su se čavke tek povukle u pristranke Srđa, a iz Beča je Bosiljeviću stiglo pismo: Frano traži zajam od tisuću talira, našao je čovjeka koji će potegnuti za njega, sada ili nikada. Jedan pukovnik koji je postao general, čije će ime Frano zatajiti, jer svatko taji one koji ga podupiru da ne bude svjedoka mrljama i skrivenim igrama, rekao mu je: »Ti se trudiš da budeš dobar vojnik, ti se uredno odijevaš i uredno živiš, sve je to dobro, sve to pomaže da u tebe steknu povjerenje, ali unapređenja dalje od pukovnika na taj se način ne stječu; sva su promaknuća u generale prošla kroz spavaće sobe dvorskih dama, a najveći broj, otkako je umro Ferdinand Treći, prolazi kroz spavaonicu njegove žene, Carice Majke, i tomu se ima zahvaliti da njen sin cesar Leopold ima dobre zapovjednike, kakve on nikad ne bi znao izabrati. Obećao je da će prije odlaska vojsci na granicu upoznati Frana sa Caricom Majkom, ali da mu je potrebno tisuću talira da podmaže kotačice i zglobove srebrnih kolica u kojima će se Gundulić dokoturati pred njeno pedesetogodišnje veličanstvo... Uviđajući da je to prilika koja se u životu ukazuje samo jednom, Bosiljević mu je uputio zatraženi novac, iako bi ta svota u danima žalosti, gladi i svake druge neimaštine nekolicini olakšala patnje. Ali, neka mu bude, prijatelju se opraštaju i gore stvari, da ne ostanemo sami. Za dokaz da su uzajmljeni novci uloženi u dobru trgovinu, koja još ne nosi zlatna jaja, ali će ih uskoro

nesti, javlja Bosiljeviću da se sada udvara carici Eleonori, ali joj ne »korteđava« zaludu: carica ga poštiva i svi su izgledi da će mu dati za ženu jednu od svojih ljubimica iz kruga dvorskih dama. Ne usuđuje se reći, ali bi to mogla biti jedna »dobra partija«, na koju je bacio oko, i daje carici na znanje da mu je namijeni. Ali, bude li i neka druga, neće se opirati, jer među njenim ljubimicama nema one koja ne nosi bogat miraz i časti koje pripadaju dvorskom čovjeku... Tu vijest, kad ju je Bosiljević razlio, Lučarica je primila bez usklikla i bez srdžbe, primila je uz ono pristojno »drago nam je čuti«, koje, kako kada, znači i da im je drago i da nije, u isti mah i da im je svejedno. Dok smo sami u nesreći, nečija parada sa srećom ne more biti sračunata na uvredu, ali kad se neumjesno nameće, ne može biti drugo nego uvreda. Mladi cesar Leopold ne bijaše ni rođen ni odgojen za vladara. Priroda ga je učinila neotpornim na prehladu, pa je vječito kašljucao i nosio šalove oko vrata, a odgoj ga je usmjeravao znanosti i bogoljublju, da ne bude rival starijem bratu, da svoje stremljenje znanju usuglasi s bratovom slavohlepnošću, drugim riječima, da bude pametan u bratovoj sjeni, savjetnik koji neće mariti za prvenstvo. Kad ga je bratovljeva i očeva smrt lišila zasjenka, izišao je na prijestolje neprilagođen na jarku rasvjetu, kao čovječja ribica koju su iz pećinske lokve iznijeli pred pećinska vrata. Kao i ribica, čeznuo je za povratkom u svoj obasjani mrak. Više je volio klečati pred oltarom nego sjediti na prijestolju, jer je pred oltarom molio Boga, što čine i drugi ljudi na tom mjestu, a na prijestolju je molio svoje savjetnike da mu posude misao koju će pretvoriti u carsku volju, što čine samo loši vlastodršci. Neodlučan i bezvoljan, bio je dobar mamin sin, a kako je Eleonora bila punokrvna vladarica, nemilosrdna i pohotljiva kao kuja, sebe je nametnula sinu za glavnog savjetnika, a za sporedne svoga brata i tri bivša ljubavnika iz rodne Mantove. Mogla je kraljevskom odlukom učiniti sve što je htjela, pa treba vjerovati Gundulićevu savjetodavcu da su u njenu krevet prišivene generalske

epolette. Ali, u jednom zaslužuje priznanje, svoju je pohotu znala krotiti, nije se upuštala u ljubakanja »dobar soldat za jednu noć«, kako su činile mnoge žene njena položaja i pasmine, nego je birala ljude zrele, u godinama kad se prepoznaje i kakav je tko u krevetu i kakav je tko kao čovjek, što mu se može povjeriti i što se od njega može očekivati. Zato, kad je Eleonora Gonzaga prihvatila da joj Frano »korteđava«, on je već bio proučen i preporučan kao čovjek zrelo. Njegov navodni zagovornik bio je samo prevarant koji mu je ni za šta drpnuo onih tisuću talira... Da je Lučarica za to znala, mislila bi o njemu i bolje nego što je zasluživao. Baš zato je morala znati, jer ona i inače umije do zvijezda veličati i one koji nemaju ni toliko vrijednosti koliko ih je imao Frano Dživa Gundulića. Franova izabranica i Eleonorina ljubimica Ottavia Margherita contessa Strossi, nećakinja austrijskog generala rodnom iz Mantove, bila je suho čeljade na dvije dugačke noge, mravljeg struka, duga vrata, ravnih prsa i plosnate glave, na kojoj se čitavo lice povelu za nosom kad je pri modeliranju izvučeno malo više naprijed. Dok je nezainteresirano gledaš i nepristrano ocjenjuješ, s onim njenim tankim strukom i ispaćenim licem, koje se svega tuđi i svega stidi, a najviše sebe sama, bez imalo oholosti, Ottavia je više lijepa nego ružna, više ugodna nego neugodna. Ako si joj prišao, prihvaćala te nesuzdržano, a ako si htio, bila ti prijatelj do groba. Ali, što joj vrijedi osrednjost kad kao žensko nije pobuđivala erotski poriv, kao da i nije živa! Kad si joj se približio, a nekima se to u zao čas dogodilo, ne kao udvarač već kao znanac i sugovornik, ona bi se upuštala u povjerljive razgovore i otpočinjala seriju razornih jadanja na sebe samu i sve oko sebe, očitujući želju za samouništenjem, kao, sve je ništa, pa bi ništa trebalo učiniti ničim. Njene prijateljice, znanci i ono malo muškaraca što joj se zbog imena kušalo približiti, osupnuti dosadom i duševnom truleži, bježali su od nje, a Ottavia, kao svaki ojađeni samotnik, ne odričući se lako onih koji su joj se jednom približili, trčala je za 251

njima, progonila ih svojim društvom i time zaslužila glas nesnošljive žene od koje su bježali kao od okužene, čineći je osamljenijom nego je bila i razjađenijom nego se smije biti. To je učinilo da trideset drugu dočeka neudana, uza sav miraz koji je nosila i časti koje su pripadale njenu ženiku. Frano je carici otvoreno rekao, kad je za otvoren razgovor došlo vrijeme (jednom dok je uz nju ležao), da je njegovo imovinsko stanje jadno, da ne zna hoće li njena miljenica pristati na život u njegovoj siromaškoj obitelji. Carica ga je značajno pogledala i, dok mu je usnama vlažila uzvinate oficirske brke, reče, naglašavajući riječ po riječ, da njega Ottavia ne uzima zbog bogatstva nego »za kvalitet od persone«, isto kao što on Ottaviju ne uzima što je favoritkinja cesaričina, ni zato što nevjeste iz kuće Strossi nose pune kovčege, nego zbog toga što je »pristala djevojčica«. Izdigla se, nadnijela nad njega i one mu zafitiljene brčice poklopila sisama. Dok se on gušio u njenu tijelu, ona ga je podučavala: ja se brinem da se Ottavia dobro uda, ti samo budi valjan u svom poslu. Caričin mu cinizam' nije pokvario raspoloženje ni nastavak krevetne igre. Ljubavnice, makar bile i vladarice, jer su žene i jer im je kao takvima pozicija da budu donje, kad barataju cinizmom - vojnički kazano - pucaju bez smrtonosnog naboja. Osim toga, kad pretpostavljeni unapređuje podređenoga, iako cinično postupa, podređeni nije kadar razlikovati što je tu sprdnja, a što duhovitost. U tom trenutku, kad su s njega spali obruči siromaštva, Frano nije imao dara za nezatne nijanse. Pripremala se vjeridba, koga i s kim, kada i gdje, Lučarica je bila pravodobno obaviještena, a prašinu je podigla vijest da Frano prodaje svoj dio imanja u Radetićima. Licitacija pred Kneževim dvorom bila je najbolja vjenčana napovijed. Trgovci sagova nudili su se Šišku da će nabaviti pravu robu, gospodar se Frano neće zastidjeti kad nevjesti bude predavao darove, i utrapiše mu pet prizrenskih sagova, za što ode najveći dio novca prodanih Radetića. Za preostalo kupljena je u Mlecima nevjesti haljina i otpremljeno iz dubro254

vačke luke u Beč pet bačava malvazije i sedam moškately. Neka se na zarukama Dubrovčanina i u dalekom svijetu pije domaće vino... Nije najprezreniji oblik patriotizma piti vino ubrano na zavičajnim lozama. Mnogi izražavaju rodoljublje samo kad se opiju, drugi ne znaju čime bi ga iskazali nego udaranjem šakama o stol i busanjem u prsa dok pjevaju iz svega grla. Njihovi protivnici kažu: fuj! A oni koji ih žele razumjeti: što im drugo preostaje! Zaruke su proglašene na dvoru, u carskoj kapeli i na plesu koji je u čast vjeridbe svoje miljenice priredila carica Eleonora. Koščata i mrzovoljna Ottavia dočekala je svojih pet minuta bljeska i ženstvenosti u predivnoj haljini venecijanskog krojača nad čijim je šivanjem brigu vodila Kata, žena Marina Gučetića, poklisara dubrovačkog u Mlecima. Carica je usred plesa objavila da od večeras Frano Gundulić, jučer unaprijeđen u čin pukovnika, prelazi u njenu dvorsku službu s apanažom od tisuću forinti »na godište«. Kao svaki službenik dvora, i on dobiva počasni naziv »kamarijer zlatnog ključa cesarova« ... što su dobro upućeni prokomentirali da dužnost i nije samo počasna, premda ključ što otvara vrata cesaričine spavaonice nije od čista zlata, nego samo pozlaćena mjed - pa će biti da tu ima i nečeg lažnoga. ženidbeni ugovor između Frana i Ottavije imao je usmeni tajni dodatak za koji su znali samo snubokinja i ženik, a mlada je za njegovo postojanje mogla čuti sa strane, jer su i druge ženidbe koje je Eleonora snubila imale takve dopune. Po tajnoj klauzuli Frano će se oženiti Ottavijom kad dobije regimentu i postane general. Njemu je redosljed regimenta, pa ženidba, pravedan, jer je namjeravao držati caricu za riječ i osigurati se od prijevare: ne bude li regimente, neće biti ni ženidbe s pločastom Ottavijom. Istina, redosljed je carica predložila, on se samo složio i oduševljeno zaključio da ga ona cijeni i da će ispuniti, sve što je obećala. Pisao je pismo za pismom i Šišku i Bosiljeviću, neka doznaju i Lučarica i sve ulice unutar gradskih mira, da

255

je on s ovakvom vjeridbom, apanažom cesaričinom i podrškom njena brata kneza Gonzage, prvi put doista »na konju«. Bosiljević, koji je bio i dobar trgovac i pronicav čovjek, vidio je kako stvar stoji i s apanažom i sa zlatnim cesaričinim ključem, a posebno s konjem na kojemu Frano jaše prema svom zvjezdanom usponu. Znao je da Frano nije zaboravio poduke raskalašenice iz Trpnja i da od sukanja traži ne samo ono što suknja pokriva. Ali, Eleonora, ne što je cesarica, nego upravo po onomu što je kao sugovornica u sobi sa zlatnim ključem i kao suradnica u krevetu s baldakinom, ne zaslužuje da je Bosiljević ugradi u tu konjsku rečenicu s primišlju da je jahana kobila, jer ono što je ona radila prije je nalikovalo na milostinju nego na bludničenje. Zašto?... Kad prostitutka prima mušteriju i bude za uslugu plaćena, ponavljajući radnju više puta u danu - to je prostitucija. Ali, kad prostituiran muškarac dobije mušteriju jednom u svom vijeku, jer je stiska takva da se tisuću njih nude jednoj jedinoj ženi, pa neki nikad ne dođu na red i umru kao djevci onda je to sreća, milost sudbine. Vrijeme je pokazalo da je redosljed u tajnoj klauzuli ženidbenog ugovora skrivio odgodu njegova unapređenja unedogled. Požurivati carica da ga unaprijedi, dade regimentu i pošalje na granicu, isto je kao da joj kaže: dosta je bilo, djevojko, ja sam svoje odradio, htio bih da mi platiš zaradu. Nakon takva razgovora mogle bi se razvrgnuti zaruke i ono što stoji u tajnom dodatku, jer tko je on da postavlja rok koliko je dužan za regimentu kopati u njenu krevetu! Uostalom, zar ga ne tješi: dragane, na granici je mir, ne treba nam nova vojska, a u starim regimentama zapovjednička se mjesta ne prazne, pa ako vrijeme mira potraje, potrajat će i naša ljubav. Potiho je želio da izbije rat, buran rat s hitnim unapređenjima, ali ga nisu mogli izazvati ni on ni Ottavia. A da joj kaže: »Veličanstvo, započnite već jednom rat, vi se gušite u slastima, a Ottavia postaje sve tanja od iščekivanja« - ona bi mu rekla, kao što je već jednom kazala, da Ottavia nije zainteresirana za tu vrst ratovanja i da mu je bolje ratovati u rovovima u

kojima se ratuje otakako su iskopani, nego u onima koji su zarasli u drač jer nikad ne vidješe ni vojnika ni njegovo oružje... Eleonora se znala šaliti, a on je osjećao tjeskobu čovjeka koji je za slavu i udoban život vragu prodao i dušu i tijelo. Njemu je teže od svih koji su to prema pričama uradili. Oni su vragu jednom rekli da pristaju i k njima je potekao med i mlijeko. On svaki dan svome vragu mora reći pristajem i dokazati da može pristati, a svaki je dan u strahu da, i pored ogedala koja sa svih strana odražavaju što se na postelji radi, pomažući mu da se dokaže, jednog dana neće moći dokazati, jer on svoje tijelo može prodati crnoj sotoni samo u izvjesnom stanju - zakaže li, vrag mu neće biti kupac. U Wiener Neustadtu postoji golem panj do kojega se dolazi stubama. Za njega Chirardin Calcin, stručnjak za krvničke panjeve, tvrdi da je brijestov, ali njegove dokaze jedan za drugim obaraju ostali znanstvenici koji tvrde da bi mogao biti i jasenov i lipov i od bilo kojeg drugog drveta, jer je panju kora, po kojoj bi se poznalo od koje je drvo vrste, odavno zguljena, a tkiva se među godovima napila masti pa više nijedan kemičar, ni jedan biolog ne znaju što je to, drvo, mineral, zemlja, a kamoli da znaju je li hrastovina ili cedar. Nad tim je panjem posljednjeg dana travnja četvrte godine od šest, koliko je Gundulić čekao komandu regimente, zamahnut krvnički mač, jednom, pa drugi put, i s panja su poletjele dvije glave. Krv koja je istjecala iz vratova dvojice kažnjenika, dok su ih mrtve držali priljubljene uz drvo, tekla je najprije po površini panja, pomiješala se jedna s drugom, dotekla do rubova i slila niz uglačane i umašćene panjeve stijenke, da bi se na zemlji svi potoci slili u jednu lokvu, koja je, kad se krv zgrušala i kad su je očevici dobro pogledali, nalikovala na neki zemljovid. Koji - to ne bi znali da krv nije istekla iz vratova Zrinskoga i Frankopana. Ta lokva krvi podsjeti očevice na »horvatski orsag«, što protumačiše kao veliko znamenje, ali koje se ni do danas ne zna. Tog istog jutra Frano se iz cesaričine sobe vratio u

svoj apartman zlovoljan što ta žena ne spominje regimentu. U podne, kad je primio mjesečnu plaću i uz nju dvjesto talira u srebru za dopunsku zakletvu na vjernost caru Leopoldu, koju su nakon zrinško-frankopanske urote položili svi časnici, toliko se udobrovoljio da je do večeri skrpio nekakvo društvo i zabavljao se sve do zore. I do njega je došla priča o krvi koja je oblikovala zemljovid. On se malo zamislio i upitao da li se to njega tiče. Ne, ne tiče! Ali, kad bi taj zemljovid pomiješao sa čekanjem regimente, možda bi se i ticalo. Ne, najbolje je da se ne miješa jer jedno s drugim nema ničeg zajedničkoga. Da se u tjeskobi prodane duše zemljovid i regimenta ne bi ni slučajno pomiješali, dobro je udariti brigu na veselje... Ljudi se varaju kad misle da srebrnjake primaju izdajice. Toj zabludi kriv je Juda iz Karijeta. Baš obratno, pravovjerni broje srebrnjake, a izdajicama vratovi rišu geografske karte. Mnogo godina nakon tih muka s regimentom jedan će Franov zluradi biograf, nemajući razumijevanja za njegove patnje, napisati da je to bio ozbiljan i strpljiv čovjek: zahvaljujući tim osobinama, više nego sposobnostima, postigao je visoki čin, jer se nije dao obeshrabriti uvredama koje je primao više nego itko drugi; u krugu carskog dvora postao je voljen, jer je bio jedan od onih ljudi koji nemaju vlastito mišljenje pa prihvaćaju tuđe, da li slučajno ili s predumišljajem, uvijek onih od kojih na dvoru zavise. Biograf nema posve pravo, ili ne zna ili prešućuje da je Frano u šest godina čekanja regimente jednom pokazao nestrpljenje. Čim nije sve teklo glatko kako je predvidio, pomislio je na pogrešan izbor: drugdje bi bilo bolje. Zvali su ga Španjolci da dođe u Milano i vježba njihove regrute, a on, uzdajući se u zlatni carev ključ, ne posluša. Zvali su ga u firentinsku vojsku, odmah mu prišivaju generalske činove, a on odmahnuo rukom: što Firenca, što njezina vojska, Beč je Beč, više vrijedi jedna polovica Eleonorene pozadine nego čitava Toskana. Francuski poslanik u Beču, gospodin Gremonville, prijatelj njegove obitelji, kod koje svraća kad ide u Carigrad, čovjek komu je Gundulić spasio glavu kad mu je

došapnuo što je čuo od Eleonore - da je umiješan u urotu Zrinskoga i da će ga dati tajno umoriti - taj mu je gospodin nudio, a nudi i sada, da prijeđe u službu njegova kralja. Tako će i učiniti. Gremonvilleu je rekao da piše Luju Četrnaestom kako će on otići u svoju zemlju, mobilizirati tri tisuće Hrvata i Albanaca, i dovesti ih u službu Njegova Veličanstva. Sa svoje strane, Gremonville je dodao da je Gundulić nezadovoljan ponašanjem dvora prema sebi: obećali su mu dati regimentu i oženiti ga, godine prolaze, a njega nitko ne ženi niti unapređuje, pa njegov bunt i namjeru treba ozbiljno shvatiti. Bosiljeviću piše neka mu oprostí što dug ne vraća, nema od čega, duboko je uvrijeđen i zato namjerava prijeći drugomu u službu. Neka vidi ne bi li se tamo moglo skupiti tisuću hajduka Albanaca, Crnogoraca i Nikšićana, po koje će doći brodom i odvesti ih tamo kamo treba. U službu će uzeti i Bosiljevića i sve Dubrovčane voljne da ratuju za dobru plaću. Bilo bi im šteta ne prihvatiti taj unosni posao... Namjeravao je Gremonvilleu podvaliti: rekao mu je dovesti Hrvate i Albance, a doveo bi mu Nikšićane i Crnogorce, uzdajući se da ne bi bili gori ratnici od Hrvata, koji su u tridesetogodišnjem ratu došli na glas kao azijski koljači kojima u Evropi nema premca... Htio je unovčiti i svoj narod i zao glas o njemu što su ga širili oni koji su ga prodavali. Vješt trgovac svašta proda, a zao glas o svom narodu nije beznačajna roba kad je prodaje sin toga naroda onima kojima to radi nečega treba. Luj Četrnaesti odgovorio je svome poslaniku da bi mu dobro došlo tih tri tisuće hrvatskih razbojnika da miri svoje podanike, jer se njih plaše više nego boginja, ali da staroj Eleonori ne može učiniti takvu nepodopštinu, pa neka Gremonville savjetuje svome znancu strpljivo vršenje svoje dužnosti... Odgovor je ošamutio Frana. Omlohavila su mu čak i koljena i laktovi. Čovjek se pobunio, htio izvesti spektakularan bijeg sa tri tisuće ratnika, a sve se svršilo slomom iza vrata što ih zaključava pozlaćeni ključ. Potresen

17*

neuspjehom kod Luja, koji je izazvao neuspjeh u ulozi »kamarijera cesareva ključa«, on je ugledao svoju propast, a dobra Eleonora da se siromah umorio i da je vrijeme dati mu regimentu, oženiti ga Ottavijom i poslati na frontu, rat je upravo počeo, Kara Mustafa sprema vojsku na Beč. I bila je svadba, prisustvovali su joj Car i Carica Majka, i stajala je mnogo, i Bosiljeviću je vraćen novac, od kojega je sve ovo i počelo, i Lučarica je saznala da je njen Frano postao general kavalerije i dobio čast carskoga komornika, »čas, koju joštera nijedan Dubrovčanin nije imo nigda«, i počela su stizati pisma slična onomu za trgovište Gran... Sve stanovnike tog opasnog gnijezda, kad su provalili zemljane bedeme, stavili su na oštricu noža. Nastao je takav pokolj da su generali i visoki vojni službenici za sebe jedva spasili osamdesetoro djece i pedesetak žena, hodžu, pašina čehaju i desetak spahija. Trgovište je potpuno uništeno. On je za sebe uzeo sedam žena, sasvim mladih, i sedmoro djece. Neke će zadržati uza se, a neke će darovati prijateljima... Eto, putovi prema usponu i slavi završili su se vlašću nad životima i smrću ljudi. Kad se ozbiljno uzme što ta moć vrijedi, nije to ni tako malo dostignuće. Vučković je u svanuće došao u bezimenu lučicu kraj Stobreča gdje se od sinoć na povratku iz Dubrovnika usidрила Gundulićeva galijska. Sunce, koje je tek izronilo iza brda, obasjalo je veliki jarbol s košem i bljesnulo na staklu durbina kad ga je promatrač skinuo s oka i zavikao odozgo nekomu na palubi: »Eno ga«, a taj mu odgovorio: »I sam ga vidim«. Onaj s palube spustio se u lađicu vezanu uz bok galijske, prihvatio se vesla i učas pristao uz kamen na kojemu je stajao fratar s torbom preko ramena. Od obale do galijske doplovili su s nekoliko zaveslaja jer im je u leđa puhala lagana bura, mreškajući more nasitno. Gundulića su našli u komesovoj kabini unutar časničkog kvadrata na krmi, grijao se i sušio ruke nad pećicom punom žara. Zle je

volje, ili što su ga prerano izvukli iz postelje ili je turoban zbog neke bolesti, dugotrajne i tihe, koju nose starci i ne pitajući se kad će ozdraviti. - Onda, koliko mi ljudi možete dati? - Kakvih ljudi, generale! - čudi se Vučković. - Kakvih! Mladih. - Bog s vama, moj generale! - Što? Nemate ljudi? Pa što ste onda došli k meni? - Bio sam radoznao. Eto, sada znam što vam treba. - Ja zapovijedam konjicom u korpusu maršala Leslija koji operira u Hrvatskoj. Potrebni su nam konja niki. Bilo što da imate: suvišne sinove, sirotinju, ubo jice, nasilnike, kradljivce, bludnike, propalice, kar taše, lijenčine, bogohulnike, buntovnike, čedoubice, sitne prijestupnike, krivokletnike, ocoubojice, siledžije, džepare, bjegunce s kolca i konopca, neuspjele samoubojice, mjesečare, hulitelje - spreman sam uzeti sav taj otpad jer, kad se malo izmuštraju, kad se nakite lijepom odorom i podigne im se nos da su netko i nešto, to je paklena vojska. Nama će koristiti, a ni vama neće štetiti da sela očistite od tih izroda. Onda, koliko mi takvih možete dati, stotinu, dvjesta? - Nijednog, generale. - Pa što onda radite ovdje? Što ste me dizali iz kreveta? - Rekoh vam, nesretna radoznalost! Oprostite što ste se zbog mene morali rano ustajati. Ne mari, dug je put do Karlobaga, naspavat ćete se. želim vam ugo dan san i mirno more. Na čovjeku je tuđe sve što su na njegov naslagali bez zasluga koje se temelje na njegovu umu i njegovim djelima. Dok ga ne vidiš, dok samo slušaš o njemu pričati, general-pukovnik, maršal, kamarijer carskog ključa, carski komornik, nosilac odlikovanja zlatne kune i krilatog lava - misliš, taj obilati nakit može nositi samo orijaš. A kad se pred tobom našao, ne da ga svlačiš zavidnim očima, dapače, želiš ga i pred sobom vidjeti kakvim si ga zamišljao, on sam, pero po pero, krpicu po krpicu, skida sa sebe ukrase i ostaje gol kao očerupan pijevac. Sve što su na njegov stavili,

tuđe je, i dok na njemu stoji, njegovo je samo ono što je umorni serdar mjesečeva brka kazao da mu pripada - mudrijaš, vrtirep i jebivjetar. A ženu je, vrativši se iz Stobreča, Vučković rekao da je i ovog proljeća trn s vijencem divolozе u granama mogao mirno procvasti na neobrađenu laptiću zemlje ' u Duvanjskom polju. Nepotrebno je bilo i ono što je u tu zemlju sahranjeno, i gromila kamenja koja je svrh tog navaljena, jer je Gundulić ptica koja nosi u kljunu goluždrave mladunče i pustoši gnijezda, a ne ptica koja gnijezdo vije, oko koje se jate druge ptice - čega se Državna inkvizicija bojala. Zaludu je gromila, zaludna je smrt vojvode s brkom nalik na mladađ dok visi nad Pašmanom.

22

(Nastavak pisma Pavla Vučkovića)

Dani bijahu sunčani, a noći maglene, vlažne i hladne, ožujak je bivao sve topliji i topliji, da bi u posljednjih deset dana izgubio dah, stao i pričekao novi mjesec da on odnese dane u proljeće... Ne pričam ovo da opisujem vrijeme (kamo bi me to vodilo), vrijeme opisujem da pokažem koliko sam ga tih dana pratio, i zbog sebe i zbog onih koji su kao i ja bez krova. Zato sam zamjerao ožujku što nije gurao u proljeće i kad je ostario, i zato sam mirisao maglu da njuhom osluhnem nije li negdje u blizini travanj koji će osušiti vlažnu odjeću na nama. Ali, vlaga i zima ne ulaze samo u rasu i lanenu košulju, ulaze i pod kožu, pa od žilice do žilice, dođu i do srca, tamo se ulokve i smrznju. Onda čovjek kaže: »Led mi je oko srca«, i čezne za danom kad će reći: »Pao mi je led sa srca«. A kad travanj dođe, ojarit će se koze, sunce će s jarčića sušiti sluz dok ih matere budu lizale, i već drugi dan vrcat će po ledini kao komadić otkinut od sunca, taj plod rastao u utrobi zime, to najljepše mladunče od svih koje nam proljeće dariva, meketat će pristajući na diobu mlijeka s gladnom gospodarevom djecom, da i ona, sita, uzigraju kao jarad. Hoće, samo da travanj dođe, mjesec našeg spasa, mjesec najljepšeg imena, kad u škrapama lista divlja salata, po polju makalj i radič, na okrajcima loboda i kokina voljica, po plazinama tust i štir, u zaklonici, na ruševinama, u gnojnu žbunju kopriva, sve trave po kojima je travanj dobio ime, trave po kojima ga prepoznamo, po kojima mu

263

miris osjećamo, i kad trave rastu i kad ih u kotluši kuhamo u kozjem mlijeku, a para se širi, ulazi u nosnice i čini da život bude ljepši. Tako sam, loveći mirise proljeća u splitskoj magli, s fenjerom u ruci išao u Rejhanu-Bosiljak, gdje me je ženo naručio u ovu kasnu uru, i budući da sam namirisao kiseli zadah jarčića, prvog proljetnog cvijeća na našim livadama, koraćao sam pločnikom, umašćenim neštavljenom kožom potplata na sandalima i opancima, kao da idem u susret proplancima na toplom travanjskom vjetru. Ali, kad sam izvadio šaku zgrijanu u skutima habita i dlan oslonio na rezenu gostioničkih vrata, kroz ruku mi je prostrujala hladnoća i svila se oko srca, tvrđa od gvožđa i hladnija od kamena. U krčmu se ulazi niz dvije stube. Strop je nizak, grede u razini vrata, a pod snižen, pa se s ulaza čini da je ovo i veća rupa nego što jest. Osvjetljavala su je dvije lukijerne, jedan na krčmarevoj tezgi među dvolitrašem i čašama, a drugi na prozorskoj dasci iznad žena. Svjetlost potonje lukijerne rasipala se iznad njegove glave osvjetljavajući predmete s druge strane stola, a on sam i njegovo lice nalazili su se u sjeni. Nije vjerojatno da je on uredio rasvjetu, kako bi druge gledao a sam bio nevidljiv, najvjerojatnije je lukijerne našao gdje jesu, a sam se smjestio tamo gdje mu se svidjelo. Kad sam mu sjeo sučelice i odložio svoj fenjer s desne strane, ženo je otvorio vratašca na njemu i puhnuo ugasivši voštanicu, a meni je rekao da štedim svijeću, kasno ću se vratiti, bit će još veća pomrčina jer se nebo oblači, a ja ću od pića malo obnevidjeti. Uvrh stola sjedi čovjek koga zovu Čudovište s lutnjom. Lutnju položio po dasci, bradu naslonio na žice i gleda kao mačka kad vreba. I došle sam ga viđao sa ženom i bez njega. Pričalo se da je propali student, da je bio mudar, radin, učio i učio, žica se uma istegla, utanjila i najednom pukla, kao što dlaka pukne. Naslušao sam se priča o ljudima koji su učeći poludjeli. Toliko ih je da na trenutak povjeruješ kako se ludost u ljude uselila od pretjerane žeđi za znanjem. Ne kažem da mnogih ludosti ne bi bilo kad se ludosti ne bi znale

praviti, ali poplava gluposti ipak dolazi više od nezalica nego od znalaca. U nekoliko navrata krajem uha slušao sam Čudovište i, sudeći po riječima koje je izustio, ne znam zašto ga drže ludim, neuspjelim, propalim. Osim ako u Splitu, kao i drugdje, ne smatraju da je višak pameti isto što i ludilo. Ali, ni tu večer u Bosiljku ni ikad prije ni poslije nisam proniknuo kakva je svrha njegovih priča i pjesama. E, ako je i to, da ne zna komu služi, također mjerilo ludosti, onda priznajem - bio je luđi od svih budala, i pokvareniji od svih pokvarenjaka. - Rastajemo se, oče, zauvijek - rekao je ženo. Smoljanu ste natuknuli da bih ja mogao biti njegov trovač, a to je Inkviziciji dosta da me povuče. I ja pogreške plaćam. Ljutim se na vas. Ne stoga što ste uzrokovali moj odlazak iz ove zemlje, meni će i tamo gdje me sada pošalju biti dobro. Ljutim se na vas jer ste mi namjerno zadali udarac i jer ste me zamrzili, a preko mene i ustanovu čiji sam izaslanik. Ne, ne morate se pravdati. Da mi je do isprike, pozvao bih vas u svoj ured, a ne u krčmu. Dapače, odlučio sam vas na rastanku počastiti, vas i ovog čovjeka s lutnjom. Kad sam se odlučivao, pitao sam se što je vama dvojici zajedničko i odgovorio da ste po količini pameti ravni, a po uporabi vrlo različiti. On je razbacuje na sve strane kao da je drži u bačvi bez obručeva i u vreći bez dna, on ne gleda kako i komu, on je posvuda prosipa i neka kupi od nje bilo tko bilo što, ono što će mu poslužiti i ono što će i sam baciti, jednom riječi, čovjek kojemu pronicavost ničemu ne služi. Vi ste drukčiji, vi želite biti korisni, ako se ne varam, onim šalicama od bijelog porculana na kojima su borove grančice, za koje sam tek jučer doznao otkuda su i što znače, a kazao mi je ovaj čovjek s lutnjom, koji zaista mnogo toga nekorisnog zna. Pamet koja se prosipa, i pamet koja hoće biti korisna, za me su jednako zanimljive. Zato sam rekao, hajde da ih pogostim, obojica su mi podjednako prijatelji i neprijatelji. Vi ćete me saslušati i zamisliti se nad mojim riječima, a ovaj će ovdje, nešto pjesmom, nešto pričom, razglasiti ono što bude re-

L

čeno... Dobro došli, oče, na ovu malu oproštajnu svečanost! ... - Gostit će vas brudetom od kanjaca, crnim rižotom i kolačićima od peljeških oraščića, a trovat će vas samo riječima. To je ipak bolje od onoga što je gospo din komesar do sada radio: da je trovao jelom i pićem, a zavaravao slatkim riječima. Zato, oče, grlo otvori, uši stisni - rekao je Čudovište. Jednim krnjatkom pred njegov zuba zakvačio je žicu na lutnji i prolomio se zvuk odsječen kao amen. - Poslušajte - rekao je ženo kad je turobni krčmar donio rižu s lignjama. - Vi se, oče, varate ako mislite da nama među vašim narodom trebaju snažne ličnosti. Možda koju i unajmimo na kraći rok i za određeni posao za koji se hoće pameti i ugleda. Čim obave taj posao, mi ih se otresemo, ili ih ušutkamo, ili zaposta vimo, ili na silu gurnemo na stranu. Mnogo više i na duži rok tražimo ljude maloga značenja, poluobrazo vane pripuze, ljudske patvorine koje se u svakoj značajki čine da jesu ono što nisu. Tu spadaju hrabre kukavice, pametni glupani, pošteni podlaci, samo svojne ulizice, milostivi ugnjetači. Sve same utvare čija lica skrivaju naličja, a lice im je uvijek suprotno onomu što maska ima da iskaže. Zašto baš njih? Zato što jednu stranu njihove ličnosti, onu goru, mi krijemo u sjeni, a bolju izlažemo van. Recimo, ako je netko pametan glupan, njegovu glupost skrivamo, a pamet mu oglašavamo. On nam uzvraća vjernom službom, inače bi bio demaskiran. I mogu vam reći da je pamet nije poslužiti se pametnom budalom nego čistokrvnim mudracem - možda nema više pameti, ali daje veću korist. - Gospodaru - rekao je Čudovište i ispružio ruku da na lutnji udari završni akord - kad ste ocu Pavlu tako lijepo protumačili koju pseću pasminu cijenate više od ostalih, recite mu zašto on, svoje kučke sin, ne može prosperirati u vašoj štenari! - Hvala, ovog si puta pamet prosuo u pravo vrijeme i na pravom mjestu.

- Uvijek je tako prosipam, ali se ne nađe onaj tko bi pokupio. - Već sam rekao da među vama podupiremo male ljude. Mi sami, bez vas, narodom ne možemo upravljati. To starješinstvo mora u narodu stvoriti privid da ono samo vlada. Za taj su posao najbolji srednjaci koji niti smrde niti mirišu, koji iz sebe izažimaju onoliko mirisa i smrdeža, koliko se toga svana u njih ubrizga. Kad malog čovjeka učiniš velikim, učinio si ga za svoje potrebe. Ali, kad si na velika čovjeka ukazao da je velik, ili mu stvorio prostor da velik postane, čuvaj ga se! Dopustiti nekome date nadržate i gurne u svoju sjenu, isto je kao da si namjerno stvorio onoga koji će te zamijeniti prije nego si i pomislio da se povučeš. Tražio si slugu, a od sluge se razvila tvoja zamjena... Zato i mislim da u mom odlasku vi, oče, ne dobivate mnogo: moji nasljednici jesu drugi ljudi, ali nam je nauk isti. - Gospodaru, dok vas ne posluže ribom, recite gdje je granična linija do koje je sluga sluga, a iza koje se osamostaljuje, kad vi mijenjate ponašanje. Vjerujem da ta mijena oca Pavla zanima više od ičega... I u slavu ovog pitanja neka odjekne zvuk s moje lutnje! - Nema tu čvrsto zacrtane linije. Ima postupnosti, niz mjera da se ne dođe do prijelomne crte. O tomu ne bih govorio. Možda posredno, preko slučaja koji je izazvao razdor između mene i oca Vučkovića. On je preda me došao s otkrićem: nepotrebna je bila smrt serdara mjesečeva brka, a na komadiću zemlje u Duvanjskom polju mogao se i dalje trn osipati cvatom. Mislili ste da će me otkriće srezati u koljenima, da ću se rasuti kao vaza pod toljagom. Inkvizicija sudi drukčije od vas: nezgodno je da i dalje ostaje tamo, misle suci, pročulo se, ali je zavrijedio unapređenje, uči njeno je dobro učinio, čak je bolje da se za stvar dočulo nego da je ostala skrivena. Ne tražite u ovom obratu ništa nepredvidljivo. Bilo je korisno ukloniti serdare, isto kao što je korisno narodu s jedne strane laskati, a s druge strane davati mu dokaze da je zao, prevrtljiv, nikakav. Tako se jednim potezom obaraju oni čija

veličina više ne podnosi naše tutorstvo, i stvara osjećaj grijeha, skopčan s pomišlju o bilo kakvoj samostalnosti. Oče, vi ste svećenik, vi znate koliko je važno uvjeriti čovjeka da je grešan, da je nedostojan, da u njegovim žilama teku bludne želje, da je vjeroloman, jer osjećanje grešnosti rađa pokorna i poslušna čovjeka. Nije važno što Smoljan i Stojan s tim austrijskim generalom nisu skovali nikakav savez, šaputanje o uzroku njihove smrti pomoći će da se u serdarima razvije osjećaj grijeha, da kažu, ipak je tu bilo nečega, i da se unaprijed čuvaju od misli na urotu i osamostaljenje. Slušao sam melodiozni Zenov govor pun sažaljenja prema mom neznanju i sveopćoj grešnosti. Slušao sam ga, a nije me bilo tu, pred njim u krčmi. Bio sam na prašnoj cesti pokraj vrela u Kovačima, sa dva velika kabla u rukama, na brodiću koji se ljulja ploveći od Napulja u Capri, na grobu u Veroni na kojemu nema cvijeća, samo mravi, suha trava i povaljen križ koji je nađen među grobljanskim otpadom. Posvuda su me, kao ženo večeras, uvjeravali da sam sin kurve i razbojnika, da potječem od prljavog, razvratnog i krvoločnog naroda, da se imam stidjeti čim se sjetim što sam i od koga sam, i da moram biti zahvalan kad me netko prima sebi, kad sa mnom govori i pruža mi koricu kruha. Moram biti poslušan i primati sa zahvalnošću sve ispravke u svojoj glavi i sve izmjene u srcu oni koji vrše te popravke žele me učiniti boljim, civiliziranijim, naprednijim, oni su majstori, a ja sam dijete sjena, mraka i kaljuže, na meni je da ponavljam kao zelenci udarce u zvono sata: grešan sam - hvala; grešan sam - hvala. Došlo mi je da viknem: dosta! Srećom, pa nisam. Jer, kako sam podignuo glavu i zinuo da zaustim, onako mi je ruka ostavila viljušku i sklznula pod stol. Osjetio sam je kako traži otvor na haljini kroz koji se dolazi do noža. Odgurnuo sam svoju vlastitu ruku, kad sam vidio što hoće, i zatvorio usta. Eto kako nas ti što nam govore da smo djeca mraka čine da budemo ono čime nas drže. Nasmijao sam se i rekao ženu da u mene neće

I

usaditi osjećaj o grešnom porijeklu, uzalud se trudi, ja sam se izvježbao od toga braniti. Ne samo na brodu za Capri i u padovanskom internatu. (Prekid pisma Pavla Vučkovića)

23. (Iz zapisa Pavla Vučkovića)

Otac Farlot, koga je Sveta Stolica poslala u naše krajeve da pohodi crkve, pogleda sela i gradove i izvijesti o stanju vjere, narodnoj čudi i prilikama u kojima živi, tiskao je svoj rukopis pod naslovom Pouke jedne ophodnje, proširivši ga prikladnim anegdotama. Ne bih rekao da je sve onako kako je Farlot vidio i opisao: čovjek iz drugog duhovnog podneblja, prolaznik, nije bio pripremljen dublje zaci u ono što se na površini ukazivalo, pa najčešće piše o onom što ga iznenađuje, što je čudno strancu koji dolazi iz sredine s drukčijim oblicima života, s drugim navadama i, što je za njegov rad najvažnije, s ukorijenjenim zabludama o našem čovjeku. Knjiga mu je puna obračuna s tim pogrešnim mišljenjima. Čud ovog puka, piše Farlot pobijajući predrasudu uvriježenu u Italiji da je riječ o surovu narodu, iako žestoka i ratoborna, posve je naklona i prijateljevanju i duhovnim razgovorima. Nevjerojatno mnogo cijene svoje poštenje i svoju čast, pa i za najmanju uvredu zaplamte srditošću. Nikomu od svojih prava ne žele popustiti, pa ako ih u trenutku srdžbe ne ublaži nečije posredovanje, za uvredu će se najsurovije osvetiti. Inače, kad nisu uvrijeđeni, kad su u društvu ljudi koji se međusobno vole i cijene, sasvim su pitomi, druževni, darežljivi, obdareni zamjernom tankoćutnošću, i možeš ih, ako ti treba, lijepim načinom privoljeti na svaki koristan posao.

970

Ovdje sam vidio starca, piše dalje pisac Pouka jedne ophodnje, koji je petnaest godina po Italiji služio vojsku u hrvatskim konjičkim četama. Sasvim je dobroćudan i priprost, ništa posebno, isti je kao i ostali njegovi sunarodnjaci. Ja, koji sam u Palmanovi svojim očima vidio i na svojim leđima osjetio pakosnu čud ovih vojnika, ostadoh zaprepašten kako se u jednom čovjeku može dogoditi takva promjena da kod kuće bude dobar, a u tuđoj zemlji tako zao, pa ga zapitah: »Zašto ste ovdje nevini, a u Italiji se ne može živjeti od vaše zloće?« A on mi odgovori: »Istina je, tamo smo takvi kakve nas poznajete, a zašto smo takvi, nitko od nas ne zna; čim se vratimo u naša polja i naše planine, kao da nam se odjednom povrati i naša prvotna narav; sam Bog zna zbog čega je to, možda zbog zraka koji ovdje udišemo, a koga tamo nema ?« Ovo sa zrakom nije uvjerilo Farlota, a čudnu pojavu nije htio ostaviti neobjašnjenu, pa zaključuje da je njihovoj dobroćudnosti u domovini uzrok stalni strah od Turaka. Kad bi ih strah pratio, i u Italiji bi bili dobri. No, tamo su pušteni na slobodu i, kao pas koji je dugo bio vezan lancem, grizu sve oko sebe. Otac Farlot nije sretne ruke kad je u ulozi propovjednika i didakta. Ta strana njegova spisa ne može oduševiti, ali može podučiti kako nas tumače s onu stranu mora i, uopće, kakvima nas vide oni preko naših granica, bila granica more, planina ili rijeka, i oni koji među nas zalaze kao stranci i žive među nama kao stranci. O tomu i sam imam dva doživljaja koja su uslijedila jedan za drugim, baš dok sam čitao Pouke jedne ophodnje. Putovao sam iz Napulja u Capri trošnom brodicom na dva jedra. Bilo nas je zar više od pedeset putnika. More uzburkano, putovanje nelagodno. Stisnuti na klupama pod palubom, tražili smo razgovor sa susjedima, da nam spori sati brže prođu. Moj je sugovornik bio malen, crn, razgovorljiv čovjek. Dolazio je iz kopnenog dijela Venecije, iz Montagnane, gdje je imao veliko imanje zasađeno vinogradima i tkaonicu pokri(k... ,..- _

.221.

vača od vune. Narušilo mu se zdravlje i ide ga potražiti na otoku gdje ga je tražio i car Tiberije. O svačemu smo razgovarali, o trgovini vinom, o vrstama loze, najviše o caru Tiberiju i njegovim nečovječnim postupcima prema astrolozima koje bi, pošto bi mu prorekli budućnost, obarao u more niz klisuru da nikomu više ne saopće što cara očekuje u idućim danima, o njegovu braku i braku općenito, koji može biti sreća i nesreća, o izreci Augustovoj koju je na samrti uputio svom nasljedniku Tiberiju: »Jadna li naroda rimskog koji će doći pod tako polagane zube!« Kad smo pristajali u luku, čovjek mi pokaza prstom na jednu između mnogo lijepih vila razasutih po vinogradima iznad mora, i pozva me da ga u njoj posjetim ako se duže zadržim na otoku. Spustili smo se s broda preko drvenog mostića i trebali se rastati. Moj suputnik htio je više znati o meni od puke činjenice da sam student bogoslovije i arhitekture. Rekao je da nema značenja otkuda je tko, kojemu narodu tko pripada, koji kraj drži za domovinu, čovjek je čovjek, ipak, otkuda sam ja, naglasak i izgovor nisu mi ni rimski, ni toskanski, ni venecijanski. Ja sam se nasmijao i rekao da zaista nije, ja sam talijanski učio od mnogih učitelja, i dodao da sam Hrvat. Čovjek se od tog udarca propeo na noge, razrogačio oči, uhvatio se šakama za kosu, i kao da ga je zmija ujela za list ispod nogavica tijesnih hlača, jauknuo je: - O, mamma mia! - Okrenuo se i pobjegao od mene kao od zmije koju je uspio istresti iz nogavice. Ne zaboravite, čovjek je živio sa svojim podrumima punim vina u kopnenom dijelu Venecije kuda su naši jahali galopom i kasom snažne konje, odjeveni u crvene dolame, s krivim turskim sabljama, brkati i vrlo žedni. Vrlo žedni, bez obzira da li je bila zima ili žega. Moj prijatelj (pripovijedam slučaj iz padovanskog internata) iz zaostroškog učilišta, Periša Karapandža, služio je kao kapelan u Petoj hrvatskoj konjičkoj pukovniji koja je pod zapovjedništvom Alviza Difnika imala sijelo u Veroni i njenoj okolici. Jedinice su bile rasute po manjim mjestima i Periši je trebalo nekoliko

979.

dana jahanja da ih sve obiđe, a putovi su do Roviga, Sola, Udina i Crema beskrajno dugi i izrovani. Na jednom takvom putovanju u selo Alberado, gdje je bila smještena četa ljudi u godinama, slaba zdravlja, bilo je mnogo ispovijedi jer su ljudi umirali od starosti, malarije i iscrpljenosti. Periša je i sam obolio od malarije, vratio se u samostan svetog Bernarda u Veronu i sav žut, suhih usana, u groznici, čeka ozdravljenje ili smrt, pa me zove da ga posjetim iz Padove, da ga ispovjedim pred smrt ako bude morao Bogu »na račun«. U tom pismu pisanu u vrućici, sutradan nakon povratka iz Alberada, bio je ogorčen na časnike one čete u kojoj je smrtnost tako česta, i ja sam se pobojavao da, onako izvan sebe, u bolesti, neće znati prikriti misli koje nisu iz Alberada, koje su otprije rođene, da će ga uhvatiti i odvesti pred Državnu inkviziciju. Već za pismo koje mi je pisao, kao vojničkom dušobrižniku, komu su u kriznim trenucima vojnici odaniji nego svojim časnicima, ne bi mi ginula ćelija »sotto i piombi«. On se na starješinu te jadne jedinice plemića Nadala Nassija obara kao na nečovjeka i strvinara koji, prodajući ljudsku bijedu, pokušava napuniti kesu, dobro živjeti i bogat se vratiti na Kalelargu. Vojnici su mu loše odjeveni, neuhranjeni; mladići pate od slabokrvnosti i iscrpljenosti, a stariji od pića i preteškog rada. U kraju oko Alberada treba mnogo radne snage za podizanje nasipa i isušivanje močvara. Rad se dobro plaća, ali je opasan: rojevi komaraca, vlaga, magla i rose napadaju čovjeka, zdravi izdrže duže, slabiji umiru. Vlada predrasuda da se protiv malarije može braniti rakijom, pa je kopači blata neumjereno troše. Kad se isuši, zemlja daje bogate plodove, zato posjednici ne žale platiti dobre radnike. Naš vojnici, piše Periša, prima deset dukata mjesečno; kad bi radio na močvarama, zaradio bi i trideset. One koji hoće, a hoće svi ako mogu, Nadal Nassi oslobađa straže, vježbe i svih poslova u vojarni i šalje ih kao nadničare svojim ortacima. Što u gazda zarade, to je njihovo, ali ne sve, trećina ide u kesu Nadala Nassija.

Pismena ili usmena izjava, izrečena u gnjevu ili vrućici, svejedno, bila bi od Državne inkvizicije protumačena kao uvreda časnika. Nitko se neće naći da posvjedoči ono što Periša priča, i kad bi Inkvizicija takve svjedoke tražila. Gazde neće jer im stanje odgovara, domaći ljudi jer ih se ne tiče, a naši jer vjeruju da će i te bolesti preživjeti i da im je bolje začepljene gubice dočekati dan kad se s nešto novca vrate kući. Pobojavao sam se za zdravlje, službu i život Periše Karapandže, pošao sam k upravitelju Doma stranih studenata, benediktincu Tommasu Fioravantiju, nekom Toskancu konjskih zubi i velikog trbuha, i zamolio ga da mi dopusti odlazak u Veronu. On se nasmijao od uha do uha i rekao, kad ga drugi put pokušam prevariti, da smislim nešto pametnije: kakav kapelan Pete hrvatske konjičke pukovnije? Mislio sam da sumnja u postojanje takvog čovjeka, ali mi nije dopustio da se dugo dvojim ni da što god progovorim u svoju obranu. Rekao je: - Misliš li da ja ne znam kako su ti razbojnici nekr sti! Pokušao sam ga razuvjeriti, rekao sam, pa evo mene, ja sam njihov. - Ti si drugo - rekao je Fioravanti - tebe su malena doveli u primorje gdje žive civilizirani kršćani, a oni su odrasli u planinama. Ni mjesec dana nakon toga razgovora na moju adresu stigla je novčana pošiljka od dva dukata, a upravitelj me pozove da mi ih uruči. Reče da mi to u oporuci ostavlja Periša Karapandža, kapelan Pete hrvatske konjičke pukovnije. - Eto, sada vidite da su kršćani i da se krste - rekao sam plaćući. - Ja ipak mislim da oni nisu kršćani - odgovorio mi je, ovoga puta ozbiljno i u sumnji za svoja dotadašnja uvjerenja. - Jesu - rekao sam drsko na hrvatskom. Upitao je što kažem. - Da ćeš otići u vječni oganj što me nisi pustio da odem vidjeti Perišu Karapandžu.

Pohoditelj Farlot - da se opet vratimo njegovu štivu - imao je i boljih trenutaka, kad je zapažao pojave koje su ga, da nije bio opterećen predrasudama i opsjednut zloduhom podučavanja, mogle dovesti do istine zašto su ti ljudi tako zli kad vojsku služe na tuđem zemljištu. Odijevaju se - piše on - kao i njihovi sunarodnjaci Hrvati s onu stranu Velebita, u grubo sukno zvano rasa. Stanuju u strašnim kolibama od kamena, s krovom od ševara ili ražene slame, svi u jednoj prostoriji. Spavaju na dasci ili na slami, kadikad zajedno sa svojom stokom, odijeljeni od nje samo ogradom od vrbova pletera. Kad nekoga od svojih sunarodnjaka vide odjevena na talijanski način, što im se ne događa često, ali se ipak dogodi s onima koji nađu nekakav posao u primorskim gradovima, on postaje predmet njihova prezira i opće mržnje, jer drže, čemu sam se neizmjereno čudio, da promjenom odijela čovjek mijenja i narodnost i uvjerenje. Malim su zadovoljni, pa su redom siromašni, a ako neki od njih pod utjecajem načina života u primorju pokuša uvesti neku novotariju u poljodjelstvo ili kućanstvo, nabaviti nove vrste alata, posuđa i pokućstva, svi se okreću protiv njega, nazivaju ga lacmanom, što će reći potalijančenim čovjekom, a to je isto kao da ga proglase izdajicom, i pripravnici su mu napraviti svaku pakost, od one da mu se rugaju do one da mu sve te novotarije razlupaju i pokvare. Ljubomorno čuvaju svoj način života, ubogi čedan, priprost i siromašan, u strahu da će i sami nestati kad se taj život izmijeni. Mrze sve strano. A kako su u svakoj zgodi prijatelji do smrti a neprijatelji i preko groba, njihova osobina da su odani svom narodu a protiv svih ostalih, čini ih nepovjerljivima prema svakom strancu, u najvećoj mjeri prema Mlečanima kojima za novac služe vojsku.

L

Ocu Farlotu je malo nedostajalo da zaključi kako prilike mijenjaju narav ovih ljudi. Kad se nađu u tuđini, svrstani u svoje bojne jedinice sastavljene po teritorijalnoj osnovi, gdje se nađe brat uz brata, susjed

uz susjeda i rođak uz rođaka, a rod u njih traje sve do devetog koljena, pa su srodstvom vezana čitava sela i krajevi, kad se nađu tako svoji među tuđincima, u danima kad ne znaju kamo ih šalju i što će s njima sutra biti, oni svoje zajedništvo doživljavaju kao svoju jedinu nadu i, ako ćemo vjerovati Farlotu, a ne znam zašto ne bismo, njihova osobina da su odani svom narodu a da su protiv svih ostalih ima idealnu priliku da se razlista do herojskih i čudovišnih razmjera. Kakvih razmjera? Prepustimo pohoditelju Farlotu da nam kaže: Mletačka vlada više se boji svoga naroda nego što ga ljubi. A ovaj narod voli slavu, što vlada dobro zna, pa ih obasipa ispraznim titulama, dijeli im diplome, ordenje i gaji u njima jalove nade da će im u dogledno vrijeme povjeriti unosnije dužnosti. Međutim, ona radije na ta mjesta postavlja svoje ljude iz Italije, u koje ima neograničeno povjerenje. Ona bi oduzela njihovu zemlju i dala je svojim plemićima, ali ne smije, jer bi se Hrvati pobunili, a ona ih nema čime pokoriti, jer su oni njezina udarna snaga i jer bi se ovaj gori narod raselio. Zato vlada i njeni službenici javno pokazuju da ih vole, a u potaji se boje ovoga naroda i duboko ga mrze. Ove priproste ljude koji znaju biti zahvalni i za najsitnije dobročinstvo, širokogrudne i istinoljubive, ta lažna naklonost gdjekad godinama uspravljuje u uvjerenju da im vlasti, ako i ne čine veliko dobro, ne čine ni veliko zlo. Ali, jao ako posumnjaju i ako im se ukaže prilika da se za prijevaru osvete! Ovi ljudi, koji za najveću vrlinu drže hrabrost a za najružniju manu podlost i malodušnost, potpuno su nemoćni da u vatri uskipjele mržnje na one koji su ih uvrijedili pronađu drugi put osim da se prihvate oružja. Kao i ostali živalj po selima i planinskim kolibama, oni strpljivo podnose nepravde i nesreće koje im donose nerodica, suša, bolesti, ali nepravdu i štetu koju im nanose ljudi ne mogu otpjeti. Postaju okrutni u osveti, neumjereni u kažnjavanju. I inače ljudi koji preziru pogibao i smrt, tad joj idu neustrašivo u susret, nemilo taru svoje

....

-,.,.,., \

neprijatelje i sebe same, tako da nam se ta neustrašivost, s jednakim učinkom i na njihovoj i na protivnikovoj strani, čini posebnom vrstom bezosjećajnosti. Nismo mi drage volje silazili s bosanskih brda. Nevolja nas je natjerala. Znali smo: ako ostanemo kod Turaka, Turci će nam glavu odsjeći; ako odemo Mlečanima, oni će nam dušu odnijeti. Hajde da bježimo Mlečanima: bez glave dušu ne možemo sačuvati, a sa živom glavom možda uzmognemo. Eto, sad se za svoju dušu s njima čupamo. Neka nas Bog sačuva od prosvjetitelja koji mrze naš način života, našu vjeru i nadanja, kojima je strana naša misao i naše pamćenja, koji naše povijesno življenje drže za hrpu zabluda, nedostojnu pamćenja i koji gledaj čuda - kažu da nas vole. Što oni vole u nama? Cjelovite ljude ne vole. Oni, čini se, vole samo naše mješine koje bi punili svojim nadjevom i tako nas preparirali ■*. druge ljude, u punjene ptice, ukras preparatorova umijeća, mirne, stvorene po mjeri usrećitelja. Ili ne žele ni našu mješinu, odveć je naša, odveć prepoznatljiva, pa će i na njoj ostati mnogo tragova onoga što smo bili i čemu smo se nadali. Možda od nas žele nešto bezazlenije: našu sjenu. Jedno, ona je uvijek u ležećem položaju, a drugo, nestat će s ove zemlje već nakon sunčeva zalaska, kad nastupi mrak i prvi strahovi. Oprimo se dok je u nama još pun život čovjekov, njegova duša i njegovo pamćenje, ono po čemu jednog čovjeka u sto drugih ljudi poznaju. Bojim se da ne bude kasno kad se pred mrakom budemo borili za svoje sjene na zemlji.

24. (Nastavak pisma Pavla Vučkovića) - Uzalud se na nas ljutite, oče - rekao je ženo kad je večera bila pri kraju. - Od slabe se kože ne mogu napraviti dobre čizme. Vi ste najbolje što se od tog naroda moglo stvoriti. Vjera je oduvijek najmoćnije sredstvo koje djeluje na dušu tog surovog svijeta. Ona ga smekšava i svija, ona njime upravlja. Ja se nadam da ćete znati koristno upotrijebiti tu vlast. Ja odlazim, ali moje mišljenje o vama ostaje ovdje i preuzet će ga netko drugi, koga nećete prepoznavati, pa bih vas molio da ne iznevjerite moja očekivanja. Pazite da svoju korist smjestite u ono što je nama korisno, pa se nećemo sukobljavati, iako jedni drugima nećemo vje rovati. Da ovo ozbiljno mislim, da vam dadem priliku i da vam ostavim neokrnjen ugled, pobrinuo sam se za smještaj vaše obitelji. Vi nećete stajati u Cetini, tamo nema prikladne zgrade, a i Turci bi vam se mogli osvetiti. Vi ćete ovdje stanovati, u napuštenom bene diktinskom samostanu na Poljudu. Uredio sam s_ bi skupom da vam se ta zgrada dodijeli kao milostinja, a gradsku sam vlast privolio da vam dopusti prositi po Splitu. Eto, ispunio sam svoja obećanja: dodijelio sam vam prikladan smještaj i zajamčio sigurne prihode. - Sigurne prihode! - nasmijao se Čudovište. - Ne moraš ni kopati ni orati, ne moraš ljeti gledat i u oblake, ni zimi da li morem dolaze brodovi iz Apulije koji mijenjaju žito za ulje i vino. Prošnja je prošnja, ali za jednu večer uprositi kuću i prosjačku torbu nije mala stvar. Oče Pavle, imate se večeras rasta veseliti.

- Ne dajemo za ništa, sve će oni nama vratiti. Inače ćemo ih svrstati u »Donin izuzetak«. A otuda oče, kao ni iz pakla, nema povratka. Pitao sam što je »Donin izuzetak«, a Čudovište je pjevao pjesmu o tomu kako je sve bolje, čak i prosjački štap, nego »Donin izuzetak«. Taj vjetar donosi najveću hladnoću, na toj se vatri peče najcrnji ugljen. Dok je on pjevao, ženo ga je nagovarao da prestane i da mi potanko ispriča što je »Donin izuzetak«. To je značajno otkriće, pjevao je Čudovište, suvremene arheologije i najnovije povijesti. Samo koji postanu »Donin izuzetak« znaju što je unutarnja emigracija, kad sjediš kod kuće, a odselio si se u drugi svijet; što je mir uz zdjelu leće, kad kao pas na gospodarevu pragu ližeš tanjur; što je sloboda bez prava, kad te svi uvjeravaju da si slobodan čovjek, ali ti nitko ne dopušta prava slobodnih ljudi. »Donin izuzetak« trpak je kao zelena oskoruša, ali se njime nećeš ugušiti; on je otrov od kojega još nitko nije umro, ako ga je znao dostojanstveno nositi; njime se truju samo oni koji se žele otrovati. - Dosta je pjesme - rekoh. - Hoće li mi netko od vas dvojice protumačiti što je to? - Tko drugi nego ja - reče Čudovište i odloži lutnju. - Kad bi vam pričao gospodin ženo, otkrivao bi dr žavnu tajnu; kad ja budem govorio, nikomu neće sme tati, jer što ja kažem, nema svrhe, sipanje iz šuplja u prazno, puhanje uz i niz vjetar. Ja sam jedini čovjek koji nikada neće biti »Donin izuzetak«, jer me nitko ne može izuzeti ni od čega kad ničemu ne pripadam. Ne pripadati ničemu, to je jedini oblik slobode koji se može imati... Onda, počinjemo! Providur Genero Dona namjesnikovao je Dalmacijom svega četiri godine, negdje pri kraju sedamdesetih godina prošlog stoljeća, i ne bi ostao ni u sjećanju ni u uzrečici da nije bio dvaput gramzljiviji od drugih i da se u gramzljivosti nije služio nečuvenim smicalicama. Izdavao se za strastvenog numizmatičara i, tko mu je god s kakvom molbom dolazio, morao je doni. ,,,,, 279

jeti zlatni ili srebrni novčić. Ljudi su za velike pare kupovali primjerke starog novca i zahvaljivali Bogu ako su ga našli. Tko je imao numizmatičku zbirku, mogao ju je skupo rasprodati, što su mnogi i činili koristeći neponovljivu zgodu. Da skupi što više zlatnog i srebrnog novca, kojega je kao poznati numizmatičar mogao primati koliko ga je nuđeno, bez straha da mu se kaže kako prima mito, češće je nego njegovi prethodnici obilazio provinciju, da vidi kako narod živi, govorio je, da mu pomogne savjetom. Zna se kakvi su ti obilasci bili i koliko su narod stajali. Dona i njegova mnogobrojna svita išli su ugovorenim putom. Tim putom prije njihova nailaska, po naredbi pukovnika, serdara i harambaša, narod je morao pripremiti namirnice za jelo i pilo ljudima i konjima, prenoćišta, prijenos prtljage, i Donu dočekati nasmijana lica uz pjesmu i prangije. Nijedno selo i nijedan časnik nisu smjeli zaboraviti strast najvećeg numizmatičara svih vremena. Dona je držao govore u svakom većem mjestu, obično u sjedištu serdara. A kako je taj čovjek malo šta valjano znao, njegovi su govori bili beskrajno laskanje narodu koje se do ludila ponavljalo. Već je postala glasovita njegova tvrdnja da imaju krivo oni koji kažu da on, Dona, nije u narodu omiljen. Dokaz da je voljen - ovaj je divni narod koji se iskupio u veličanstvenom broju sa svojim rumenim obrazima i nasmijanim licima! Neki zlobnici kažu da ih pred njega starješine na silu dogone. Lažu! Jer, ako ih i mogu dotjerati, ne mogu ih natjerati da budu tako razdragani i oduševljeni Donom. Dokle god ga budu ovako dočekivali, on će vjerovati daje njegova vlada mudra i dobra narodu. Već je postala glasovita ta Donina besjeda uz primanje darova, jer su je barabe u krčmama potezale kad bi se krišom šegačili s Doninim imenom, kad negdje između Ostrovice i Mostina na putu za Skradin na tajanstven način nestade Donina prtljaga koju su nosila četiri konja. Ode u vjetar odjeća, posuđe, torba puna svakojakog starog novca, što ju je Dona napunio

9.ftn

ugošćujući izaslanstva sela i gradova na svom putu kroz Kotare. Sutradan u hladovini pod vrbama pokraj Krke s jednog kamenog stola na koji se popeo, Dona otpoče svoju staru hvalu narodnoj dobroti i »ovom veličanstvenom dočeku« kao dokazu narodnog povjerenja njemu i njegovoj upravi: - Ovaj dobri narod koji se ovdje skupio pokazuje koliko me voli. Ne, nije on ovdje na silu doveden. Gledajte ta nasmijana lica! Neki grlat čovjek, držeći glavu pod koporanom ili zaklonjen višima od sebe (nikada se nije doznalo ni tko je ni kako je uspio ostati nezapažen), viknu: - A jesu li dobri i oni što su ti noćas prtljagu ukrali ? Nastade tišina. Čulo se kako Krka grolji među granjem, šašom i otpacima. Nakon kratkotrajne zabune Dona se naljuti i započe skalinadu svojih izreka, po kojima će ući u povijest i poslovice. - Oni su govna! - dreknuo je, ali mu se učinilo previše osobno tako pogrdno nazivati ljude, pa je od mah dodao: - Oni nisu narod! - U tom je već bilo mnogo više političke mudrosti, ali je nespojivo sa zdravom pameću kad se znalo da su kradljivci čisto krvni pripadnici ovoga naroda. - Oni su izuzetak! obrazložio je Dona. Razlegao se smijeh koji Krka ne bi nadglasala ni u listopadu, kad je najbučnija. Genero Dona opustošio je numizmatičke zbirke po Dalmaciji. Čak i onaj ukradeni novac kod Ostrovice, kad su ga lopovi, komad po komad, unosno rasprodali, otišao je s njim u Mletke. A nama je ostavio jedan jedini dukat - »Donin izuzetak« - naziv za nesretnu sudbinu čovjeka koji nije po čudi vladajućem pojedincu i njegovoj grupi, što se zaklinju da jedino njih narod voli, podržava i priznaje, a oni koji im se protive ili štogod zamjeraju, tako su malobrojni, neznatni snijet u životu, guba u toru - jednom riječi, »Donin izuzetak« koji je zanemariv za sve osim za organe gonjenja i inkvizicije.

A sada, ljubljani brate, na kraju ovog dugačkog pisma, koje kraće ne može biti jer je jezgrovitost korisna samo dok sabijanjem ne pomuti izraz kad je maglovitija od svake opširnosti, da ti ispričam kako sam postao pestifer senex i antesignanus confusionum et inoebedientiarum in familia signensi, što je, učenije kazano, »Donin izuzetak«. Ukratko nije lako, ali je moguće. Od našeg dolaska iz Rame do mog pada u ropstvo traje deset dugih godina, deset gladnih zima, vrijeme trpnje i poniženja, privikavanja na novu muku u novom podneblju, pa nije lako sve to zbiti na nekoliko stranica. A opet, kažem, može se, jer se dugotrajna zbivanja daju oslikati u nekoliko slučajeva, s nekoliko usputnih komentara, jer se u najvećem broju dugotrajna zbivanja svode na opetovanja istoga. Zbog tebe sama možda ni toliko ne bi trebalo, ti si sve to uživo gledao, ali zbog onog možebitnog pojedinca, o kojemu smo govorili na početku spominjući svrhu ovog pisma, koji će tražiti provjeru svoje misli da su samo dani podložni mijeni a muke ostaju netaknute, trebat ću obujam uskladiti s onim što moram reći, da svaki početak u ovom pripovijedanju uđe u svoju završnicu i da ništa ne ostane neobjašnjeno, osim onoga što se ne da objasniti: zašto nam se takve stvari događaju. Benediktinska opatija koja nam je dodijeljena da u njoj stanujemo, bez prava posjedovanja i bez dopuštenja upotrebe crkve, osim da je čistimo, bila je trošna katnica, nalik na vile splitske gospode, pusta više od pedeset godina, s krovom od kanalica koji se na dva mjesta urušio, a na stotinu se kanalica zdrobilo od sunca, kiše i starosti. Mnogo prije našeg dolaska neki su se prozori sami od sebe rasuli, daščice su im popadale na zemlju i zarasle u travu. Ono što je od drvenarije ostalo, raspalo se kad smo je prvi put otvorili. Streha se od ravnih ploča drobila, škriplje su padale po istom tragu kuda i kišnica kaplje kopajući jarak, pa se iskop bijelio podsjećajući nas da tu u vrijeme kiša s krova ne pada samo voda već s njom otječe žbuka i crijep. Starica je umrla davno prije nego što su je prije pedeset godina napustili benediktinci, a to što je pred
.... ORO

nama slični na slabo očuvanu mumiju. Što nije raznesena, može se zahvaliti vlasničkoj zagriženosti bratovštine. Bratovština je pustoj kući našla čak i čuvara. Taj nas je dočekao. Glavom Čudovište s lutnjom. On nam je u ime vlasnika, koji nas ne žele vidjeti, dodijelio stanarsko pravo i odredio kućni red, posebice kako ćemo se vladati prema povjerenoj imovini: ništa ne dirati, neka sve ostane kako jest, da sutra, kad odemo ili budemo protjerani, ne bismo postavili zahtjev za odštetu po kojemu bismo imali veće pravo na kuću nego bratovština. On sam nije stanovao u unutrašnjosti kuće. Za nj ili nekoga prije njega na prednjem je zidu, okrenutu zapadu i moru, podignut dodatak nalik na brodsku kabinu na galijama. Tu je nekada bila lođa, jer se na stijenkama prepoznavala njena ograda od žute opeke, dok se netko nije sjetio da je obzida sa sve tri strane, postavi na nju krov i otvori tri velika prozora, kako bi se mogao i zimi u njoj sunčati, gajiti cvijeće i sadnice rajčica, a na kiši i olujama izravno gledati more. Ako je taj golubinjak, jer je na to dodatak najviše nalikovao, sagrađen prije nego što je sadašnjeg pazikuću izbacilo jugo u Kašunima, mora da se u nj ulazilo iz kuće kroz vrata, sve do njegova useljenja, kad je on sam ta vrata pregradio, a otvorio nova prema vrtu, do kojih se uspinje brodskim stepenicama kakvima se penje do koša na jarbolu. Kad je natkrivena lođa dobila mornarske ljestve na ulazu, oko nje se proširio ugođaj koji susrećemo na galiji, gdje je časnički kvadar uvijek nečim dopunskim osiguran od eventualne pobune galijota. Kad se uvlači u svoju nastambu, Čudovište ne zaboravlja za sobom podignuti ljestve, svejedno da li po danu dolazi na kraći otpodnevni odmor ili uvečer odlazi na spavanje. Naprotiv, kad izlazi u grad, samo zaključa za sobom vrata, a ljestve ostavi da vise. Dok je on u kabini, ne dopušta sebi pristup, a tko će je posjetiti kad njega tamo nema, slobodno mu je, neka samo malo jače drmne vrata i brava će popustiti. Unutra se nije imalo što vidjeti: dva zemljana vrča za

vodu, jedna drvena zdjela u kojoj se umivao, postelja opletena od pruća i stolac. Vatrišta nema jer nema za nj potrebe, on živi od milostinje. Ako bi morao štogod s peći podgrijati, služio se ognjištem s velikom napom koje se nalazilo u prostoriji ispod njegove, pa je veliki, metar dugačak i pola širok, dimnjak prolazio kroza zid koji je dijelio kuću od kabine. Kad bi svanuo osobito hladan dan, oblačan i buran, pa se kabina preko dana ne bi zagrijavala od sunca, on bi na kaminu naložio vatru čiji bi dim zagrijao zid i utoplio njegovu spavaonicu bar toliko da se ne smrzava voda u loncu, a na staklima se ne hvata mrzaz što zastire pogled na more. Zimi bi uz topli zid primaknuo krevet, uza nj priljubio leđa, a glavu izdigao i gledao kako more bjesni. I kad bi spavao, danju i noću, mogao je zaspati samo okrenut licem morskom plavetnilu. Kao da je i u snu odande nešto očekivao. Kako god Čudovištu bilo teško s penjanjem i spuštanjem po ljestvama, sa zimom i grijanjem uza zid, s prijetnjama od zla što dolazi sa zapjenjena mora, bilo mu je bolje nego nama i, kad smo vidjeli u kakvoj smo se kući našli, poželjesmo sagraditi golubinjak, ali nama nisu dali, niti smo imali gdje ni čime graditi. Još za života posljednjih benediktinaca, u vrijeme kad su ostarjeli i onemoćali da se od njih brane, s okolnih kupusišta, njiva i tratina, gdje je raslo žito i zrnasto povrće, i s obližnje obale, gdje je more na žalost svako jutro ostavljalo uginule sipe, mošune i školjke, dolazili su u opatiju oni sivi poljski miševi i tražili prolaz između vrata i praga, drvo glodali ako je rupica bila tijesna, i skrivali se negdje između poda i tavanice, u ostavama, ispod pokućstva. U proljeće bi opet odlazili u polje i bliže obali. Ali, kad je opatija opustjela i oni nanjušili da ih tamo nitko ne progoni, a zimi je toplo kao nigdje, ljeti opet hladovina, oni su tamo vili svoja gnijezda, iegli mladunčad, prikupljali hranu i udomaćili se, kao da je bratovština njima ustupila kuću. U potrazi za hranom spuštali su se na žalost i u čoporima trčali po mulju što ga more izbacuje, grickali školjke, mošune, crve, sjemenje morskih trava i nala284

žili dovoljno za zimsku prehranu. Ljeti je pred njima bilo polje i vrtovi. Grickajući tkanine, sućući ovčje dlake iz čuperaka koje su donosili s njima, po rupama su svili gnijezda, parili se u njima, cičali i začudili se kad su nas ugledali da ulazimo, ne bježeći od zapaha njihove mokraće i izmetina, dapače, začudili se da ćemo se tu nastaniti, da smo čak i vatru naložili i lonac pristavili na tronožac. Borba s miševima uz pomoć dvije mačke, koje smo nabavili iz Livna kad nam ih u Splitu nije imao tko dati, potrajala je sve do proljeća, mogu reći, s polovičnim uspjehom. Miševima smo utuvili u glavu da budu pažljivi prema novim sustanarima i oprezni žele li živjeti gdje i dosad, ali ih nismo ni uništili ni prognali jer su nam na put stale dvije nepremostive prepreke. Kanili smo oparati podnice i dobro pročešljati njihova legla, ali kad je kućepazitelj javio bratovštini što namjeravamo, došlo je njih dvadesetak s toljagama prijeteci nam da će nas umlatiti ne prestanemo li parati daske i proggoniti njihove miševе. Ako nam se stanuje u toj kući takvoj kakva jest, trpjet će nas još koje vrijeme, ako ne stanuje, torbu na rame i put pod noge! Usput smo od njih saznali i za koga nas drže. Najblaže što su rekli bilo je »bosanske skitnice«, sve ostalo mnogo je teže i nije nas ostavljalo u zabludi kakvo je njihovo milosrđe... Ni livanjske mačke nisu bile od veće koristi. S početka su lovile i hranile se lovom, a poslije, valjda im je meso dotužilo, lovile su samo s vremena na vrijeme onoliko koliko im je bilo dostatno da se omrse. Miševa je toliko da bi ih na taj način uništilo samo čopor od stotinjak mačaka, a možda ni on, jer je priraštaj mišji strašan i samo ga nedostatak hrane na morskoj obali sprečava da ne poplavi njive i vrtove. Taman kad se u travnju ponadasmo da će miševi napustiti opatiju i preseliti se u rascvalo grmlje i mlada žita, jedan je momak vidio kako iz rupe u podu pokraj ognjišta istrča miš cičeći kao da ga kolju, a za njim hitro isplazi zmijurina debela kao zapešće i dugačka jedan korak. Čim joj se glava našla na otvoru,

.—..... ..»»,,,,,, 985

ispružila se tako brzo da jadni mišić nije za to vrijeme uspio prijeći put duži od njena tijela. Momak nas je zvao da vidimo novog stanara opatije, čudnijeg od Čudovišta, pa smo se štrcali sa svih strana. Zmija se primirila na podnici, držeći miša u zubima, i dok je miš sve nemoćnije cijukao, ona ga je zmijski polagano gutala čitavoga. Zmiju je dužnost ubiti, gdje god je čovjek vidi. Međutim, neki među nama rekoše da ovu ne ubijamo, nije otrovnica, možda nam ona pomogne miševu istjerati, lakše je u kući podnositi i jednu zmiju nego hrpe miševa. S njima smo se složili vjerujući da je u toj zmiji, bjelouški ili blavoru, predznak našeg spasa, pa ne dopustismo momku s ožegom u rukama da joj tu pred nama smrska glavu. Mislili smo, što god bila ta zmija, gmaz kao svaka druga ili preruseni spasilac, kad je neprijatelj naših neprijatelja, naš je prijatelj. I, što da ne kažem, prevarili smo se: pomoć koju primamo od neprijatelja mnogo je neugodnija od njihova neprijateljstva. Tih je dana zagrijalo sunce, i mi smo gledali kako se onakve ili iste zmije, duže i kraće, deblje i tanje, izvlače iz podova, iz zidova, iz kućnih temelja, kako lijeno plaze po suncu, kako oživljavaju kad osjete miša u blizini; nalazili smo ta ljigava tjelesa na našim jastucima, na kuhinjskom stolu, pokraj ognjišta, visila su na kukama kao nisci luka, plazila su po našoj odjeći; gdje god zaviriš, vidiš da se nešto lasti i šareni; a noću smo osjećali da nam plaze po grudima, da nam se uvlače u uši, snivali smo zamršena klupka zmija, znojni se budili sa zmijama u očima; u jelu smo vidjeli njihov otrov, kojega nemaju, u pilu njihove ljuske - i poželjeli da nas ostave same s miševima, s malim smrdljivim stvorenjima koja ne ulijevaju strah ako i izazivlju gađenje. Da, tukli smo ih, nismo im praštali kao onoj lastavici kraj ognjišta, ali smo pamtili svako mjesto gdje smo kojoj smrskali glavu. U izbljedjelim mrljama prepoznavali smo njihovu krv i njihove tragove, pazeći da zaobiđemo ta mjesta, sve dok svaka stopa opatije ne postade mjesto gdje smo koju zgnječili. Ako si htio u kuću ući i u njoj živjeti, nije se imalo

9Sfi

oko čega zaobilaziti, pa neki predložiše da se popnemo na kostjele što su rasli oko opatije, da u granama sagradimo ležaje kao poljari i da tu poživimo do zime, kad će zmije opet na počinak ostavljajući nas da živimo u idili s miševima. Tako smo i uradili, vjerujući da sada razumijemo zašto je Čudovište pored onoliko soba morao od lođe napraviti brodsku kabinu. Tko god ovo čuje, reći će, pa što vas je u Poljudu držalo, što se niste pokupili i otišli svom narodu u Cetinu, tamo stanovali u pojatama, zlopatili se, ali bez zmija i miševa? Nekom od svojih nasljednika, komu - nisam znao, ženo je ostavio mišljenje o meni i uputio ga da je najbolje držati me daleko od naroda, držati me obećanjima da sada mora biti tako, među zmijama i miševima, ali će se stanje uskoro izmijeniti, naći će se novac kojim ćemo opatiju otkupiti od bratovštine i popraviti to zmijsko leglo i mišju rupu, doći će dani kad će građani postati uviđavni prema nama. Ja tomu nisam vjerovao, znao sam da me prate, da me varaju i, da je po mojoj bilo, nikada onamo ne bismo ni došli. Ali starješinstvo redodržave, koje se nalazilo u Bosni i koje nam je slalo upute kako da se ponašamo, ne znajući ništa ni o mletačkoj državi ni o ljudima koji je vode, držalo je da smo mi najveći sretnici na zemlji jer smo, jedno, došli pod kršćansku vladu, a drugo, dobili smo opatiju čija je obitelj izumrla i neće se više obnoviti, koju nam vlada i biskup rado daju, ali se tamo nekakva bratovština odupire, što će se lako slomiti, ako ne danas, onda sutra, pa ćemo imati lijep samostan, u samoći, da nam ne smeta pretjerano kršćansko bogoljublje, pri moru u pitomu podneblju, kamo se možemo sklanjati pred teškim zimama, kamo ćemo smjestiti naše starce i bolesnike, kamo ćemo prenijeti neko od naših učilišta, samostan blizu trvdoga grada u koji se možemo zakloniti pred turskim upadima. Isto tako, prema njihovu mišljenju, dobiti pravo na prošnju po Splitu nije za početak mala stvar, od toga se može izdržavati, a s vremenom će i druge povlastice doći, treba se strpjeti, treba ih zaslužiti. Oni nisu znali

9R7

kakva je moć bratovština, oni nisu mogli znati što je to kad su se neki pobratimi, trojica najuglednijih splitskih građana, usprotivili čak i tomu da se od miševa branimo ubijajući ih. Rekli su, ostavite vi na miru naše miševе, dok je njih, nitko se u opatiju neće stalno nastaniti, ona će prazna dočekati onoga komu ćemo je prodati; jer, ako vi zimi pobijete mnogo miševa, a ljeti ih zmije i tako mnogo pojedu, neće ih ostati za rasplod, a čim nestanu miševi, nestat će i zmije, zato miševе ne tucite, a zmije možete. Nešto takvo starješinstvo nije moglo shvatiti, bilo je predaleko i živjelo je u obmani da onaj koji u paklu živi mora negdje imati svoj raj. Ja im ne zamjeram. U naravi je ljudskoj misliti da za onoga koji prolazi kroz trnje i batine, negdje u nekom kraju zemlje ili u nekom vremenu do kojega se kao i do zemlje mora putovati, postoji predodređeno blagostanje, pravda i spokoj. Usudiš li se reći da toga nema gdje on misli da ga ima, ne vidi te kao čovjeka koji mu otvara oči, nego kao onoga koji je zubima pojeo sretnu zemlju u blaženim danima. Trpio sam, branio se od miševa i zmija i nosao prosjačku torbu od vrata do vrata. Nije mi bilo teško prositi, ali mi je bilo teško vaditi uvrede koje sam nalazio u prosjačkoj torbi. Među milodarima nalazili smo kamenje, magareće balege, ovčje brabonjke i napise »Iš, skitnice otkuda ste i došli!« Zatim uvrede vezane uz ime Vlah: ispisivali su ga na kruhu koji su nam darivali; mijesili su i pekli figurice od tijesta na kojima su pisali »Vlajo kad jede«, »Vlajo kad hoda« i »Vlajo kad govori«; na pločicama od drva i muljike rezbarili su sličice kako lovac puca u zeca koji ima samo zečeve uši, a ostalo je »Vlajo«, kako žena iz kuće izgoni nekog čovjeka na čijim je leđima vrpca s natpisom »Ovako treba s dotepencima«, kako neki čovjek tuče drugoga i više: »Tuci Vlaju kao vola u kupusu!« Neke smo od tih milodara slagali na policu pokraj ognjišta. Od toga što smo sačuvali i što se dalo sačuvati, jer bi figurice od tijesta preko noći pojeli miševi, napravili smo lijepu zbirku uvreda, jedinstvenu kod

nas, a možda je ni u svijetu takve nije bilo. Kad bi nam tko došao u posjete, a malo je tko dolazio, pokazali bismo mu izlog i rekli, eto, takvim duhom diše bratovština koja nas drži među zmijama i miševima. Ime Vlah u tim se natpisima i crtežima posvuda povlačilo. Izgovarali su ga u sklopu rečenice i samoga, pisali ga na papiru, na kori sira i kruha, na ljušturi školjke, slušao sam ih kako ga izgovaraju u mnoštvu inačica, kao psovku, kao karakteristiku, kao sinonim za glupost, a kako god ga izgovarali, oni su mu se smijali, pa mi se činilo navjerojatnim da su toliko gluposti, mržnje i jada zbili u jedno ime što su nam ga sami nadjenuli, jer ga mi ni u snu ni u svojoj ludosti nismo držali svojim. Na polici kraj ognjišta, gdje je bio izlog uvreda, napisao sam bosančicom dvije poslovice nađene u prosjačkoj torbi: Jedan je Vlah dosta da usmrdi čitav grad i Tri Vlaha i tri žudije šest je lopova. I sami smo se smijali uvjerenju da smo lopovi i smrdljivci. Ali, nakon svakog smijeha, kad bismo utihli, misleći na se i na svoje, slušajući ciku miševa i psikanje zmija, pitali smo se je li nam ovdje mjesto ili odavde moramo otići. Da odgovorimo, pomogao nam je dimnjak. Jedne južne noći njegov se gornji dio srušio, ali ne onako kako smo očekivali, da padne svrh kabine i Čudovišta, nego se urušio u otvor i začepio prolaz dimu. Prije nego ispričam kako smo ga očistili, da kažem što smo u međuvremenu doznali o Čudovištu, i čemu nas je on podučavao. Bojim se da u onomu što smo od njega o njemu doznali, ima malo pouzdanog. Drugi nam o njemu nisu htjeli ili nisu znali ništa reći, a naša zapažanja usmjerena na njegovo ponašanje samo su djelomično urodila plodom. Govorio je i hrvatski i talijanski dovoljno dobro i dovoljno nikako da je po jeziku mogao biti i s jedne i s druge obale. Taj sretni spoj dvojezičnosti davao mu je mogućnost da igra igru pomiritelja između dva sučeljena subjekta, priklanjajući se čas jednoj, čas drugoj strani, uvijek onoj koja mu je pružala priliku da zajaše obojicu koju miri.

Njegovi nazori o životu - da maneš čovjeka koji ne voli žderati, lokati i »povaljivati«, da je smisao života snaći se, imati mnogo novca, za ništa se i nikoga ne vezati, da je mudar čovjek onaj bez ideala, slobodan kao ptica, koji se svima ruga, sve zna a ničim se ne služi, svakoj vlasti daje naklon sprijeđa a straga joj odmjeri od lakta - njegovi su ga nazori, kažem, činili sličnim mnogim sugrađanima, ali teško da je od njih potjecao. Takvih se uzoraka nalazilo po svim obalnim gradićima, i ostaje nejasno jesu li se namnožili iz dvojezičnih prilika »budi i ovamo i onamo« ili su to potomci propalica s druge obale kojima je oduvijek geslo: »Snađi se«. Kad se »tamo i ovamo« spoji sa »snađi se«, dobije se čovjek koji je posvuda i nigdje, koji je svašta i ništa, koji je isparenje pa ga ne možeš ni vidjeti ni dohvatiti, kojemu je življenje, makar kakvo, važnije od ičega u životu. To ima za posljedicu da postane luda koju nitko ne uzima ozbiljno, a zauzvrat, on sve oko sebe izvrgava nepoštednom ruglu izigravajući čovjeka koji zna više od svih, a svoje znanje sažima u uzrečicu: »Sve je to isto«, kao oblik znanja nad svim znanjima. Čudovište je najviše čudnovato što uspijeva dokazati da je zbilja sve isto. Ne mora mu se vjerovati da dolazi otkuda kaže da dolazi, s morske pučine, kao tajna morskih dubina, ali vrijedi poslušati kako tumači porijeklo svojih nazora. U nekom gradu gdje krilati magarci lete po zraku, a odmaraju se na granama kao drugdje orlovi, Čudovište s lutnjom, tada pod nekim drugim imenom komu se zameo trag otkako su ga sprale kiše, osuđen je na deset godina galije jer je na univerzi suviše ozbiljno uzimao tuđe riječi, a svoje upotrebljavao kao što se vatra upotrebljava: podmetao ih pod suhu slamu. Bilo je velikog plamenja, skrhanog stakla i razbijenih crepova. Na sudu su ga podučili da su usta krletka u kojoj živi vatrena ptica, pa ako usta otvoriš, ptica izleti i zapali šumu, kriv si što nisi držao zatvorenu gubicu. Usta, rekli su mu, možeš slobodno otvarati i ispuštati

iz njih čitava jata ptica ako si im pljuvačkom pogasio vatru u perju, a svojom ih slinom obložio da nikoga ne mogu zapaliti jer su ljigave, niti mogu letjeti jer je riječ bez perja običan gmaz. Tomu su ga učili i tomu ga naučili prije nego će ga lancem prikovati za klupu i gurnuti mu u ruke drvo, koje nikada neće procvjetati za onoga koji u morskoj pjeni ne vidi ljiljane. Galija »Superba« nije sijala čavle po morskom dnu, ali nije bila ni sasvim nova, svake su je godine krpali, premazivali paklinom, u šupljine tiskali povjesmo umaljeno u smolu, pa su sve daske stajale na svom mjestu, a madiri nisu propuštali vodu. Kad je u travnju isplovila iz luke s kitom mimoza na jarbolu i bajamovim cvijetom u vrzama, nalikovala je na pomlađenu staricu za koju se kaže: »Nije za baciti«. Pogotovo jer je njena posada bila u punom sastavu. Sto ■pedeset veslača, podijeljenih u jedan odjel plaćenika i dva odjela mladih drskih robijaša, koji su, veslajući naizmjenice, mogli voziti galiju i po danu i po noći, i po mirnu i po nemirnu moru, koliko su dugo htjeli i kamo im se hoće. Nad veslačima je bdio kapo i njegova dva plaćenika, a nad posadom natkomes, glavni zapovjednik, dva komeša, tri plemića od krme i kormilar. Nakon nekoliko dana plovidbe po moru ravnu kao staklo, pored obala zastrtih sumaglicom, pa se ne razaznaje jesu li hridi ili pošumljeni'krš, nitko se više nije sjećao otkuda su pošli, kako im se zove matična luka ni zemlja čiju zastavu nose. Natkomes je rekao da je to dobro: kad je pred tobom neki cilj, luka u koju ćeš uploviti, plijen koji ćeš zaplijeniti, najbolje je ne znati otkuda si pošao, jer bi mogao podleći kušnji i vratiti se neobavljena posla. Ovako će se cilj sigurno doseći. Kidanje pupčane vrpce sa zemljom i gradom gdje su ispljunuti na pučinu, najviše se svidjela kapu veslača. Meni je ime Requiem (Pokoj). Pod mojim zapovjedništvom bit će spokojan svaki onaj koji bude poslušan. Tko ne bude, toga ću ja upokojiti. Mora da je nalikovao na razbojnika kad bismo znali kakav lik razbojnik nosi, ali kako su razbojnici sva-

kakvi, sitni i krupni, veseli i namrgođeni, Requiem je nalikovao na sebe sama, na kapu veslača u galiji. Teško da je u prsima imao srce, jer nije znao što je blaga riječ, utjeha, ljudski prijekor i savjet. Bio je snažan, ali je više nego jest svoju snagu isticao držanjem, što bi stajao raširenih nogu, pokretima, što bi podizao kratki rukav na košulji i pokazivao mišice. Ni kad je spavao, nije iz ruku ispuštao bič sa šest šibaluka na čijim je krajevima u kožu ušivena olovna kugla, a kad je budan stajao na zapovjedničkom podiju ili šetao između veslačkih klupa, vitlao je šibalucima iznad čelavih veslačkih glava i uživao gledajući kako od tog fijuka galijoti strepe i povijaju se kao trava na vjetru. Kao da mu je maču vruće u koricama, kao da će tamo zarđati pa ga neće izvući kad mu ustreba, on ga je gola držao pod pazuhom, a oštrica mu je stršila nad leđima kao uzdignut rep. Ali, njegovo istinsko obilježje, 'ono po čemu se razlikuje od druge gospode, volovski je rog koji mu o vratu visi na šarenoj uzici i pada po prsima. U nj zatrubi da upozori veslače kad će izdati zapovijed koji odjel da zavesla i kojom brzinom, a trubi i prije" nego će bilo što reći, grditi, prijetiti, blebetati, jer drugo nije na galiji izlazilo iz njegovih usta. Imao je dva pomoćnika odjevena i opremljena kao i on, a budući da su u svemu htjeli biti kao njihov »principalo«, teško ih je razlikovati od njega, jedino po tomu što su se trudili da jednog dana i oni budu kape, pa su im zapovijedi bile ljuće, a udarci bičem krvaviji. - Ovdje ima novajlija - podučavao je Requiem —pa ću ponoviti neke stvari što ih stari galijoti znaju. U slučaju da netko od vas pobjegne, ja plaćam dvadeset pet dukata, cijenu jednog čovjeka, a mornar koji je za vrijeme bijega bio na straži, okiva se doživotno za veslačku klupu. Zato ćemo paziti da ne pobjegnute. Ali, naš oprez nije dovoljan, malo samozaštite ni vama neće škoditi. Zato susjedima onoga što pobjegne, onomu što s njim sjedi na istoj klupi, i onoj dvojici što usporedo s njim sjede na klupama sprijeda i straga, odsijeca se nos i oba uha. Ja toliko, zasad! Na »Superbi« se preokret dogodio noću, dok je sjao

uštap. Prolazili su kroz tjesnac sa snažnim zračnim strujama koje su zavijale u jarbolima i vrzama, tresle velikim šatorom koji je natkrivao čelave glave veslača štiteći ih od sunca i kiše. Vjetar je pred zoru uspio slomiti središnji jarbol na kojemu je počivao šator, i platno im je palo po čelama i ramenima. Kad su ga podigli, u svitanje, pojavio se kapo sa svoja dva pomoćnika i saopćio im radosnu vijest da je od sada on i natkomes i komes i svi plemići od palube. Stare je zapovjednike noćasnji vjetar pomeo u more, ostao je on da zapovijeda, plovi se dalje - a tko bude poslušan, bit će spokojan. Veslačima bi bilo svejedno je li Requiem postao natkomes ili je ostao kapo, oni su i do tada samo njega imali nad sobom, da robusni Requiem nije pocrnio, dobio roščiče, a sablja mu se pretvorila u rep, i tako postao vrag. Zastava je nestala, a jedra su pocrnjela. Na njima su se bijeljele samo lubanje i ključne kosti. ~ Ja ne znam kako vi mene vidite - rekao je crni Requiem - ali ja vas kao sto pedeset kostura, suhих kao držalo vesela. - Mi tebe kao vruga - odgovorili su mu veslači. - Nema sumnje, obje strane ispravno gledaju na stvar. Ipak, da se ne bi bespotrebno pričalo kakav sam u vašim očima, naći ćemo nekakvo rješenje da se pričama stane put. Naći? On je rješenje već imao. Čep od pluta što veslaču visi o vratu kao medaljon, a zabija se među zube onima što previše i svašta pričaju, ili kad je u vožnji potrebna mrtva tišina, taj elipsasti naboj što će ga veslač kupiti s trideset udaraca kandžijom ako ga slučajno pregrize u mukama ili ljutnji, taj čep govora otada su veslači nosili zataknut među zube po čitav dan, izuzevši dok jedu i spavaju sklupčani na klupi, zamotani u kabanice, jedinu svoju imovinu, jer se sa surom u ustima tako jako hrče da Requiem u kabini ne može imati miran san. »Superba« plovi morima ovijena u crna jedra, s veslačima kosturima i kormilarom đavolom. Uz to

potpuno mutava. Jer se ljudskim govorom ne može držati komanda, psovka, prijetnja i uvreda. Svih sto pedeset ošišanih robijaških glava, odjednom, a ne odjel po odjel kao što veslaju, sanjale su isti san: da im se u ruci našao predmet oštar kao mač s jedne strane, a s druge nazubljen kao turpija, s drškom koji prirasta za dlan. Kad bi jedan veslač snivao takav san, od sna se ništa ne bi ostvarilo, ali kad je sto pedeset ljudi pod jednim šatorom nekoliko noći uzastopce snivalo isto, san je postao takva tvoračka snaga da se u njem iskovao i prekalio snivani predmet. Bodež-turpiju, stvorenu u vatrenim snovima, neki su i budni vidjeli, ostalo je neizvjesno samo kada će i komu prvom dopasti šaka. Jedne noći s vjetrom i mjesecinom, kakva je bila i ona kad je kapo postao natkomes i kormilar, bodež-turpija došla je u ruke Korzikancu koji je na mišici i ćelavom potiljku nosio žig »Superba 103«, a bio prikovan za petu klupu s desnog boka galije. Osvanuo je na podiju kape obasjan srećom i čvrstog uvjerenja da se njegovu napredovanju i mi radujemo, pa nas je pozvao da zapjevamo »Zaplovili smo u dane radosti«. Osim što je bio niži rastom, ničim se nije razlikovao od starog kape. FC> prsima mu je volovski rog, pod pazuhom goli mač, u ruci bić sa šest šibaluka, lice crno a na glavi roščići. I predstavio se jednako kao stari kapo: - Meni je ime Requiem. Pod mojim će zapovjedništvom biti spokojan svaki onaj koji bude poslušan. Jedino je posljednja rečenica bila različita: stari je kapo rekao da će onoga tko ne bude poslušan, on sam uspokojiti, a novi da ćemo ga mi, misleći na sebe sama, jer je neshvatljivo kako bi nemirnjaka uspokojavali ljudi prikovani za klupe. Tri pomoćnika novog Requiema, veslač stoje sjedio uz njega i veslači s klupe sprijeda i straga, kojima bi stari kapo odrezao nos i uši da je zatekao »Superbu 103« kako pili lanac, objasnili su da izmjena »ja« u »mi« nije omaška nego korjenita promjena u noći s uštapom: nama više ne upravlja Requiem koga su nam nametnuli kad su nas okovali, nama je sada na

ćelu jedan od nas, komu smo mi, snivajući san o raskivanju lanaca, iskovali bodež, čovjek koga je Providnost dovela na kormilo galije; a što nas odmah nije oslobodio lanaca i vesela, nije što ne želi pomoći starim supatnicima, nego što galiija mora ploviti, a da bi plovila, netko mora veslati. Neka se smatraju slobodnima, jer oni više ne prevoze teret iz luke u luku, oni plove u zemlju zelene mahovine po kojoj kao skakavci po livadi skaću gole ljepotice i, raspomamljene kao ždrebice kad se pasu, čekaju svoje pomorce. Što god tko govorio, a najbolje je da ne govori ništa, oni će stići u zemlju mekanu kao mahovina. Kad je i dalje nastavljen život kakvim su do tada živjeli - svako jutro pranje na podiću koji je išao uz bokove galije, noću ležaj na klupi u kabanici koju su i do tada imali, naporno veslanje danju i noću, tjedno brijanje tjemena i svih dlaka na tijelu, što ga je tupom britvom vršio jedan od pomoćnika sa zvanjem brijač i ranarnik - kad se vidjelo da morskoj plaveti nema kraja i da u zemlju mahovine neće skoro stići, netko reče da je sadašnji Requiem isti onaj stari. O kleveti se naširoko raspravljalo dok Requiem sam ne presiječe raspre: one čepove od pluta što galijotima vise o vratu, a novi im kapo velikodušno izvadio iz usta hvaleći se da im daje slobodu da govore, očekujući od njih da ga hvale, ponovo im je nabio među zube tako jako da požališe što su ikada progovorili. Naime, nije mu smetalo hrkanje, imao je tvrd san, pa su čep u zubima držali i dok su spavali... Ponovo su nijemi sa crnim jedrima plovili morskim plavcem. Dok ne uploviše u tjesnac kojim su puhali suhi vjetrovi i ukazao se pun mjesec. Ujutro su imali novog Requiema na kormilu, njegove susjede za komese i brijače. Ovog se puta uzdigao »Superba 75« iz osamnaestog reda klupa. »Superba« je sjekla valove, kako dugo - nitko nije računao, jer je vrijeme proglašeno privremenim, istinsko će vrijeme doći kad uplove u zemlju mahovine, i njega će biti vrijedno brojati. Bilo je dana mirne plovidbe, a onda su ponovo uplovljavali u tjesnace suhih

vjetrova, pojavljivao bi se mjesec kao predznak promjena i osvit bi na postolju kape zatjecao novog veslača preobražena u Requiema, dok su staroga, koji nije dospio ostarjeti, ribe ljubile u pomodrele obraze. Sve je više klupa ostajalo praznih, sve se više vesela podizalo iz mora i slagalo na palubi jer nije imao da ih pokreće. Sve su polaganije plovili, a nezadovoljstvo je raslo razmjerno porastu uložena truda u pokretanje galijske, pa je izmjena Requiema postajala sve brža, prijeteći da galijska ostane bez veslača i da nikada ne stigne u zemlju mahovine: Svejedno, iako su vidjeli da će, nastavi li se s promjenama kapa, galijsku u svoje okrilje uzeti vjetrovi, nisu prestajali sanjati kako će se osloboditi vesala. Onaj koji je to najžešće želio bio je na redu da postane novi Requiem. Čini se da je Čudovište od svih veslača i na početku i na kraju promjena imao najslabiji san o raskivanju veriga, jer je ostao posljednji za veslom. S početka plovidbe sanjao je kao i ostali, ali nije vjerovao u ostvarenje sna; kad je vidio da mnogima uspijeva, sumnjao je da to vodi ikamo osim u oluju bez mjesečeva svjetla. Dakle, najslabiji san ostavio ga je posljednjeg, ali kako više nije bilo drugih snivača, i njegov san male jačine privukao je bodež-turpiju pa mu je jedne noći, dok je sam samcat upirao u dva vesla, u ruku kao ptica sletio u snu iskovani predmet. U vrzama je zazviždao vjetar, pojavio se pun mjesec. Kad je prepilio alkice na oba lanca i, uspevši se na mjesto kormilara, tamo zatekao Requiema, ovaj je, ne opirući se, začuđen stao pred bodežom koji mu je sjurio u prsa i rekao: ~ Otkuda se pojavio? - Nešto mu, očito, nije bilo jasno. Zora ga je zatekla na mjestu kape, samoga, bez pomoćnika i veslača, pod crnim jedrima, s rogom na prsima, s golim mačem ispod miške i sa licem đavola. S podija, gdje se raskrećio, vidio je sto pedeset okovanih kostura kako drže vesla u rukama, vezani lancima, oborene glave, kao da snivaju san o turpiji i bodežu. Zatrubio je u rog da najavi svoj prvi govor, ali se kosturi ne pomaknuše, samo negdje nešto škripnu;

negdje nešto zašuška, kao da se galijska zaljuljala. Besjedio je da se zove Requiem, da će poslušni biti spokojni i da ih vidi kao kosture. Nitko mu ne odgovori da oni njega vide kao đavola, ali kao da su odgovorili, on potvrdi da je takvo gledanje ispravno, bolje će ga slušati. Zatražio je od njih da veslaju što bolje, da zapjevaju, da ga smatraju svojim i da mu oprostite što im ne može izvaditi čepove iz usta, previše razgovora usporava plovidbu. Obećao im je blagostanje u zemlji mahovine i ljepotice s tvrdim grudima, a potom je, ne uvlačeći mač u korice, premda ga više nije imao na koga uperiti, otišao na kormilo i kao pravi vizionar zagledao se u pučinu. U obješenim jedrima pucketao je vjetar, valovi su išli od pramca prema krmi i stvarali pričin da galijska juri kao da najednom veslaju sva tri odjela veslača. Zašto ne bi vjerovao da plovi brže nego ikad? S kormilareva mjesta to se najbolje vidi, njegova riječ ne trpi ispravke. Privid je da su jedra rasparana i spuzla, privid je da ih nema tko okupati i podignuti na jarbol, privid je da vesla niz bokobrane vise, mrtva kao nepokretne noge uginule stonoge. Upravljaio je mrtvim brodom, a bio je zadovoljan isto koliko i prvi kapo kad se preobrazio u Requiema. Sve do kobne noći. Umjesto u košu na vrh jarbola, gdje se javljaju svi vjetrovi, zvižduk je začuo u veslarnici otkuda se danima nije čulo ništa, jer je to ograđen i šatorom pokriven prostor. Dolje zviždi, ali ne kao što se vjetrovi glase, na mahove, već neprestance, kao kad zmija sikćući prolazi kroz sušanj. Verući se ispod veslačkih klupa, pijavica je vitlala stare kabanice, napuštene od veslača kad bi postali kape, zapletala se u lance i fijukala kao da nekoga traži, kao da nekoga budi i zove. Najednom se zvižduk vihora prenio u jedra i vrze, a galijska se zaljuljala kao da je more uskipjelo. Tada je na vrhu jarbola ugledao pun mjesec, svijetao i maglen u isto vrijeme, kao da je iz snova uznesen na nebo. Što ga je više gledao, i što mu je postajao sjajniji, to mu je bio bliži. A kad mu se sasvim primaknuo i

klizio linijom između njegovih očiju i vrška jarbola, čuo je prodoran zvižduk kakvoga nikada čuo nije. Uspio je izgovoriti: - Otkuda se pojavila? - prisjećajući se daje taj predmet bacio u more zabodena u tijelo mrtvog Requiema. Pred njim ne sja nikakav mjesec, već balčak na nožu-turpiji. Jurio je ravno u kormilareva prsa. Srećom, nije bilo ruke koja bi ga upotrijebila. Ispustio je kormilo, utrčao u brodsku kabinu, zatvorio za sobom vrata i na njih oslonio leđa. Galija se tresla kao da su je spopali grčevi u utrobi. Od trešnje su nevezani predmeti letjeli u more, a vezani se lomili. Balčak sličan mjesecu čas je među jarbolima, čas u pramčanim jedrima, a čas ruje u potpalublju. Znao je da na brodu nema nikoga, ni okovana ni slobodna, koga bi turpija pretvorila u novog Requiema, jer da ga ima, da se negdje skrio, već bi ga pobješnjela stvarca našla, pa opet je u strahu gledao neće li se odnekuda pojaviti crno lice s roščićima, da od njega preuzme kormilo. Iščekujući posljednjeg gosta, začuo je kako pucaju madiri i kobilica kao da ih najednom sto sjekira cijepa - a voda je nadirala odasvuda. Otvorio je vrata i zapliva. Kad su ga ribari našli na obali uvale Kašuni, još uvijek je uza se imao rog, korice od mača i bič, ali mu je more s lica spralo crnu boju, a roščići se negdje izgubili. Bio je pri svijesti i stalno je ponavljao: »Requiem ostaje Requiem«, što nitko nije razumio. Malo zbog govora, malo zbog vanjštine, nazvali su ga Čudovištem, a kad je uzeo lutnju, dodali su i ono »s lutnjom«. Kad je naučio prostački način izražavanja, ukorijenjen u domaćem dijalektu kao normalna stvar, izreku »Requiem ostaje Requiem«, s kojom je isplivao na žalo, preinačio u: »Ovako ili onako, sve je to isto sranje«. Nerado je pričao o plovidbi galijom, pa ih je malo znalo smisao njegova gesla, mislili su, čovjek zna tajnu svih stvari i ravno mu je sve do mora. Činio je mnogo da se glas o njegovu nesvrhovitu znanju što više proširi, neka se posvuda zna da on ne želi mjesto

kormilara, jer ga groznica trese od pomisli na turpiju s mjesečevim drškom i vražića koji iz zemlje iskrsava noseći tu stvarčicu u ruci. Sve što je od života tražio bilo je malo hrane da se živi, kabinu gdje će se sakriti i lutnju da uz nju pjeva i priča. Svega mu je dosta, on priznaje da je sve isto. Samo nikad više pluta zabijena među zube, naplovio se on s klinom u ustima. Doista, Čudovište je uzorak čovjeka po mjeri žena i ženu sličnih, jer im od njega ne prijete nikakva opasnost. U težnji da preporode ljude, o čemu rado pričaju, imaju na umu da bi svi njihovi podanici jednog dana trebali postati ljudi kojima je »svega dosta« jer je »sve postalo isto«. Vjerujem da su u Kašunima mogli naći brodolomca s galije »Superbe«, ali ne vjerujem da je taj odande donio tajne morskih dubina, jer su sve duboke tajne odavna isplivale na plićak. Opazio sam da u njegovoj opustošenoj duši nema mjesta za tlapnju i zanos, u njoj kao šakal zavija žedni um, a s tom zvijeri nije lako živjeti. I razumijevao sam ga i sažaljeva. Njegova nevezanost ni za šta meni je potpuno strana. Kad bi me ona snašla, držao bih to za veću nevolju od bagdaskog ropstva, kojeg sam dopao zbog onih koje sam ljubio. Jer, kad se čovjek oslobodi svega, postaje rob ničega. Možda je u tom čovjeku i prije galije i prije brodoloma postojao velik strah koji je, malo-pomalo, kako se život lomio od hridi do hridi, iz njega istisnuo sve obveze, pa je u praznini što je potom postala prostor jeci pitanja: »Koga se vruga bojiš?«, onaj šakal um, da se opravda, izmislio priču o galiji kojom kormilare đavoli. Tko zna. Teško je išta znati, a razloge čovjekovim postupcima najteže. Međutim, nešto je sa strahom i đavolom bilo kad se rasplet odigrao uz sudioništvo jednog i drugoga. Opeke, zaglavljene u šupljini dimnjaka, s ognjišta se nisu dale maknuti čakijama. Tri su se opeke tako namjestile da smo ih guranjem odozdo još više zaglav299

ljivali. Nismo se usudili poslati nekoga na krov da kroz otvor dimnjaka pomakne opeke, jer je krov loman i provalit će se pod nogama. Zato smo sagradili uske ljestve i uputili jednog momčića uskih ramena da se uspne do vrha i tamo s dlijetom i čekićem pomakne opeke. Dimnjak je bio duguljast, mjesta i za dva momčića da se penju usporedno, ali preuzak i kad se jedan mršav penjao porebarke, pa su mu i prsa i leđa strugala po stijenkama, od čega se podizala garevina. Dok se popeo u ravan kabine Čudovišta, lice mu je sasvim pocrnjele. Tog trenutka mu se na uskoj prečki okliznula noga i, da ne padne, odupro se svom snagom o pobočne stijenke. Ona strana do Čudovišta, zidana uskom opekom, nije izdržala, i uz tresak i prašinu urušila se u osamljenikovu sobu. S opekom, čađi i žbukom u nju je upao i momak držeći u desnoj ruci dlijeto, a čekić mu je pri padu bio iskliznuo iz šake. Kad se malo oporavio od šoka, stao se pridizati ne ispuštajući dlijeto. Čudovište ga je ugledao među srušenim opekama, u prašini nalik na paklenu paru, kako se diže prema njemu, crn, s bodežom u rukama. Potrčao je prema izlazu kabine i, kako nikada nije ostavljao ljestve visiti dok bi boravio unutra, a u strahu ih nije imao kada spustiti, jer će ga prije nego ih otkvači pogoditi s leđa turpija mjesečeva drška i odvući na morsko dno, skočio je da bi bez nje uronio u dubinu, nadajući se jednom iz nje živ izroniti. Na zemlji ga je dočekaao oštar kamen i na potiljku mu, tamo gdje je ispod kose pisalo »Superba 52« rascijepio lubanju... Eto, strah mu je pomogao da pozivi više nego je smio s onako oštrim umom i britkim jezikom, ali ga je taj isti strah i upro- . pastio. Ne znaš što je gore: ne imati ga nimalo ili ga imati previše. Bratovština je po gradu rastrubila laž da smo namjerno otjerali u smrt njena pazikuću, prijetili da će »bosanski skitnice« kolcima istjerati iz svojega, i uspjeli da nam se zabrani prošnja po gradu. Starješinstvo nas je savjetovalo da se strpimo, a nevidljivi Zenovi nasljednici obećavali da će sutra biti bolje, i priječili

nam da se vratimo u Cetinu. Uz nos jednima i usprkos drugima, ja sam zabacio torbu na rame, uzeo štap u ruke i s braćom otišao svom narodu. Jedni su se smjestili u Sinju pod ševarast krov prislonjen uz porušenu džamiju, a drugi su, i ja s njima, otišli u Čitluk i nastanili se u praznoj kuli bega Sultanovića. Za otkazanu poslušnost nazvan sam pestifer senex (kužni starješina) i antesignanus confusionum et in obedientarum in familia signensi (stjegonoša meteža i predvodnik neposlušnih članova obitelji sinjske). Za te nazive znam, ne znam kako su me nazvali Zenovi nasljednici. Po onomu što mi se dogodilo u Sultanovićevoj kuli, čini se da su i oni zaključili da sam kužan i da kugu treba odstraniti iz svog tora.

1

U toku dvosatne borbe, kad su nas u kuli opkolili Delbatanovi vojnici i tukli sa svih strana, poginuli su od sačme Grgo Odričević i Ivan Anić, a kad je u podrumu planula bačva s barutom, pošto je u nju upala zapaljena kućina iz puške, i raznijela prokletu kulu, pod ruševinama su našli smrt Andrija Ripčanin, Šimun Filipović, Ljudevit Ivančić i Ante Duvnjak. Samo sam se ja, opaljen po licu i ranjen u bedro, izvukao iz tih ruševina, upao u šake napadačima i bio odveden pred Delbatana da on presudi na kakav ću način biti ubijen, na rijedak i mučan, jer sam tri puta bio pozivan imenom i prezimenom da se predam, da se spasiti ni obraniti ne mogu, a ja sam sva tri puta odbio, skrivivši mnoge smrti i rane njegovih vojnika. Očekujući polagano mučenje i dugu smrt, požalioh što me barut nije raznio, a krov pritisnuo. - Ti se, papaze, kao mahnit tučeš - reče mi Delbatan kad sam doveden pred njega. Očekivao sam namrgo đena starca, a ono mlad čovjek s njegovanim brcima, nasmijan. Prislonio se uz jasen i ne brine brigu što mu ljudi izginuše. - A zašto bih pušku nosio, pašo? - Vidi, on i turski zna. A gdje si ga naučio? 301

- Nevolja svemu nauči. A jezik se neprijatelj ev uči prije od svega. - Papaz je učen! A kad si tako vrijedan, što te tvoji meni izručiš? Zanimemio sam. - Ne čudi se! Ja tebe nisam slučajno zarobio, mene su po tebe poslali. Tko i zbog čega ne znam. Rekli su, otiđi tamo i pometi ga! To ti glavu spašava. Da sam slučajno na te naišao i da si se tako odupro, ili bih te živa oderao ili bih za te tražio velik otkup. Ovako, bio si blesav što si se opirao kad su te tvoji ostavili na cjedilu. A lud više zaslužuje prezir nego osvetu... Da za tebe zatražim najmanji otkup, nitko te ne bi kupio, jer da su te mislili kupovati, ne bi te prodavali. Otada pa do danas u šali me podbada da sam ja njegov jedini rob koga mu je neprijatelj darovao, on ljepše kaže: »dao za jabuku«. Ja u sebi mislim: podvalili su ti, pašo. Umjesto dara, dali su ti gubavi »Donin izuzetak«, koga si ti znao pretvoriti u svog vrtlara. Dok sjedim u vrtnoj kući Delbatanova bagdaskog dvorca i preko papira gledam u grmlje magnolije, kozje krvi, ribiza, petoprste, zanovijeti, kaline i mnoštva drugih grmova, penjačica i ruža, ja se, dragi Bozo, sjećam kako sam nekada davno, isto ovako među zelenjem, sjedio š djedom Perom Lukićem-Potočarom na našim livadama u Kojcini iznad Kreševa. ' Počela je jesen i šume se zašarenile kao da će pod zimu procvjetati s većom raskoši boja nego u proljeće - jer, trave cvjetaju u proljeće, šume u jesen. Djed mi pokazuje prstom prema visini i kaže: »Slušaj, dolaze! Neka im Bog bude u pomoć!« Ne znam tko to dolazi, čujem samo da negdje visoko, na samim vrhovima brda, pa još i više, na vrhovima najviših jela, i još više, u luku neba što iznad naših glava spaja dva suprotna brda, tamo u visinama čujem da nešto huji. A kako se noć spušta, stiskam se uz djedovo koljeno i ništa ne pitam. On me svjetuje da im poželim sreću, ovako: »Sretno vam bilo, junaci«, i ja ponavljam njegove ri-

ječii, očekujući da nam se netko iz tog luka u visinama javi. Djed me grli i podučava: - Kad u jesen ili u koje drugo doba godine, ali se to u jesen najčešće događa, čuješ da nešto pod nebom fijuče, ne misli da je to vjetar, vjetra u tim visinama nema, to putuju zduhači. Budi u misli s njima i zaželi im svako dobro od Boga. Jadna je zemlja koja ih nema, jadan je narod koji ih ne čuje iznad svoje glave. Ima svakakvih duhova, priča mi djed, dobrih a još više zlih, ali ovi zduhači nisu kao ostali. Oni se rađaju u bijeloj košuljici za koju samo njihova majka smije znati, jer, saznaju li tuđinci da su oni ti koji jesu, jao si ga njima. Ali ni majka s košuljicom ne smije kako joj se sviđi, nego lijepo da je osuši, umota i sašije svom djetetu u podstavu kaputića - neka to znamenje svoje radosti i svog prokletstva nosi sobom sav život. Ti ljudi trebaju spavati u odvojenim prostorijama, sami, što dalje od drugih, jer su njihovi snovi puni groze, pa u snu jauču, tuže i klikću. Samo prividno spavaju: dok snivaju, biju teške bojeve. A to kako se biju ne sličii na druge bitke, niti im je oružje kao u druge vojske. U jesen, kad nam se učini da su se digli vjetrovi i da gorom vitlaju lišće, samo je privid, jedan između tisuća. Doista, to zduhači beru svoje oružje prije nego će stupiti u bitku, jer njihovo je oružje lišće, zeleno i suho, sitne ljsuske od kore drveća koje vjetar može ponijeti, a najubojitije su izgorjeline od ugašene vatre, pa maslačkovi klobučii i imelino sjeme. Oni kruže nad našim planinama i, čekaju kad će doći da ih napadnu oni iz toplih zemalja preko mora, otkuda dolaze proljetne kiše i zatopljenja. Bore se danima, mjesecima, neprestance i na prekide, kako gdje i kako kada, ali se bore do pobjede ili do poraza. Ako koji zduhač bude ranjen, to nije rana u mesu, to je nevidljiva rana, i takav se u svojoj samotničkoj postelji budi izudaran, umoran, a da ni sam ne zna tko ga je mlatio. Drugu noć, kad usne i kad s fijukom uz naš blagoslov ode u boj, mora se osvetiti ili ga sutradan više neće biti živa. Umrijet će od čemera, kao što mu je suđeno na rođenju. U sretnu narodu uvijek mu se nađe zamjena; u

nesretnima nesreća se čita po tomu kad im izginule zduhače nema tko zamijeniti. Jedne su godine, prešao je djed na primjere zduhačkih bitaka, naši zduhači one prekomorske susreli na Raduši i tu poče takva bitka lišćem kakvu zemlja Bosna nije upamtila. A imalo se rasta tući. Boj se bio za pšenični rod te godine, hoće li kiše pasti na vrijeme, hoće li nestati snijeti i kukolja. Kad nestade lišća na Raduši, naši se povukoše na Vran. Ej, crni Vrane i te tvoje dole! Oni što su došli preko mora donijeli su sobom mnogo lišća pomiješana s garom, piljevinom i treščicama, pa su našima oči zasljepljivali. U boju zduhača najteži je udarac - zasljepiti protivnika. Ali, ne bi oni naše zasljepljivanjem pobijedili, nego našima nestade lišća. Bukve, grabovi, jasenje, sve po Vranu za jednu noć ostade golo. Ma našima sreća bila! U žabljaku kraj Livna, u Ivana Vrdoljaka, bila djevojka imenom Ana koja se rodila u bijeloj košuljici. Ona usnu san da se našima crno na Vranu piše. Poleti iz sve snage kao golub listonoša, usput na Paklini išćupa dvije velike bukve i s krošnjama ih ponese u rukama, kao dvije svijeće. Kad naši zduhači iz Aninih ruku primiše novo lišće, navale i pobijede. Da ne bi Ane, izgubismo! Te godine u Kreševu, Fojnici, Rami i Duvanjskom polju rodi pšenica kakve ni u Zenici nema, a grahorice i proso kakvog Cetina nikad vidjela nije. Samo je sijerak podbacio. - Djede - pitam ga - jesi li ti zduhač? - Umukni! Da me to više nisi upitao! Svatko mora nastojati da bude zduhač, kazuje djed, a je li to tko ili nije, nitko ne može znati, a najmanje je on sam pozvan da o tomu sudi. Sve se to događa u snu, u noćima na visinama, iznad našeg razuma i pogleda, pa kako da znamo jesmo li zduhači ili nismo? Ali, na svakom je da to bude, pa makar samo jedan listić, u vihor vremena mogao otpuhnuti. Oprosti, dragi djede, oprosti sjeno koja si sunce u mom životu, nikada ne bih prekršio savjet koji si mi dao, da o sebi ne pričam više nego vrijedim i više nego moja subraća o meni misle, nikada ne bih izustio da mi

je želja bila vidjeti se u liku prognanog Josipa koji hrani svoju braću, niti da sam svojim snom kakvo dobro učinio ljudima koji su za mene, kao i za svakog drugog čovjeka, u prvom redu moja obitelj i moj narod, nikada i nitko od mene ne bi čuo da sebi dajem ikakvo ime osim onoga koje mi po rodu i krštenju pripada, nikada da me nisu prozvali »Donin izuzetak«, pestifer senex, stjegonoša svih nezadovoljnika i začetnik nemira u svom narodu. Ali, kad su me obružili, ja sam prisiljen braniti se iz dubokog mraka bagdaskog ropstva, i reći im: Ne PESTIFER SENEX, ja sam ZDUHAČ. Dok ovo pišem i u zasjenku Delbatanove kuće gledam patuljasti javor s lišćem zelene boje poprskane žutim pjegicama, dok mi se usred vidokruga širi divlja mušmula u cvatu s velom bijelih cvjetova na sebi i mladim grančicama, na kojima je lišće pokriveno srebrnim dlačicama, dok pogledom prelazim iznad zimzelene žutike koja je kao vatra bljesnula sa svojim žutim cvjetićima zbijenim u grozdove, ne mislim ni na što drugo nego kako da usnem, kako da u snu doznam gdje se bježe boj za ljetinu i svako dobro, kako da u posljednji trenutak donesem to rascvalo grmlje iz Delbatanova vrta i pomognem našima da pobijede. Ali, daleko je Bagdad od Cetine, preko tih pustinja i zduhač gubi moć da živi s Duhom svoga naroda. Od sveg lišća koje imam, tamo bi mogli dospjeti samo ovi listići, pisani sitnim pismom, i zašumjeti u fijuku vjetra iznad rodni planina, od Baraje do Vrana. (Ovo pismo u Bagdadu na 15. svibnja 1702. napisao brat za svoga brata, i za svakog drugog čovjeka).

II

,305,.

OSAMNAESTO KOLO BIBLIOTEKE

400 d Czeslavv Milosz: U DOLINI RIJEKE ISSE Kad je Nobelovu nagradu za književnost 1980. godine dobio poljski pjesnik Czeslavv Milosz (rođen 1911), bilo je to opet jedno veliko iznenađenje za svjetsku kulturnu javnost. Samo su dobri poznavaoči poljske književnosti znali da je riječ o jednom od najvećih živućih pjesnika, koji je 1951. napustio svoju domovinu, a od 1961. živi u SAD. Milosz je napisao i dva romana, od kojih je prvi, U DOLINI RIJEKE ISSE, objavljen 1955. godine. To je zapravo lirska evokacija vlastitog djetinjstva provedenog u Litvi neposredno nakon prvog svjetskog rata. 250 d Boileau - Narcejac: NEIZVRŠENA OPORUKA Pierre Louis Boileau (1906) i Thomas Narcejac (1908) sačinjavaju tandem koji se proslavio nizom uzbudljivih kriminalističkih romana. Mnogi su od njih i ekranizirani jedan je film režirao Clouzot, drugi Hitchcock, treći Decoin itd. Riječ je dakle o izvanserijskim krimićima koje dobro poznaju ljubitelji tog žanra širom svijeta. NEIZVRŠENA OPORUKA (1979), najnovije djelo tog tandema, izlazila je u nastavcima, kao feljton, u francuskom dnevniku »France Soir« koji ima višemilijunsku nakladu, što najbolje govori o popularnosti i privlačnosti ovoga štiva. 250 d Hermann Hesse: U ŽRVNJU Njemački nobelovac Hermann Hesse (1877-1962) bio je nakon smrti gotovo zaboravljen, ali gaje hipijevski pokret u svijetu preko noći oživio i učinio jednim od svojih idola. »Moda« Hessea traje, evo, već desetak godina, a nema sumnje da će potrajati i mnogo dulje, jer je riječ o velikom piscu koji je bogatstvom svojih ideja posebno privlačan za mlade ljude. U ŽRVNJU spada među njegove ranije romane (napisan je 1906), a kao i većina Hesseovih djela nosi autobiografski pečat. Riječ je o đlačkom doba koje mnogima od nas, pa očito i Hesseu, nije bilo baš najljepše.

ItaloCalvino: AKO JEDNEZIMSKE NOĆI NEKI PUTNIK350d Suvremeni talijanski pisac Italo Calvino (rođen 1923) bio je već nekoliko puta u najužem krugu kandidata za Nobelovu nagradu. Našoj je publici poznat po više svojih djela prevedenih kod nas, a o njegovom najnovijem romanu (objelodanjenom u Italiji 1979) AKO JEDNE ZIMSKE NOĆI NEKI PUTNIK izjavila je Mary McCarthy, američka književnica i kritičarka, da je u njemu na virtuozan način rečeno sve što se može reći o romansijerskom umijeću. Ipak, nije posrijedi nikakav suhoparan traktat nego živo i poticajno djelo koje iznenađuje čitaoca neočekivanim obratima gotovo na svakoj stranici, štoviše, uvlači ga i u samu radnju. Kurt Vonnegut: ZATVORSKA PTIČICA 350 d Suvremeni američki pisac Kurt Vonnegut (rođen 1922) autor je mnogobrojnih zanimljivih i nadasve duhovitih romana, od kojih je neke i sam ilustrirao. (Kod nas su do sada prevedeni njegovi romani KLAONICA 5 i KOLIJEVKA ZA MACU.) Ipak, tek se svojim najnovijim romanom ZATVORSKA PTIČICA (objelodanjenom 1979) vinuo na sam vrh liste bestselera u svojoj domovini i zadržao se na tom mjestu više mjeseci. U njemu je riječ o simpatičnu i pametnu čovjeku koji jednostavno nije imao sreće u životu, pa je ni kriv ni dužan proveo i neko vrijeme u zatvoru. Odatle i naslov knjige. Ostalo ćete saznati čitajući je. Nećete se pokajati. Momo Kapor: UNA 300 d Najnoviji roman Mome Kapora (rođenog 1937), autora desetak dosad objavljenih knjiga, nosi podnaslov ljubavni roman. I zaista, riječ je o ljubavi između sredovječnog sveučilišnog profesora i njegove znatno mlađe studentice, Une. Međutim, kao i obično kod Kapora, fabula nije toliko važna koliko mnoštvo izvanredno uočenih i prikazanih detalja koji čine neodoljiv šarm tog pisca. Gotovo se svatko od nas može prepoznati u nekoj sitnici ili dogodovštini ispričanoj na majstorski, kaporovski način. Uostalom, ne radi se tu samo o ljubavi nego i o mnogo čemu drugom. Nema sumnje da je ovim romanom Kapor još jednom potvrdio svoju stvaralačku zrelost.

